

יואב פלד*

מורשת שרון¹

בהתבסס על ניתוחו של קרל מרקס את עלייתו לשלטון של לואי בונאפרט (נפוליאון השלישי) בצרפת, המאמר מנתח את עלייתו לשלטון של אריאל שרון בשנת 2001 ואת מדיניות ממשלתו בתקופה בה כיהן כראש הממשלה. שרון נבחר לראשות הממשלה כתוצאה מהתיקו ששרר במאבק המעמדי בישראל, בין הבורגנות האשכנזית למעמד הפועלים היהודי, המזרחי ברובו. הבורגנות הצליחה לחולל שינויים ניאוליברליים קיצוניים במבנה המשק הישראלי ובמדיניות הכלכלית של הממשלה, בעוד שמעמד הפועלים הצליח לבלום את פרויקט הדגל המדיני של הבורגנות – תהליך השלום עם הפלסטינים. שרון המשיך לקיים ואף העצים את הדואליות הזאת – בהכריזו מלחמה על הרשות הפלסטינית ובריסוק מדינת הרווחה הישראלית זכה בתמיכתם של שני המעמדות גם יחד. בסוף שנת 2003 הוא ביצע תפנית – בהודיעו על כוונתו להתנתק מרצועת עזה הצליח למתג את עצמו כאיש שלום, לבסס את תמיכת הבורגנות הישראלית בו ולהפוך את עצמו ליקיר המעמד הפוליטי במדינות המערב.

ב־28 בספטמבר 2000 (כ"ח באלול תש"ס), עלה אריאל שרון להר הבית/חראם אל־שריף, בליווי כאלף שוטרים ואנשי מג"ב, והצית את האינתיפאדה השנייה. באותה תקופה נחשב שרון כמעט בעיני כולם לפוליטיקאי שעבר זמנו: בעשור השמיני לחייו, הוא היה היושב ראש של מפלגה מסוכסכת וכינונית בגודלה (על אף שהייתה השנייה בגודלה בכנסת), ועמד בצלו של בנימין נתניהו הצעיר והפופולרי. אך רק חודשים אחדים מאוחר יותר, בפברואר 2001, שרון זכה ברוב גדול בבחירות לראשות הממשלה וב־2003 הוביל את מפלגתו להצלחה מסחררת, שהכפילה את גודל סיעתה בכנסת. בשלהי שנת 2005, לאחר שביצע את ההתנתקות מרצועת עזה, הביא להקדמת הבחירות לכנסת ה־17, פילג את מפלגתו והקים את מפלגת "קדימה", סיים שרון את חייו הפוליטיים בעקבות שני אירועים מוחיים, והוא בשיא כוחו, תהילתו והפופולריות שלו. ב־11 בינואר 2014 הסתיימו גם חייו הפיזיים. מהי המורשת הפוליטית אותה הותיר שרון אחריו?

בשמונה עשר בכרימר של לואי בונאפארטה הראה מרקס כיצד, במילותיו שלו בהקדמה למהדורה השנייה, "יצרה מלחמת־המעמדות בצרפת נסיבות ויחסים, שאפשרו

---

*poli1@post.tau.ac.il

לאישיות בינונית וגרוטסקית את המשחק בתפקיד הגיבור" (מרקס, 1955: 163-164; הדגשה במקור). שרון מעולם לא היה "אישיות בינונית וגרוטסקית": כפוליטיקאי הוא היה חכם, כריזמטי, נחוש וערמומי, וקודם לכן היה אחד ממפקדי השדה הגדולים של צה"ל, אם לא הגדול שבהם. עם היבחרו לראשות הממשלה הנחה אותו חזון אסטרטגי ברור לעתיד המדינה, חזון שאותו קידם בכישרון ובעיקשות, ובמידה רבה של הצלחה. בחמש השנים שבהן כיהן כראש ממשלה הוא הוכיח את עצמו כמנהיג יעיל שהצליח לשנות את שתי החברות, הישראלית והפלסטינית גם יחד, בדרכים שנראו בלתי אפשריות רק כמה שנים קודם לכן. עם זאת, את נסיבות עלייתו של שרון לשלטון ואת המדיניות שאותה ניהלה ממשלתו ניתן להבין על דרך האנלוגיה לשלטונו של לואי בונאפארט (נפוליאון השלישי) כפי שמרקס מנתח אותו.

טיעונו העיקרי של מרקס הוא שהמאבק המעמדי בצרפת הגיע למצב של תיקו בשנות הארבעים והחמישים המוקדמות של המאה התשע עשרה. המצב חייב את המדינה – בדמותו של בונאפארט – לא רק למשול אלא גם לשלוט בחברה.² המדינה ניצלה את כוחה כדי לקדם את האינטרסים הכלכליים של הבורגנות הצרפתית, בעודה שוללת את מאווייה הפוליטיים והתרבותיים. (המדינה גם ניהלה מדיניות חוץ אגרסיבית שהובילה לתבוסה המוחצת בידי גרמניה בשנת 1870 ולנפילתו של בונאפארט). תופעה זו – מדינה שמשרתת את האינטרס הכלכלי של המעמד העסקי ובו בזמן דורסת את סדר יומו הפוליטי והתרבותי – התרחשה בישראל באופן מובהק בין פברואר 2001 ושלהי 2003.³

שלבי התפתחות

היסוד המפתיע ביותר במדיניותו של שרון מאז כניסתו לתפקיד לא היה המלחמה שניהל נגד הפלסטינים (Kimmerling, 2003a; 2003b), אלא מתקפתו הכלכלית, בו-זמנית, על כל הישראלים, למעט העשירים ביותר. במשך רוב שנותיה ניהלה ישראל מדיניות אגרסיבית נגד הפלסטינים ונגד מדינות ערב השכנות. במקביל, התקיימה בישראל שיטה פוליטית-כלכלית קורפורטיסטית** שריסנה את מניע הרווח לטובת שיקולים לאומיים, בין היתר כדי להשיג תמיכה רחבה במדיניות החוץ האגרסיבית (שליים, 2005; Shaley, 1992). עד לאחרונה הייתה מדינת ישראל, שחושלה במסגרת מאבק הספר הקולוניאלי נגד הפלסטינים, מדינה דמוקרטית מבחינה פורמלית אך חודרנית בפועל. המדינה, ישירות ובאמצעות ההסתדרות, עסקה בגיוס אינטנסיבי של משאבי החברה לצורך ניהול הסכסוך עם הפלסטינים ועם הערבים בכלל. ההסתדרות הייתה עמוד התווך

** קורפורטיזם, קורפורטיביזם (corporatism) – באופן כללי, שלטון באמצעות התוועדות והסכמה בין גופים שמייצגים קבוצות אינטרס; בתחום הכלכלה, ניהול באמצעות שותפות של העובדים, בעלי ההון והמדינה, או "הסכמה מעמדית" כתחלופה למאבק המעמדי (המתרגמים).

של מפעל ההתיישבות הציוני לפני קום המדינה, והקימה אימפריה כלכלית ששלטה בשיאה בכ-25% מהמשק והעסיקה שיעור דומה מכוח העבודה. חלק דומה של המשק, וכמעט כל הקרקעות, היו שייכים ישירות למדינה. (הקרקעות, כמובן, עדיין שייכות ברובן המכריע למדינה). במשך 45 שנות שלטונה של תנועת העבודה (1933-1977), שיחקה ההסתדרות תפקיד חיוני בשימור ההגמוניה הפוליטית והתרבותית שלה והפריבילגיות של חלק גדול מהאוכלוסייה האשכנזית הוותיקה.

באופן אירוני, היה זה דווקא המגזר הזה, בעל הפריבילגיות, שהיה הראשון ללחוץ על המדינה להתחיל בתהליכי ליברליזציה כלכלית. באמצע שנות השישים הגיע למיצוי השלב הראשון בהתפתחותה הכלכלית של ישראל שאחרי 1948. סיומו של שלב זה, שהונע על ידי הגירה מסיבית, שילומים מגרמניה ותרומות מיהדות העולם, הביא ל"משבר תעסוקה מלאה" שאיים על שליטתן של המדינה ושל ההסתדרות בשוק העבודה. המדינה הגיבה למשבר בתנועת מלקחיים: קיצוץ חד בהוצאותיה שלה, במיוחד בתחום הדירור הציבורי, מחד גיסא, ופתיחת שוק העבודה "היהודי" לאזרחי המדינה הפלסטינים על ידי הסרת הממשל הצבאי, מאידך גיסא. הקיצוצים הכניסו את ישראל למיתון החמור בתולדותיה – הוא עדיין מוכר כ"המיתון" בהא הידיעה – אך כיבושי 1967 הביאו להתאוששות כלכלית מהירה (Shalev 1984; 2000).⁴

מלחמת 1967 וכיבוש השטחים הפלסטיניים היו יריית הפתיחה של השלב השני בהתפתחותה הכלכלית של ישראל. השוק הפנימי התרחב וכוח העבודה גדל, בתוספת של מיליון תושבים פלסטינים חסרי אזרחות. בנוסף, אמברגו הנשק הצרפתי שהוטל ערב המלחמה הביא להקמת התשלובת הצבאית-תעשייתית הישראלית. תעשיות הנשק, שהיו בעיקרן בבעלות המדינה ו/או ההסתדרות, הפכו לקטר המניע של המשק הישראלי והעסיקו יחד 25% מכוח העבודה התעשייתי בשנת השיא, 1982-83. על אף שהרוויחו רבות מהפריחה בסחר הנשק הבינלאומי בשנות השבעים והשמונים, תעשיות אלה הסתמכו בעיקר על תקציב הביטחון של ישראל, שהרקיע שחקים אחרי 1973 בעזרת סיוע אמריקאי משמעותי (Shalev, 2000: 132; Nitzan and Bichler, 2001).

הליברליזציה יוצאת לדרך

ב-1977 הפסידה לראשונה מפלגת העבודה (אז המערך) בבחירות מול הליכוד. חמישה עשר מנדטים נלקחו ממנה על ידי התנועה הדמוקרטית לשינוי (ד"ש), מפלגה חד-נושאת וחד-פעמית שייצגה בעיקרה את שכבת המנהלים החדשה שצמחה בחסותה של תנועת העבודה. ההתפתחות סימנה את התגלגלותה של שכבה זו ממעמד בעל-בית ביורוקרטי במהותו, שהתפרנס משליטתו בשינוע ההון שבשליטת המדינה, למעמד בורגני אמיתי, המעורב בתהליכים מהירים ומוצלחים של צבירת הון (Shalev, 1992).

עם עלייתו לשלטון, פתח הליכוד בתכנית של ליברליזציה כלכלית שנועדה לחסל את המוסדות הקורפורטיביים, עמוד התווך של שלטון העבודה. ההסתדרות סירבה לשתף פעולה עם הקיצוצים בשכר ובתעסוקה במגזר הציבורי, ומדיניות הליכוד הביאה את המשק אל קצה תהום ההיפר־אינפלציה: 450% בשנה ב־1985. האינפלציה המהירה החלישה את המוסדות הסמוכים על שולחנה של המדינה מבחינה תקציבית, ביניהם הקיבוצים, המושבים, קופת חולים הכללית, האוניברסיטאות ותעשיית הנשק. ממשלת האחדות של 1985 הצליחה להכניע את ההסתדרות ויישמה את "תכנית החירום לייצוב המשק" שעצרה את האינפלציה והניחה את היסודות לליברליזציה מוצלחת של המשק. היסודות המבניים ברפורמה זו היו "מתקפה חזיתית נגד המנגנונים שבעבר הגנו על אינטרסים כלל־חברתיים, במישרין או בעקיפין, על חשבון המדינה: פיחות המטבע, הגנה על התעשייה המקומית, הצמדת שכר, הלוואות ציבוריות, ופיזור של תמריצים להשקעה" (Shalev, 2000: 133). הקיצוץ בתמריצים להשקעות, ובכלל זה בסובסידיות לתאגידי הענק שבבעלות המדינה וההסתדרות, השפיע קשות על התשלובת הצבאית־תעשייתית, שסבלה כבר מקיצוץ חמור ברכש הביטחוני בעקבות הסכם השלום עם מצרים ב־1979. התהליך הגיע לשיאו בביטולו, בשנת 1989, של פרויקט החימוש השאפתני ביותר של ישראל, מטוס הלביא, לאחר שממשל בוש הראשון הפסיק את תמיכתו בו.

הפרטתם וסגירתם של מפעלים הסתדרותיים וממשלתיים סימנו שינוי בסיסי בתפקידה של המדינה בחברה הישראלית. על אף שפגעה גם בעסקים פרטיים (שלא לדבר על עובדיהם), הליברליזציה – העברת משאבים מהמדינה לשוק – הייתה נחוצה לשם יצירת מעמד בעלי ההון החדש. הרפורמות של 1985 יצרו לראשונה את התנאים לקיומו של שוק הון ישראלי, משוחרר משליטת המדינה. ממשאביה המידלדלים של התשלובת הצבאית־תעשייתית נהנתה תעשיית ההיי־טק הפרטית והמכוונת יצוא – הקטר המניע במשק של שנות התשעים.

עם חזרתה (הזמנית) לשלטון של העבודה ב־1992, התפתח מאבק איתנים בין האגף הניאו־ליברלי במפלגה, בסיועה של מרצ – שבה התמיכה בניאו־ליברליזם הייתה אחידה יותר – לבין האגף שתמך במדינת הרווחה, שבסיס כוחו היה בהסתדרות. המערכניקים הניאו־ליברלים, בראשות חיים רמון ויוסי ביילין, ביקשו לפרק את ההסתדרות בפרט ואת שרידי המגזר הציבורי בכלל. עד שנות התשעים פירקו כבר ההפרטות את ההסתדרות מרוב נכסיה היצרניים. קופת החולים הכללית, שהייתה תמיד מוקד המשיכה העיקרי לחברות בהסתדרות ובשיאה סיפקה שירותי בריאות לכ־70% מהאוכלוסייה, נותרה עתה כנכס הממשי היחיד שלה. כשר הבריאות בממשלת רבין, ניסה חיים רמון להלאים את מערכת הבריאות באמצעות "חוק ביטוח בריאות ממלכתי", אך ניסיונו נחסם על ידי האגף ההסתדרותי בעבודה. לאחר ניסיון כושל של בעל בריתו דאז, עמיר פרץ, להשתלט על ההסתדרות באמצעות מפלגת העבודה, עזב רמון את המפלגה ורץ למזכ"ל ההסתדרות

בראשות קואליציית אד הוק שכללה גם את ש"ס ואת מרצ ("חיים חדשים בהסתדרות"). ניצחונו של רמון בבחירות לוועידת ההסתדרות הסיר את התנגדותה לחוק ביטוח בריאות ממלכתי, וב-1 בינואר 1995 השתלטה המדינה על מערכת הבריאות והחליפה את אמצעי מימונה מדמי חבר וולונטריים למס בריאות. (אחרי רצח רבין חזר רמון לממשלה כשר הפנים והותיר את שותפו פרץ כיו"ר ההסתדרות). בהקשר אחר, כגון זה של ארה"ב, צעד כזה יכול היה להוות הרחבה רצינית של מדינת הרווחה. אך השינוי בישראל, על אף שדאג לבטח את כלל האוכלוסייה, היה צעד משמעותי לקראת הפרטתה של מערכת הבריאות (שפיר ופלד, 2005: 346-352).

עד שנת 1995 תפקדה מערכת הבריאות על בסיס מימון גרעוני שכוסה על ידי המדינה בסוף כל שנה. מאז 1995 נאלצות קופות החולים לעבוד במגבלות תקציב חמורות הקבועות בחוק. בנוסף, הן נדרשות להתחרות זו בזו, ונאלצות להפנות משאבים לפרסום ולחיזור אחר מבוטחים צעירים ואמידים. הפער בין הוצאותיהן המורשות של קופות החולים לבין הכנסות המדינה ממס הבריאות אמור, על פי חוק ביטוח בריאות ממלכתי, להיות מכוסה מתקציב המדינה. אולם החוק איננו קובע איזה שיעור מהפער יכוסה על ידי המדינה, ומשרד האוצר מבקש תמיד להשלים מה שפחות. התוצאה היא עלייה של ההוצאה החברתית על בריאות ובעיקר של אותו חלק ממנה הממומן מכיסיהם של המבוטחים והידרדרות באיכות השירות. בה בעת מתחוללת צמיחה מהירה של ביטוחי בריאות משלימים, פרטיים, עבור אלה שיכולים להרשות לעצמם להוסיף על מה שהם מקבלים מהמדינה. כתוצאה מכך קבע בג"צ בשנת 2010 כי ה"זכות לבריאות של כל אזרחיה של מדינת ישראל ... אשר עוצבה ועוגנה בחוק ביטוח בריאות ממלכתי, מתרוקנת אט אט מתוכן, נוכח השחיקה השיטתית בתקציבי קופות החולים" (בג"צ 8730/03, ס' 37).⁵ חוק ביטוח בריאות ממלכתי גם אסר על קופות החולים להתנות את החברות בהן בחברות בכל ארגון אחר. כך נותק הקשר בין קופת החולים הכללית וההסתדרות, והאחרונה איבדה שני שלישים מחבריה: מ-1.6 מיליון חברים ב-1994 ל-600,000 ב-1998. כך, ב-1995 נוסדה ההסתדרות מחדש כאוסף של איגודי עובדים ותו לא.

הליברליזציה הכלכלית לוותה גם ברפורמות פוליטיות. בשנות התשעים נערכו בישראל לראשונה בחירות "פריימריז" פנים מפלגתיות ובחירות אישיות לראשות הממשלה, שהפכו את ראש הממשלה לנשיא למחצה בנוסח אמריקאי. כתוצאה מכך נחלשו המפלגות הגדולות, ובאופן פרדוקסלי, גם ראש הממשלה נחלש. מי שהתחזק היו התורמים הגדולים, שיכלו לממן מסעי בחירות יקרים למועמדים.⁶ שני חוקי היסוד שנחקקו ב-1992: "כבוד האדם וחירותו" ו"חופש העיסוק", אפשרו לראשונה לבית המשפט העליון (לדעתו לפחות) לפסול חקיקה ראשית של הכנסת, וחקיקתם העבירה עוצמה רבה מהכנסת הנבחרת למערכת המשפט. במקביל, בנק ישראל הוסמך לקבוע את

שערי הריבית בשוק ההון החדש שנוצר וכך הפך לשחקן רב-עוצמה במגרש של קביעת המדיניות הכלכלית (פלד ושפיר, 2005: 272-304; Hirschl, 2000).

ההון למען השלום

עם זאת, הליברליזציה הכלכלית והרפורמות הפוליטיות לא הספיקו כדי שהבורגנות הישראלית תוכל ליהנות מפירות הגלובליזציה. הסכסוך הישראלי-ערבי עיכב גם השקעות זרות בישראל וגם את פעילותם של עסקים ישראלים בחו"ל. המותגים הגלובליים – בתחומים כמו מזון מהיר, מכונות יפניות, שירותים פיננסיים ורשתות שיווק – נעדרו מהשוק הישראלי. למעלה מעשרים שנה שימשו השטחים הכבושים כתחליף חלקי לשוק הבינלאומי וכמוצא לעולם הערבי, תוך עקיפת החרם. אך עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה ב-1987, עלויות הכיבוש החלו לעלות על תועלתו הכלכלית – כוח עבודה זול ואמין ושוק שבו. עם הירידה ברווחי הכיבוש ובכלכלת המלחמה (הוצאות הביטחון ירדו מ-30% מהתל"ג בתחילת שנות השבעים ל-8% בתחילת שנות התשעים), ועם הפיתוי לרווחים גדולים הרבה יותר בשוק העולמי מאשר אלה שהעניקה חסות המדינה בישראל, היו לבורגנות הישראלית סיבות "דוחפות" ו"מושכות" גם יחד לחתור להשגת הסכם עם הפלסטינים. במילותיהם של שני כלכלנים ניאוקלאסיים ישראלים, "אין טוב יותר מהשילוב בין עלייה ושלום אמיתי במזרח התיכון להשגת צמיחה לטווח ארוך ושגשוג כלכלי" (Razin and Sadka, 1993: 225).

בשנת 1991 החל ממשל בוש הראשון, עטור הניצחון במלחמת המפרץ הראשונה, לתכנן את ועידת מדריד לשלום במזרח התיכון. ישראל ביקשה מארה"ב ערובות להלוואות בסך 10 מיליארד דולר ליישוב העולים מברית המועצות לשעבר, והממשל התנה את קבלת הכסף בעצירה מוחלטת של הבנייה הישראלית בשטחים הכבושים. סירובו של שמיר לתנאי זה הפך לסוגיה מרכזית במסע הבחירות של 1992, שנגמר בניצחון העבודה ושובו של יצחק רבין לראשות הממשלה. במהלך מסע הבחירות – שלראשונה נסב ישירות על עתידם של השטחים הכבושים – התייצבו אנשי עסקים רמי דרג מאחורי מועמדותו של רבין. שבוע לפני הבחירות הכריז דב לאוטמן, מנכ"ל חברת הטקסטיל המובילה, תעשיות דלתא גליל, נשיא התאחדות התעשיינים בישראל לשעבר ודמות מרכזית בעולם העסקים הישראלי, שהמכשול העיקרי בפני השקעות זרות במשק הישראלי הוא חוסר היציבות האזורי. רק שילוב של מדיניות כלכלית נכונה והתקדמות בתהליך השלום, כך טען, ימשוך משקיעים זרים לישראל. בנובמבר 1992 הוסיף לאוטמן את החרם הערבי לרשימת הגורמים הפוגעים בישראל מבחינה כלכלית, ודחק בממשלה ובקהילה העסקית להציב את ביטולו בראש סדר העדיפויות. דן גילרמן, יו"ר התאחדות לשכות המסחר, הסכים עמו וטען שהחרם עלה למשק הישראלי עד אז 44

מיליארד דולר.⁷ בינואר 1993 הלך לאוטמן צעד אחד נוסף והכריז שרק פריצה בתהליך מדריד התקוע תוכל להצמיד קדימה את הכלכלה הישראלית. בערב ראש השנה תשס"ג, מיד לאחר שהודלף לעיתונות דבר ההסכם שהושג באוסלו, פרסמו ראשי המגזר העסקי בישראל מודעה בהארץ, שבה קראו לרביץ ולשר החוץ פרס "להביא שלום למען השנים הטובות" (פלד ושפיר, 2005: 296-301).

הדמות הבכירה בקהילה העסקית ש"שירתה בצבא השלום" – כפי שניסח זאת בריאיון שנתן בשנת 1995 למחבר ולגרשון שפיר – היה מנכ"ל "כור", בני גאון. גאון ניצח על הפרטת "כור", הקונצרן שריכז בתוכו את מרבית החברות התעשייתיות של ההסתדרות, תוך פיטורי 40,000 עובדים, והפך אותו לחברת האחזקות הבין-לאומית הראשונה של ישראל; הוא המשיך לשרת כמנכ"ל החברה במשך כמה שנים לאחר מכן והפך למולטי-מיליונר. תחת הנהגת גאון הייתה "כור" החלוצה ביוזמות עסקיות ישראליות-ערביות, לפני ואחרי הסכם אוסלו. בוועידת ירושלים לעסקים בשנת 1994 קרא גאון לתאגידים המובילים בישראל "לקחת סיכון ולהזמין הון זר לתכניות השקעה משותפות" שתוכלנה לנצל את השילוב המזרח-תיכוני הייחודי: ידע ישראלי, משאבים כספיים מהמפרץ הפרסי, ועבודה זולה במדינות ערב שאינן מייצרות נפט (פלד ושפיר, 2005: 288-296, 301-302).

החישובים הכלכליים של גאון ומרעיו התבררו כנכונים, על אף ש"המזרח התיכון החדש" שדמיינו נושאי כליהם הפוליטיקאים, העיתונאים והאקדמאים מעולם לא התממש. אחרי הסכם אוסלו נפתחו בפני חברות ישראליות שווקים רבים שהיו סגורים בפניהן קודם לכן, במזרח התיכון ומעבר לו. עקב כך שגשג המשק הישראלי בשנות התשעים. באותה מידה, ההשקעה הזרה הישירה במשק הישראלי, שהייתה כמעט אפסית לפני 1993, הגיעה למיליארד וחצי עד שני מיליארד דולר בשנה עד אמצע העשור (שלו, 2004). סמל לחיבור בין מחנה השלום הישראלי והניאו-ליברליזציה הוא עמרי פדן, ממייסדי "שלום עכשיו", שבשנת 1993 זכה בזיכיון הראשון של "מקדונלד'ס" בישראל.

ההתנגדות המזרחית

בניגוד חד לסדר היום של המגזר העסקי, התנגד מעמד הפועלים היהודי להסכם אוסלו ולניאו-ליברליזם, מצירוף של סיבות כלכליות ותרבותיות. אי-השוויון בשכר, אשר גדל במהירות מאז אמצע שנות השמונים, פגע קשות בשכבות החלשות. המסים והקצבאות אשר סיפקו מעט הקלה, נתקלו בהתנגדות גוברת מצד תומכי הליברליזציה, כפי שקרה עם שירותי הרווחה בכלל. מי שלא יכלו להרשות לעצמם השלמות פרטיות מעבר למה שסיפקה המדינה ספגו פגיעה קשה, במיוחד בתחומי החינוך והבריאות.

אולם ההתנגדות לכלכלת "השוק החופשי" לא התבטאה במונחים כלכליים, כי אם דווקא במונחים תרבותיים ופוליטיים. היו לכך שלוש סיבות עיקריות. ראשית, מאז 1977 יש הברלים מעטים בלבד בין המפלגות הגדולות בישראל בנושא הליברליזציה הכלכלית. כזכור, ממשלת האחדות של הליכוד והעבודה גם יחד היא זו שאימצה ב־1985 את התכנית לייצוב המשק, ומפלגת העבודה היא זו אשר שברה את גבה של ההסתדרות ב־1995. שום כוח פוליטי, חברתי או אינטלקטואלי משמעותי בישראל אינו מציע ניתוח כלכלי חלופי, וההתנגדות לניאו־ליברליזם מתבטאת במונחים מוסריים בלבד – ובהקשר הישראלי כמעט שלא יכול ביטוי זה לבוא אלא בצורה של סולידריות אתנו־לאומית יהודית.⁸

שנית, החפיפה בין מעמד כלכלי למוצא עדתי – כאשר האשכנזים מהווים את חלק הארי של המעמד הבינוני־גבוה, ואילו המזרחים והפלסטינים מהווים את רוב מעמד הפועלים – משחקת תפקיד חשוב. על אף שהודחו בבירור לשולי החברה היהודית־ישראלית, המזרחים אינם קבוצה פריפריאלית אלא פריפריאלית־למחצה בחברה הישראלית כולה, הממוקמת בין האשכנזים לפלסטינים. המזרחים העדיפו לקשור את עצמם עם המדינה היהודית ועם האשכנזים השולטים בה, מאשר עם הפלסטינים, שעמם הם חולקים מאפיינים כלכליים ותרבותיים רבים. כך הגדירו המזרחים את הדרתם שלהם כעניין תרבותי־עדתי, ולא כעניין מעמדי.

שלישית, לניאו־ליברליזציה יש השלכות מאיימות על ערכי המסורת היהודית ועל מערכת היחסים המקובלת בין הדת למדינה – המונופול של בתי הדין הרבניים בענייני אישות, אכיפת חוקי השבת והכשרות במרחב הציבורי, ופטור לתלמידי ישיבה חרדים משירות צבאי. אלה נתקלו בהתנגדות הליברלים החילונים, אשר קיבלו חיזוק מבית המשפט העליון וממיליון המהגרים מברה"מ לשעבר, שרבים מהם אינם יהודים על פי ההלכה. גם הדרישות לשוויון זכויות לנשים, הסובלנות כלפי אורחות חיים מיניים שונים, האמריקניזציה התרבותית והתפתחות התודעה הפוליטית של האזרחים הפלסטינים, גרמו לפאניקה בקבוצות המסורתיות, שרבים מחבריהן, כאמור, הם מזרחים בני מעמד הפועלים.

עבור אותם מזרחים בני מעמד הפועלים והמעמד הבינוני הנמוך, משמעות הניאו־ליברליזציה הייתה לא רק פגיעה כלכלית, כי אם ירידה בשירותים החברתיים ואף מתקפה חזיתית על הערכים התרבותיים שלהם. המדינה היהודית, שמאז ומעולם התייחסה אליהם כאל אזרחים סוג ב' – הפכה עבורם לחומת מגן בפני שרירותו של השוק, ואף גושפנקה למעמדם העדיף כיהודים. הם נצמדו בחוזקה לזהותם הלאומית, תוך הטמעה של ערכים דתיים, וניצלו זהות זאת כבמה לדרישתם להגנה על זכויותיהם החברתיות והאזרחיות. הם תפסו, בצדק, את אפשרות הפשרה הטריטוריאלית עם הפלסטינים כגולת הכותרת של הניאו־ליברליזציה, ועוינותם כלפיה גברה.

את יחסם של המזרחים כלפי תהליך אוסלו וכלפי הפלסטינים בכלל, עיצבה גם התחרות עם הפלסטינים בשוק העבודה שהתקיימה מאז שנות השישים המוקדמות ועד אמצע שנות התשעים.⁹ תחרות זאת תרמה לעוינות ולפחד כלפי הפלסטינים, ולרצון גובר והולך בקרב המזרחים להרחיקם מן החברה, או לפחות להגביל את זכויותיהם של הפלסטינים אזרחי ישראל. לאחר הסכם אוסלו עבר מספר גדול של מפעלים עתירי עבודה לירדן, מצרים ומדינות אחרות, ובכך נשלל מכמה עיירות פיתוח, אשר רוב תושביהן נמנו עם מעמד הפועלים המזרחי, מקור התעסוקה העיקרי שלהן. לדוגמה, עד 1998 העבירה חברת "דלתא" של לאוטמן 50% מהייצור שלה אל מחוץ לישראל. שנה זו הייתה הרווחית ביותר בתולדות החברה עד אז. הפער בין "דיבידנד השלום" החיובי אשר נפל בחיקם של בעלי ההון, לעומת הדיבידנד השלילי לפועלים, השפיע באופן טבעי על תפיסת תהליך השלום בעיני אלה האחרונים. כפי שניסח זאת אורי רם:

בעוד בני המעמד הבינוני-גבוה בישראל נוהרים בחשק אחר תהליך השלום ואחר התפיסה הכלכלית הגלובלית החדשה – "McWorld", בני המעמד הנמוך נותרים מאחור כקרבנות החברתיים של הגלובליזציה, ומגיבים בזיהוי תהליך השלום עם יריביהם החברתיים; לפיכך הם נהיים חסידי הזרמים ה"לוקליסטיים" האולטרה-לאומניים בחברה (Ram, 2000: 230; להרחבה ראו רם, 2005).

עלייתה של ש"ס

עד כה, הניסיון המוצלח היחיד לגייס פוליטית את מעמד הפועלים המזרחי בהקשר של הניאו-ליברליזציה התבטא גם הוא בצורה תרבותית-דתית. ש"ס, אשר הוקמה בשנת 1984, פנתה אל המזרחים בני המעמד הנמוך, מצד אחד, באמצעות קריאה לשיבה אל הערכים היהודיים המסורתיים אשר הושחתו כביכול על ידי הציונות האשכנזית החילונית – פטריארכיה, צדקה ושמירה על מצוות הדת – ומצד שני, בעזרת תפיסה של צדק חברתי מגובה במערך עצמאי של שירותים חברתיים שמספקת המפלגה, ובכללם מערכת חינוך אוטונומית. הצלחתה של הנוסחה של ש"ס במהלך השנים הייתה מרשימה. רוב מצביעיה של ש"ס באו משורות הליכוד: היא גדלה מארבעה מנדטים בכנסת ב-1984, ל-17 ב-1999, זאת לעומת הליכוד אשר באותה שנה זכה ב-19 מנדטים בלבד. רק בבחירות הכלליות של 2003, עם הכפלת כוחו של הליכוד תחת מנהיגותו של שרון וביטול הבחירה הישירה של ראש הממשלה, ירדה ש"ס ל-11 מנדטים. עד הקמת הקואליציה של שרון ב-2003, הייתה ש"ס חברה בכל ממשלה מאז כניסתה לכנסת ב-1984 (פלד, 2001a; 2001b; שלו ולוי, 2004).

אך על אף הרטוריקה שהציגה, לא הציעה ש"ס מעולם אלטרנטיבה לתפיסה הניאו-ליברלית השלטת ושוב ושוב הצביעה – לאחר מיקוחים שונים – בעד כל מדיניות

ניאו-ליברלית שביקשה הממשלה להעביר. אולם סוגיית מדינת הרווחה הייתה סיפור אחר. כאן, נוכחותה של ש"ס בממשלה, והאיום האלקטורלי שהציבה מול הליכוד, ריסנו במעט את ההתקפות על מדינת הרווחה, לפחות עד כמה שמדובר היה במסים ובתשלומי העברה, המחלקים מחדש את ההכנסה הלאומית. שיעור ההוצאה הממשלתית לרווחה נשאר קבוע ואף צמח בתקופת הליברליזציה, עד לבחירתו של שרון לראשות הממשלה – דבר שְלווה בהשתלחות בש"ס של דוכריה העיתונאיים והאקדמיים של האליטה הישראלית, אשר פיתחה שנאה כמו פתולוגית כלפי המפלגה.¹⁰

יתר על כן, ש"ס אף הצליחה לסכל את נקודת המפתח בתכניתה המדינית של הבורגנות – ההסכם הטריטוריאלי עם הפלסטינים. במשך 15 השנים הראשונות לקיומה הביעה ש"ס עמדה מתונה יחסית בסוגיית הסכסוך עם הפלסטינים, וזכתה להערכה רבה על עזרתה בהעברת הסכם אוסלו בכנסת. אמנם גישה זו שיקפה את עמדת הנהגת המפלגה, בראש ובראשונה זו של מנהיגיה הרוחניים והפוליטיים, הרב עובדיה יוסף ואריה דרעי, אך למעשה היא נגדה לחלוטין את עמדותיהם של הרוב המוחץ מבין בוחריה של ש"ס – המגזר ה"נצי" ביותר בציבור הישראלי.¹¹ מאז 1999, עם התפוררותו של תהליך אוסלו והמשך ההידרדרות במצבם הכלכלי של בוחרי המפלגה, ועם החלפתו של אריה דרעי באלי ישי, שינתה ש"ס את יחסה כלפי הפלסטינים, ויישרה קו עם עמדות בוחריה (שטרית, 2004: 263).

מלחמות תרבות

התיקו המעמדי שנקלעה אליו ישראל בתקופת תהליך אוסלו קיבל ביטוי פוליטי עז ביחסים בין ש"ס ומרצ, שהיו שותפות בממשלתו של אהוד ברק בשנים 1999–2000. במונחים של מעמד, עדה ואידאולוגיה מרצ היא תמונת ראי של ש"ס: מחנה התומכים של המפלגה, המקדמת העיקרית של פשרה טריטוריאליית עם הפלסטינים, מורכב מאשכנזים חילונים בני המעמד הבינוני והבינוני-גבוה. יסודה של מרצ בהתמזגות של שתי נטיות פוליטיות בתנועת העבודה, האחת ליברלית ומוכוונת זכויות אזרח (רצ), והשנייה סוציאליסטית להלכה, אשר בסיסה בקיבוצי השומר הצעיר (מפ"ם). למרות הרטוריקה הסוציאליסטית שלה וההעדפות השמאליות יחסית של מצביעיה בענייני כלכלה וחברה, בהגיעם לשלטון פעלו שרי מרצ בהתמדה להפרטת כל שירות ציבורי שהצליחו להניח את ידיהם עליו – בעיקר מערכות הטלקומוניקציה והחינוך.

אף על פי שגם מרצ וגם ש"ס איחדו כוחות עם נאו-ליברלים ממפלגת העבודה בהשתלטותם על ההסתדרות ב־1994, בקואליציית 1999 של ברק עסקו שתי המפלגות במאבק מתמשך ועקר על תקציב משרד החינוך ועל השליטה במערכת החינוך של ש"ס. על כן, במהלך השנים האחרונות של תהליך אוסלו, שתי המפלגות המעמדיות

המובהקות ביותר בחברה הישראלית היהודית לחמו זו בזו על נושאי תרבות ופוליטיקה של זהויות. ביוני 2000 אולצה מרצ, שהיו לה באותה עת עשרה מנדטים בכנסת, לעזוב את הממשלה. חודש מאוחר יותר ש"ס, עם שבעה עשר ח"כים, נטשה את הקואליציה ערב יציאת ראש הממשלה ברק לוועידת הפסגה בקמפ דייוויד, והותירה אותו עם ממשלת מיעוט שעה שתהליך אוסלו הגיע לשיאו.

קריסת תהליך אוסלו בפסגת קמפ דייוויד, ובמיוחד הפירוש שנתנו לה ממשלות ישראל וארה"ב, טרפו מחדש את הקלפים בפוליטיקה הישראלית וביחסים הישראליים-פלסטיניים. על אף שמשאות-ומתנים נמשכו, באופן פורמלי, ממש עד ערב הבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בפברואר 2001, האווירה הפוליטית כבר לא הייתה של משא ומתן אלא של מלחמה. בתקופת ההמתנה הפוליטית ששררה בסוף כהונתו הקצרה של ברק, גנב שרון את ההצגה בביקורו המתוקשר והמאובטח-עד-צוואר בהר הבית/חראם א-שריף. המסר הברור היה זה: יהיו ההסכמים בין הממשלות אשר יהיו, את ההחלטות יקבלו מעכשיו שחקנים אחרים.

ככירים ברשות הפלסטינית הזהירו את ממשלות ישראל וארה"ב בדבר השלכותיו הצפויות של ביקורו של שרון, וביקשו מהם לא להתיר אותו (Pressman, 2003: 28). אולם ברק והשר לביטחון פנים דאז, שלמה בן-עמי, לא עשו דבר כדי לעצור את שרון. כאשר הגיעה התגובה הפלסטינית הצפויה, בדמות הפגנות סוערות על הר הבית/חראם א-שריף ביום שישי, ה-29 בספטמבר, פתחה המשטרה באש על המפגינים, הרגה שבעה מהם ופצעה למעלה ממאה (אור, 2003: 92-101). האות לפריצת האינתיפאדה השנייה ניתן. מאורעות הימים הבאים חיוניים להבנת הדינמיקה של עליית שרון לשלטון והשינוי שחל בשתי החברות, הישראלית והפלסטינית, בעקבותיה. במאמר פורץ דרך בעיתון מעריב, ביום השנה השני לאינתיפאדת אל-אקצה, חשף בן כספית שבימים הראשונים של ההתקוממות ירה צה"ל מיליון כדורים בשטחים הכבושים – 700,000 בגדה המערבית ו-300,000 בעזה – נגד מפגינים לא חמושים ברובם. "פרופורציית ההרג" בתחילת אוקטובר 2000 הייתה על כן שבעים וחמישה פלסטינים מול ארבעה ישראלים. אומר כספית:

בישראל 2001 התברר, למי שלא ידע, שהצבא הוא קובע המדיניות והמבצע שלה. הצבא הוא מכתוב הקצב ומגלגל האירועים. לדרג המדיני אין שום יכולת לאכוף עליו משמעת או לבדוק אותו. בימים הקשים ההם, בספטמבר 2000, התברר באופן סופי שישראל אינה מדינה שיש לה צבא, אלא צבא שמסונפת אליו מדינה. הרשות המבצעת האמיתית אינה הממשלה, אלא מערכת הביטחון האדירה שבנתה המדינה סביב עצמה במהלך השנים. מערכת שמרכזת בידה, בלעדית, את כל אמצעי המודיעין, החשיבה, הבקרה והתכנון של המדינה, ועושה בהם שימוש כראות עיניה. בימי מבחן... אין על המערכת הזו בקרה אמיתית, והכול

תלוי ברצונם הטוב של בכיריה והפנמתם את ערכי הדמוקרטיה, השלטון התקין והחוק (כספית, 2002).

יורם פרי, חוקר בולט של יחסי צבא-חברה בישראל, סיכם, בניסוח זהיר יותר, כי "הצבא הוא שותף שווה בתהליך עיצוב המדיניות ולעתים אף יותר מכך". בעוד שכספית מאמין כי צה"ל הפר את מדיניות ברק, פרי ספקן יותר: אם מתוך חולשה ואם משום שהסכים אתה, "ברור שבברק אימץ את מדיניות הצבא במשך חלק גדול מהתקופה הזאת" (Peri, 2002: 13, 32-35).

במהלך עשרת הימים הראשונים של אוקטובר, זרוע נוספת של מערכת הביטחון, משטרת ישראל, נהגה למעשה באותו אופן בתוך גבולות הקו הירוק, וירתה למוות בשנים עשר פלסטינים אזרחי ישראל ובפלסטיני אחד שאינו אזרח, כאשר השתתפו בפעולות מחאה. (באותה תקופה הרגו מפגינים פלסטינים אזרחי ישראל גם נהג יהודי בכביש החוף). ועדת החקירה שמינה אהוד ברק, תחת לחץ, לבדוק את האירועים הללו, בראשות שופט בית המשפט העליון תיאודור אור, הגישה את מסקנותיה החד-משמעיות ב-2003: משטרת ישראל, ללא אישור הממשלה, פעלה כסוכן עצמאי כאשר ירתה קליעים מצופי גומי ותחמושת חיה במפגינים לא חמושים תוך הפרה של החוק ושל ההנחיות הפנימיות שלה עצמה (אור, 2003).

בין שהתכוונה המשטרה לכך ובין שלא, הרג המפגינים הפלסטינים אזרחי ישראל חתם את גורלו של ברק והבטיח לליכוד ניצחון בבחירות. במשך שנים נהנה מחנה מצביעי הימין-מרכז, המורכב מהליכוד ובנות בריתו, מיתרון קל בקרב הבוחרים היהודים. מפלגת העבודה יכולה הייתה לנצח בבחירות כלשהן רק אם זכתה לתמיכת הרוב המכריע של הפלסטינים אזרחי ישראל, כפי שזכה ברק ב-1999. אירועי אוקטובר 2000 הביאו להימנעות מסיבית בקרב מצביעים פלסטינים בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה ב-2001 (ג'מאל, 2002). מדוע, אם כך, לא עשה ברק דבר כדי למנוע פעולות שהיה בהן להביא לנפילתו הפוליטית? דומה כי לנוכח התנגדות פלסטינית מחודשת והתמוטטות תהליך אוסלו, איש הצבא שבו גבר על הפוליטיקאי.

מתנחלים וכוחות הביטחון

לא קשה לפענח את הסיבות לאכזריות שבה השתלחה מערכת הביטחון בפלסטינים בתחילת האינתיפאדה השנייה. מאז שנות השמונים המאוחרות, סוכלו מאמצי צה"ל והמשטרה לדכא את התנגדותם הגוברת של פלסטינים ישראלים ולא-ישראלים. כישלונה של ישראל בריסון האינתיפאדה הראשונה (1987-1993) לא נבע מיחסי הכוחות הצבאיים בין ישראל לפלסטינים, כי אם מן המגבלות הפוליטיות שכפתה מדיניות הכלכלה והמסחר של המדינה על השימוש בכוח צבאי. צה"ל, בראשות הרמטכ"ל ברק, התנגד לתהליך

אוסלו, כפי שהתנגד לצעדים הראשונים לקראת שלום עם מצרים בשנות השבעים המאוחרות; אפילו כראש הממשלה, לא הסתיר ברק את הבוז שרחש להסכמי אוסלו (אלדר וזרטל, 2004: 232). בשתי הזדמנויות במהלך תקופת אוסלו, ב-1996 ו-2000, צה"ל שוב נחסם בניסיונו לנצל את כוחו באופן אפקטיבי נגד "התפרעויות" פלסטיניות. גם נסיגת צה"ל מדרום לבנון במאי 2000 בוצעה חרף הסתייגויותיו הפומביות של הצבא (Pressman, 2003: 27–28; Peri, 2002: 31–33, 50–51; אור, 2003; הראל, 2004).¹²

ביסוד החיכוכים בין מערכת הביטחון לממשלה הייתה התנגדות גוברת מצד צה"ל וכוחות ביטחון אחרים לאפשרות של נסיגה כלשהי מהשטחים הכבושים. מאז 1967 צה"ל הנו, להלכה ולמעשה, הריבון בשטחים האלה, שעד היום לא סופחו רשמית לישראל.¹³ נוסף על גופי מודיעין וכוחות מבצעיים, דורש ניהול השטחים ומיליוני תושביהם הפלסטינים ביורוקרטיה גדולה לעניינים אזרחיים, שמתחזקת באמצעות תקציבי ענק, ומכלכלת קריירות צבאיות רבות. כפי שראינו, אימוצה של מדיניות ניאו-ליברלית לווה בצמצום משמעותי של ההוצאות הצבאיות ביחס לתל"ג, וכן באבדן חוזים צבאיים ובצמצום היקף צבא הקבע. בתקופת אוסלו אף דובר על ביטול שירות החובה והנהגת צבא מקצועי תחתיו, ואף על הפרטת חלק משמעותי מתפקידי הצבא. לבסוף, הן יוקרת הצבא והן המוטיבציה לשרת בו ירדו בצורה מובהקת באותה תקופה. שתיהן חזרו לעצמן מאז 2001 (Peri, 2001).

יחד עם הצבא, היו המתנחלים המגזר שנסיגה מהשטחים הייתה פוגעת בו יותר מכול. ניתן לטעון כי גם בהם יש לראות זרוע של המדינה. ככלל, המתנחלים יושבו על ידי המדינה, על אדמה שהופקעה מהפלסטינים בכוח והועברה אליהם בחינם, תוך סבסוד נדיב של הוצאות הדיור ושל השירותים החברתיים שלהם. ההתנחלויות זכו מאז ומתמיד לאבטחה כבדה של הצבא, ונבנתה רשת שלמה של כבישים עוקפים לשימושן הבלעדי. כ-50% מהמתנחלים מועסקים ישירות על ידי המדינה, הם מהווים חילות מצב מסייעים בהתנחלויות, ומקבלים נשק מהמדינה. ברוב הגדול של המקרים, כאשר המתנחלים השתמשו בכלי הנשק האלה נגד אזרחים פלסטינים ביוזמתם, הם עשו זאת ללא חשש מעונש. לבסוף, התוואי המפותל של גדר ההפרדה בגדה המערבית נקבע בהתאם לצורך להבטיח את שלומם של כמה שיותר מתנחלים (אלדר וזרטל, 2004: 490–520, 543–547).

בין צה"ל למתנחלים שררו תמיד יחסים סימביוטיים, שבהם למתנחלים יש השפעה על מינויים ופיטורים של קציני צבא בכירים, ורבים מהם היו לקצינים בכירים בעצמם. עד להתנתקות מרצועת עזה התנהל ויכוח חריף בשאלה, אם צה"ל אכן יפנה את המתנחלים אם יקבל הוראה כזאת מהממשלה. לאורך כל תקופת אוסלו לא נעשה מאמץ לפנות ולו התנחלות אחת – תחת זאת, אוכלוסיית המתנחלים הוכפלה באותו זמן (אלדר וזרטל, 2004: 213–244, 373–433). עם זאת, כל עוד הבורגנות הישראלית קידמה מדיניות

מוצהרת של נסיגה-חלקית-בסופו-של-דבר כחלק ממדיניות הניאו-ליברליזציה שלה, לא היה בכוחם של המתנחלים וצה"ל לעצור אותה. רק לאחר שתהליך אוסלו נבלם על ידי ש"ס ומעמד הפועלים היהודי, הייתה המדינה מסוגלת לנטוש את הפרויקט. אבל המדינה המשיכה לקדם את מה שהיה חשוב מכול לבורגנות – ליברליזציה כלכלית – ובהיקף חסר תקדים.

כפי שראינו, מאורעות אוקטובר 2000 הבטיחו לליכוד ניצחון בבחירות המיוחדות לראשות הממשלה בשנת 2001. נתניהו סירב להתמודד, לדבריו מפני שחשב שלא יוכל למשול עם הכנסת שנבחרה ב-1999. (הסבר מוצלח יותר – יכול להיות שהוא חשש מהתיקו החברתי שהביא לנפילתו ב-1999, שלא היה לו מושג איך לשבור אותו). משום כך הדרך הייתה פתוחה בפני שרון, הפוליטיקאי היחיד בליכוד מלבד נתניהו בעל שיעור קומה כלשהו. שרון חב את ניצחונו המוחץ בעיקר לשיעור ההצבעה הנמוך ביותר אי פעם, 62.3% (בהשוואה ל-78.8% ב-1999), שבכללו שיעור השתתפות של 68% באוכלוסייה היהודית ורק 19% בקרב בעלי זכות הבחירה הפלסטינים. כאמור לעיל, רבים מן הנמנעים היו מצביעי "עבודה" פוטנציאליים. כך, שרון קיבל 62.4% מהקולות, אף שבמונחים מוחלטים הוא קיבל 100,000 קולות פחות ממה שקיבל ברק ב-1999. בסיס התמיכה של שרון ב-2001 היה מחנה התומכים המסורתי של הליכוד – החלק העשיר פחות, משכיל פחות, מזרחי יותר, צעיר ודתי יותר שבציבור הבוחרים (שמיר ואריאן, 2002; ג'מאל, 2002). כמו האיכרים הצרפתים שהצביעו עבור לואי בונאפארט, השכבות האלה היו עתידות להיות הנפגעות העיקריות מהמדיניות הניאו-ליברלית שגיבשה ממשלת שרון. ואף על פי כן, הן שבו והצביעו עבור הליכוד ובנות בריתו, ואף במספרים גדולים יותר ב-2003.

הרס מדינת הרווחה

לאורך שנות התשעים חוותה הכלכלה הישראלית אחוזי צמיחה גבוהים יחסית ונסיקה בחוסר השוויון בחלוקת ההכנסות. בין 1990 ו-2002, חלקו של העשירון העליון מתוך סך ההכנסה לפני מס עלה מ-25% ל-30%, בעוד שחלקו של העשירון השני נותר ללא שינוי, וחלקם של כל שאר העשירונים ירד. מדד ג'יני עלה מ-0.498 ב-1993 ל-0.528 ב-2002. עם זאת, נרשמה עלייה מתונה בהרבה בחוסר השוויון בהכנסה הפנויה – ההכנסה לאחר מסים ותשלומי העברה. מדד הג'יני של ההכנסה הפנויה עלה מ-0.339 ב-1993 ל-0.357 ב-2002 (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2003: 7, 13; אריאן וחוב, 2003: 83).¹⁴ כפי שניסח זאת מיכאל שלו:

הרפורמות הליברליות, שהיו המוטיב החוזר בכלכלה המדינית הישראלית מאז מדיניות הדפלציה המוצלחת של אמצע שנות השמונים, הותירו על פי רוב את

מדינת הרווחה על כנה ... רק באלף החדש, על רקע חידוש העימות הישראלי-פלסטיני ועצירת הצמיחה הכלכלית, צברו שר האוצר ותומכיו את העוצמה הפוליטית הדרושה לצמצום משמעותי של מדינת הרווחה (Shalev, 2003: 20n14).

המיתון העולמי וקריסת תהליך אוסלו גרמו להאטה של ממש בכלכלה הישראלית. התמ"ג פחת ב-0.9% ב-2001 וב-0.8% אחוז ב-2002, אף כי נרשמה התאוששות של 1.3% ב-2003. התמ"ג לנפש פחת בכל שלוש השנים האלה, ב-3.2% ב-2001, ב-2.8% ב-2002 ו-0.5% "בלבד" ב-2003. המיתון, יחד עם העלייה החדה בהוצאות הצבאיות בגלל האינתיפאדה, הביא לשישה סבבים של קיצוצים בתקציב ושינויים מבניים בין ספטמבר 2001 לספטמבר 2003. סך הכול, תקציב המדינה קוצץ בכ-20%. במונחים כלכליים-פוליטיים רחבים יותר, ההשפעות המצטברות של המשמעת התקציבית והשינויים המבניים הזיקו מאוד לאינטרסים של מעמד העובדים. רמות התעסוקה, המשכורות, שיעור העובדים המאוגדים, השירותים החברתיים ותכניות הפנסיה ירדו, שעה שמעסיקים הרוויחו רבות מה"גמישות" המוגדלת של כוח העבודה ומהפחתת עלויות השכר והמסים. התפתחויות אלה, שהתרחשו על רקע חידוש הסכסוך האלים עם הפלסטינים, הפריכו את הדעה המקובלת (בין היתר על שלו ועל הח"מ) כי האופציות העומדות בפני מדינת ישראל הן "רווח ושלו" או רווחה ומלחמה". בשנת 1999 כתב שלו כי "המשק הקולקטיביסטי, ירושתו ההיסטורית של היישוב היהודי ושל הסכסוך היהודי-ערבי טרם קום המדינה, הוא קשה לפירוק כיוון שהסכסוך וההתיישבות הם עדיין מעיקרי המחויבות של המדינה" (Shalev, 1999: 147). אולם בפועל התברר כי דווקא הסכסוך המחודש עם הפלסטינים וההתיישבות בשטחים הם הגורמים המאפשרים את עיצובו מחדש של המשק הישראלי ואת חיסול מדינת הרווחה.

אכן, האינתיפאדה השנייה הייתה הרקע להשלטה מחודשת זו של דחף הליברליזציה, אבל השפעותיו הפוליטיות של העימות המחודש התבטאו ביכולתו של שרון לנטרל את ש"ס ואת מעמד הפועלים היהודי. כאשר שרי ש"ס התנגדו להצעת התקציב הראשונה של שרון, אשר כללה קיצוצים במדינת הרווחה, שרון – בתמיכת קואליציית הליכוד-עבודה שלו – פיטר אותם ללא היסוס. בתוך ימים ספורים הם חזרו, כנועים לגמרי, והצביעו בעד התקציב. בממשלתו השנייה, שהוקמה ב-2003, הותיר שרון את ש"ס בחוץ והכניס במקומה את יריבתה הראשית, "שינוי" – מפלגה ליברלית מבחינה כלכלית ושמרנית מבחינה מדינית, מלבד התנגדותה התקיפה לשיתוף הדת בשלטון. "שינוי" – מפלגת מעמד הביניים ואמה מולידתה של "יש עתיד" העכשווית – הייתה ההצלחה הגדולה של בחירות 2003, כשעלתה מ-6 ל-15 מנדטים בכנסת (שלו ולוי, 2004).

דחיקתה וסילוקה של ש"ס הם שאפשרו את תרומתה הייחודית של ממשלת שרון לכלכלה הפוליטית של ישראל – הרס מדינת הרווחה. בו בזמן שנמשכה הירידה בשכר, ועם הזמן גם בהכנסה הכלכלית של מעמד הביניים, הפליאה ממשלת שרון את קיצוציה

בתשלומי ההעברה וכשירותים החברתיים. ב־2002 ו־2003, השנתיים המלאות הראשונות של שרון בתפקיד, קצבאות זקנה איבדו 10% מערכן, ואילו קצבאות הבטחת ההכנסה, המשולמות לעניים שבעניים, הופחתו ב־20%, וההטבות למשפחות חד־הוריות הופחתו ב־28%. קצבאות הילדים איבדו בממוצע 20% מערכן, עבור משפחות עם שני ילדים; ביטוח האבטלה קוצץ ב־23%. בעוד שהאבטלה עלתה ממעט יותר מ־8.5% בעת כניסת שרון לתפקיד, לכ־11% ב־2004, רק 23% מהמובטלים קיבלו דמי אבטלה ב־2003, לעומת 39% ב־2001 (סיני, 2004; בנק הפועלים, 2004: 1).

יכולתו של שרון להתעלם מש"ס ולהיחלץ מהמבוי הסתום המעמדי נבעה ישירות מהעובדה שהוא, בניגוד לכל קודמיו מאז 1992, כבר לא ניסה לספק את האינטרס הבורגני בפשרה של שלום עם הפלסטינים. הניסיון לתמרן בין משא ומתן לשלום וליברליזציה כלכלית ב־זמנית גרם לנפילתם של שני קודמיו המיידים בתפקיד, נתניהו וברק. שרון ניצל את חששה של החברה הישראלית מפני התקפות טרור, את אמונתה ש"אין פרטנר לשלום" ואת המוניטין הצבאיים שלו עצמו, כדי להשתיק כל אופוזיציה משמעותית. הוא הסתייע בביטול שיטת הבחירה הישירה של ראש הממשלה, דבר שאפשר לליכוד לזכות בשלושים ושמונה חברי כנסת ב־2003. (לשם השוואה, ברק, שנבחר על פי חוק הבחירה הישירה ב־1999, נהנה מבסיס כוח של עשרים ושישה ח"כים בלבד). עוצמה זו אפשרה לשרון לנהל את שתי מלחמותיו – נגד הפלסטינים ונגד 90% מהחברה הישראלית – בברוטליות חסרת תקדים. יתר על כן, הגיבוי המוחלט שנתן ממשל בוש לשרון מאז ה־11 בספטמבר 2001, הסיר כל מניע של ריאלי־פוליטיק להגעה להסדר עם הפלסטינים. (ג'ורג' בוש הבן, המתחזה לחוואי וללוחם, הפך אחרי ה־11 בספטמבר 2001 למעריך נלהב של שרון, החוואי והלוחם האותנטי).

דיבידנדים של מלחמה

ואף על פי כן, שתיקתם של בעלי ההכנסות מהעשירון העליון לנוכח נטישת "תהליך השלום" על ידי שרון, יכולה להיראות תמוהה; זאת נוכח אותם "דיבידנדים של שלום" שגרפה הבורגנות הישראלית בעבר, ונוכח המשבר הכלכלי ששקעה בו ישראל לאחר התפרצותו המחודשת של הסכסוך האלים. אך החידה נפתרת אם נבין, שכפיצוי על אבדן כל סיכוי לשלום ועל התל"ג המדשדש קיבלה הבורגנות הישראלית משרון את אותו שינוי יסודי במבנה המשק שעד אז נבצר ממנה להשיגו. דומה שאפיונו של מרקס את הבורגנות הצרפתית, כמי ש"הוכיחה, כי המאבק הבא לקיים את האינטרס הציבורי שלה, את האינטרס המעמדי שלה עצמה, את שלטונה הפוליטי, אינו אלא לטורח עליה ולמורת רוחה, מהיותו מפריע את עסקיה הפרטיים" (מרקס, 1955: 219; הדגשות במקור), הולם את המצב כאן להפליא. הפרויקט הגדול של חלוקה מחדש שהובילה המדינה בראשותו

של שרון, הוא שמסביר את התאדותו של מעמד בעלי העסקים הישראלי כגורם הדוחף להסדר של שלום.¹⁵

יחסו הכפול והסותר במהותו של שרון כלפי כוחה המעמדי של האליטה הישראלית מוסבר בתיאור המבריק של מרקס את מצבו הבעייתי של לואי בונאפארט:

בונאפארטה, בתורת השלטון-המבצע שנעשה כוח עצמאי, מרגיש בייעודו להבטיח את "הסדר הבורגני". אבל כוחו של משטר בורגני זה – במעמד הבינוני. לפיכך הריהו רואה את עצמו כנציג המעמד-הבינוני, והוא מוציא [צווים] ברוח זו. ואולם בונאפארטה הוא יותר מלא-כלום אך בזכות זה ששבר את כוחו הפוליטי של המעמד הבינוני והוא שובר אותו יום-יום מחדש. לפיכך הוא רואה עצמו כמתנגד לכוחו הפוליטי והספרותי של המעמד-הבינוני. אבל בהגיגו על כוחו החומרי של זה, הוא חוזר ומוליד את כוחו הפוליטי. משמע, יש לקיים בחיים את הסיבה, ואילו את המסובב, במקום שהוא מתגלה, יש להעביר מן העולם (מרקס, 1955: 235).¹⁶

אותה סתירה מופיעה גם כאן, בדמות הצורך שהרגיש שרון להחזיק לפחות מפלגה אחת שמייצגת את האליטה האשכנזית בקואליציה שלו, והוא תמיד הצליח למצוא מפלגת מעמד ביניים שתהיה אופורטוניסטית דיה בשביל להצטרף אליו – בתחילה הייתה זו העבודה, לאחר מכן "שינוי", ולבסוף שוב העבודה. כדי להסביר פנים למפלגות אלה נאלץ שרון להיראות כאילו הוא מחפש יוזמות שלום שונות בלי הרף. כל עוד סיפקה ארה"ב יוזמות כאלה – תכנית מיטשל, הבנות טנט ומפת הדרכים של בוש (מישהו עדיין זוכר את "תכניות השלום" האלה?) – הוא אימצן בכרחה, רק כדי להפכן לתכניות ריקות מתוכן בפועל. במקרה אחד אימץ תכנית של העבודה – חומת הפרדה בגדה המערבית – ותיקן אותה במיומנות רבה כך שתתאים לצרכיו.

משאזלו לאמריקאים תכניות השלום עם שקיעתם בביצה העיראקית, ולנוכח תמיכת הבורגנות האשכנזית במפלגת העבודה בראשות עמרם מצנע בבחירות 2003, אימץ שרון גרסה מתוקנת של רעיון נוסף מבית היוצר של מפלגת העבודה: נסיגה חד-צדדית מעזה – פינוי הצבא וכל ההתנחלויות תוך הטלת מצור חנק על הרצועה וכידודה מהגדה המערבית ומשאר העולם. מדיניותו החדשה לא כווונה להשגת שלום עם הפלסטינים ואף לא לחידוש המשא ומתן אתם – היא כווונה אך ורק לייעול השליטה הישראלית בעזה, באופן שהמסים הישירים יוכלו להמשיך ולרדת והמדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית תוכל להימשך ביתר שאת. ההתנתקות מעזה נעשתה, במופגן, ללא כל מגע עם הרשות הפלסטינית, מה שאפשר מאוחר יותר לחמאס להשתלט על הרצועה, תוצאה שחזקה מאוד את מיתוס ה"אין פרטנר" והביאה לסדרה של התכתשויות אלימות בין ישראל לבין החמאס, הנמשכת עד עתה. כך גם ארבע התנחלויות הדמה שפוננו בגדה המערבית וששטחיהן לא הועברו לשליטת הרשות הפלסטינית. במקביל, בגדה המערבית הוגבר קצב

בניית ההתנחלויות והואץ תהליך הפיכתם של יישובים פלסטיניים לגטאות באמצעות מחסומים, חסימות דרכים וכבישים עוקפים ובאמצעות חומת ההפרדה. ייתכן שהמניע האמיתי להצעתו של שרון "לסגת" מעזה קשור בהסתבכויות המשפטיות ("עומק הנסיגה כעומק החקירה", טענו מתנגדי ההתנתקות) ובקשיים שבהם נתקלו האמריקאים בעיראק. הרכב רשימת הבחירות של הליכוד לבחירות הכלליות ב־2003 יצר גל של האשמות על שחיתויות, שכלל, לראשונה בתולדות המדינה, האשמות שמקומות ברשימת הבחירות נקנו על ידי גורמים המקורבים לעולם הפשע המאורגן. שרון עצמו ושני בניו, שאחד מהם אף נבחר לכנסת ב־2003, נחקרו בחקירה פלילית על מעורבותם לכאורה בכמה עבירות, הנעות בין קבלת תרומות אסורות למסע הבחירות ועד קבלת שוחד. נגד דוד אפל, כריש נדל"ן נודע ומכתיר מלכים בליכוד, הוגש כתב אישום על כך ששיחד את שרון כשזה שימש כשר החוץ בממשלתו של נתניהו. פרקליטת המדינה המליצה על הגשת כתב אישום גם נגד ראש הממשלה עצמו, אך היועץ המשפטי לממשלה, מני מזוז, שמונה על ידי ממשלת שרון רק זמן מה לפני כן, דחה את המלצתה ואף הטיל בפומבי ספק במניעיה של הפרקליטה.

סיכום

אליבא דמרקס, התכסיס הבונאפארטי אינו יציב מטבעו, שכן הוא מבוסס על קיפאון חברתי שאינו יכול לשרוד לאורך זמן. אולם נוסחתו הפוליטית של שרון – שיחוד הבורגנות הן בהטבות כלכליות והן במחוות שלום לכאורה, הלעטת מעמד העובדים היהודי באשליה לאומניות ומיליטריסטיות, והעצמת הפחד הישראלי מטרור פלסטיני – הוכיחה את עצמה כיעילה ביותר. יורשו בראשות "קדימה" והממשלה, אהוד אולמרט, המשיך במדיניות זו ביתר שאת והצליח למתג את עצמו כאיש שלום, עד שהסתבך במלחמה כושלת בלבנון (2006) ונאלץ להתפטר לנוכח האשמות בשחיתות. יורשתו בראשות "קדימה", ציפי לבני, טירונית פוליטית, לא הצליחה להרכיב ממשלה אחרי בחירות 2009 למרות שעמדה בראש הסיעה הגדולה ביותר בכנסת, והביאה את מפלגתו של שרון אל סוף דרכה. המחאה של קיץ 2011 הייתה ביטוי לאי־הנחת של הדור הצעיר של מעמד הביניים דווקא מתוצאותיה הכלכליות של הליברליזציה, ולא מאבדן הסיכוי לשלום עם הפלסטינים. ממשלת נתניהו הצליחה לעקר את המחאה מבחינה פוליטית, בין היתר על ידי שימוש בקלף הביטחוני – הסכסוך המתמשך בעזה, האיום האירני וסוגיית השירות הצבאי של תלמידי הישיבות החרדיות (לוי, 2014).

מרקס צדק באמרו שכוחה של המדינה לא יכול להישאר תלוי באוויר, הוא חייב להישען על מעמד שליט כלשהו. שרון עלה לשלטון בכוח התיקו המעמדי ששרר בישראל בשנות התשעים, אבל הצליח לפתור אותו על ידי פיצוח הנוסחה "רווח ושלום או רווחה

ומלחמה". השילוב של מלחמה צבאית בפלסטינים ומלחמה כלכלית במרבית הישראלים הביא למעין הסכם חלוקה בין המעמדות – הבורגנות קיבלה מדיניות כלכלית המשרתת את האינטרסים שלה, ומעמד הפועלים היהודי (הכולל חלק גדול ממה שמקובל לכנות "מעמד הביניים") קיבל מדיניות פוליטית-צבאית המרצה את פחדיו ואת הדעות הקדומות שלו. בנימין נתניהו צדק ככל הנראה כאשר סירב להתמודד על ראשות הממשלה ב-2001 – עיצובן מחדש של החברה הישראלית והפלסטינית, ושל היחסים ביניהן, בידי שרון הביא אותו אל המוכן. אין פלא, על כן, שנתניהו נראה כמועמד הטבעי והיחיד לראשות הממשלה בעידן שאחרי שרון.

הערות

- 1 גרסה מוקדמת של המאמר הופיעה באנגלית ב: *New Left Review* 29, September-October 2004. תודה מקרב לב למתרגמי המאמר מאנגלית: נועה קאופמן, הגר מ"כ שילה, מתן קמינר וחגי מטר, עבור קבוצת "מהפכה". בנוסף, אבקש להודות לאנשים הבאים על הערותיהם המועילות לטיטה מוקדמת של המאמר: דוד אברהם, ג'ון אהרנברג, זאב אמריך, סמואל פרבר, רמי קפלן, גל לוי, מיכאל שלו, רפאל ונטורה, ויקטור וולפנשטיין ז"ל ובמיוחד הורית הרמן פלד. המידע והניתוח המתמחסיים לתקופה שלפני 2001 הובאו בעיקרם מתוך: פלד ושפיר, 2005. הדעות המובעות במאמר, והטעויות שנתרו בו, הן שלי בלבד.
- 2 לקשת רחבה של דעות בשאלת היחסים בין מעמד ומדינה ב"שמונה עשר בכרימר", ראו Jessop, 2002; Wetherly, 2002.
- 3 ב-17.12.2003 הודיע שרון על תכנית ההתנתקות בכנס הרצליה. בכך קיבל, לפחות למראית עין, את דרישתה של הבורגנות הישראלית להתקדמות לקראת שלום עם הפלסטינים.
- 4 סמיכות הזמנים הקרובה בין המיתון ומלחמת ששת הימים דורשת ניתוח מדוקדק של מקורות המלחמה. על אף החוק המאפשר שחרור מסמכים לאחר שלושים שנה, מרבית המסמכים הנחוצים עדיין לא פורסמו; הדבר מסביר כנראה את חוסר ההתייחסות לנושא בהיסטוריוגרפיה הישראלית "החדשה" עד כה. לניסיון מקדמי עד מאוד ראו לוי ופלד, 1993.
- 5 בשנת 2013 היווה המימון הפרטי, מעבר למס הבריאות, 40% מההוצאה הלאומית לבריאות, לעומת 26% ב-1995 ואילו המימון מתקציב המדינה, להוציא את מס הבריאות, היווה 35%, לעומת 70% ב-1995. בשנת 2013 כיסה מס הבריאות 24% מההוצאה הלאומית לבריאות, שיעור קבוע פחות או יותר מאז ראשית האלף. מקרב מדינות ה-OECD שיעור המימון הפרטי בישראל שני רק לארה"ב (למ"ס 2013; סבירסקי, 2012; 2009; Filc).
- 6 כל שלושת ראשי הממשלה שנבחרו באותה שיטה – נתניהו, ברק ושרון – הסתבכו בעבירות על חוק מימון מפלגות.
- 7 גילרמן מונה לשגריר ישראל באו"ם על ידי שרון, והגן על מדיניותו בפורום זה. זו דוגמה טובה להתרחקותה של הבורגנות הישראלית מתמיכה בשלום באמצעות משא ומתן, כפי שיבואר בהמשך.
- 8 העדר ניתוח כלכלי חלופי איפיין גם את המחאה החברתית של קיץ 2011 והיה אחד הגורמים לכישלונה (פילק ורם, 2013; רוזנהק ושלו, 2013; Avigur-Eshel, 2014).
- 9 אחרי הסכמי אוסלו, עובדים פלסטינים מהשטחים נדחקו בהדרגה מהשוק הישראלי והוחלפו במהגרי עבודה מרחבי העולם (פלד ושפיר, 2005: 377-384).
- 10 כשאוד ברק הגיע לכיכר רבין בתל אביב לחגוג את ניצחוננו בבחירות 1999, הוא עמד אל מול המון משולהב של אשכנזים בני מעמד הביניים שצעקו "רק לא ש"ס!".

- 11 סקר עמדות של ישראלים יהודים שנערך בתחילת 2002 גילה כדלהלן: 89% מאלה שאמרו שהיו מצביעים ש"ס לו היו בחירות באותו היום התנגדו להסכם עם הפלסטינים על בסיס תכנית קלינטון משנת 2000, כנגד 60% מכלל העונים. יותר מ-60% ממצביעי ש"ס תמכו בטרנספר של פלסטינים תושבי השטחים, בהשוואה ל-46% מכלל העונים. מזרחים תמכו בטרנספר בשיעור גבוה מעט יותר, 48%, ואשכנזים (שכמחצית מהם הם עולים חדשים מברה"מ לשעבר, שדעותיהם לאומניות יותר) תמכו בשיעור נמוך יותר, 42%. יותר מ-50% ממצביעי ש"ס, בהשוואה ל-30% מכלל העונים, תמכו בטרנספר של פלסטינים אזרחי ישראל. ראו Arian, 2002. המידע על ש"ס אינו מופיע בדו"ח של אריאן שפורסם, וסופק לי באדיבותו של אחד משותפיו, רפאל ונטורה. מיכאל שלו וגל לוי (2004) מדווחים על דעות דומות של מצביעי ש"ס כלפי הפלסטינים בניתוח שלהם על בחירות 2003. ראו גם Peled, 2006.
- 12 מיותר לציין שצמרת צה"ל אינה עשויה מקשה אחת, ואלופים רבים, במילואים ובשירות פעיל, תומכים בתהליך השלום ואף מדי פעם עשו לרסן פוליטיקאים לוחמניים. ראו: Peri, 2002: 45-51.
- 13 עמדתה הרשמית של ישראל היא, כמובן, שמאז 2005 היא איננה שולטת עוד בעזה. לביקורת ראו גישה, 2007.
- 14 שינויים במדר ג'יני אינם מספרים את כל הסיפור, כמובן, היות שהמדר מודד רק שכר ומשכורות, לא הכנסות מרווחי הון.
- 15 בזמן כתיבת הדברים מתקיים עדיין גוף של אנשי עסקים ישראלים ופלסטינים השואף להביא לפתרון של שלום על בסיס שתי מדינות (<http://www.breakingtheimpasse.org/en/about-bti>), אולם מעמדו הציבורי והשפעתו של גוף זה נראים אפסיים.
- 16 עיונותה של ממשלת שרון כלפי "הכוח הספרותי" של המעמד הבינוני הישראלי באה לידי ביטוי, בין השאר, במתקפתה על האוניברסיטאות, שם עלולה להתפתח השקפה אנטי-הגמונית. קיצוצי התקציב הדרקוניים והשינויים המבניים הכפויים ב-2003, תחילתו של "העשור האבוד" של האוניברסיטאות בישראל, כווננו להחליש את האוטונומיה של הסגל האקדמי ולחזק את שליטת הממשלה במתרחש במוסדות אלה.

רשימת מקורות

- אור, תיאודור. 2003. *דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000*. שני כרכים, ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- אריאן, אשר, דוד נחמיאס, דורון נבות ודניאל שני. 2003. *הדמוקרטיה בישראל: דו"ח מעקב 2003*, פרויקט "מדר הדמוקרטיה". ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בנק הפועלים. 2004. *תסקיר כלכלי ופיננסי*, 30 במרס.
- גישה, 2007. *כובשים מנותקים: מעמדה המשפטי של רצועת עזה*. תל אביב: גישה.
- ג'מאל, אמל. 2002. *הימנעות כהשתתפות: על תעתועי הפוליטיקה הערבית בישראל*. בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2001 (57-100)*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הראל, עמוס. 2004. *צה"ל לא ייסוג שוב בתבוסה*. הארץ, 8 במרס.
- כספית, בן. 2002. *שנתיים לאינתיפאדה*. מעריב, 6 ו-13 בספטמבר: 8-11, 32 ו-10-6, בהתאמה. <http://www.nrg.co.il/online/archive/ART/344/233.html>
- לוי, יגיל. 2014. *המחאה שלא הייתה – על מחאת נטל הגיוס*. *המרחב הציבורי* 8: 55-76.
- לוי, יגיל ויואב פלד. 1993. *השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים*, תיאוריה וביקורת 3: 115-128.
- למ"ס 2013. *הודעה לתקשורת: "בשנת 2013: ההוצאה הלאומית לבריאות – 7.6% מהתמ"ג"*.
- מארקס, קארל. 1955. *כתבים נבחרים*. כרך א'. מרחביה: הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- סבירסקי, שלמה ואתי קונור-אטיאס. 2003. *דו"ח חברתי – 2003*. תל אביב: מרכז אדווה.

- סיני, רות. 2004. עלייה של יותר מ-5% בעוני. הארץ, 11 במאי.
 פילק, דני ואורי רם. 2013. ה-14 ביולי של לפני ליה: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת 41: 17-43.
 פלד, יואב. a2001. הצלחתה האלקטורלית המתמשכת של ש"ס: ניתוח על פי מודל חלוקת העבודה התרבותית. בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 1999 (137-169). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 פלד, יואב (עורך). b2001. ש"ס: אתגר הישראליות. תל אביב: ידיעות אחרונות.
 פלד, יואב וגרשון שפיר. 2005. מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור.
 רוזנהק, זאב ומיכאל שלו. 2013. הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי מעמדי. תיאוריה וביקורת 41: 45-68.
 רם, אורי. 2005. הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
 שטרית, סמי שלום. 2004. המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003. תל אביב: עם עובד.
 שלו, מיכאל. 2004. האם הגלובליזציה והליברליזציה "נרמלו" את הכלכלה המדינית בישראל? בתוך: דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (84-115). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 שלו, מיכאל וגל לוי. 2004. המנצחים והמפסידים של 2003: אידאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי. בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2003 (247-276). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
 שליים, אבי. 2005. קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי. תל אביב: משכל.
 שמיר, מיכל ואשר אריאן. 2002. הימנעות והצבעה בבחירות 2001. בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2001 (29-55). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- Arian, Asher. 2002. *Israeli Public Opinion on National Security*. Tel Aviv: Jaffee Center for Strategic Studies.
- Avigur-Eshel, Amit. 2014. The Ideological Foundations of Neoliberalism's Political Stability: An Israeli Case Study. *Journal of Political Ideologies* 19(2): 164-186.
- Filc, Dani. 2009. *Circles of Exclusion: The Politics of Health in Israel*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hirschl, Ran. 2000. The Great Economic-Judicial Shift: The Legal Arena and the Transformation of Israel's Economic Order. In Gershon Shafir and Yoav Peled (eds.), *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*. Boulder, CO, 189-215.
- Jessop, Bob. 2002. The Political Scene and the Politics of Representation: Periodizing Class Struggle and the State in *The Eighteenth Brumaire*. In Mark Cowling and James Martin (eds.), *Marx's 'Eighteenth Brumaire': (Post)modern Interpretations*. London: Pluto Press, 179-194.
- Kimmerling, Baruch. 2003a. *Politicide: Ariel Sharon's War Against the Palestinians*. London: Verso, 2003.
- 2003b. From Barak to the Roadmap. *New Left Review* 23, September-October 2003, 134-144.
- Nitzan, Jonathan and Shimshon Bichler. 2001. Going Global: Differential Accumulation and the Great U-Turn in South Africa and Israel. *Review of Radical Political Economics* 33(1): 45-47.

- Peled, Yoav. 2006. No Arab Jews There: Shas and the Palestinians. *Palestinian Review of Society and History* 1: 112-136 (in Arabic; English version in possession of the author).
- Peri, Yoram. 2001. Civil-Military Relations in Israel in Crisis. In Daniel Maman, Eyal Ben-Ari and Zeev Rosenhek (eds.), *Military, State, and Society in Israel*. New Brunswick, NJ: Transaction Press, 107–136.
- 2002. *The Israeli Military and Israel's Palestinian Policy: From Oslo to the Al Aqsa Intifada*. Washington, DC: United States Institute of Peace.
- Pressman, Jeremy. 2003. Visions in Collision: What Happened at Camp David and Taba? *International Security* 28(2): 5-43.
- Ram, Uri. 2000. "The Promised Land of Business Opportunities": Liberal Post-Zionism in the Global Age. In Shafir and Peled (eds.), *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*. Boulder, CO: Westview.
- Razin, Assaf and Efraim Sadka. 1993. *The Economy of Modern Israel: Malaise and Promise*. University of Chicago Press.
- Shalev, Michael. 1984. Labour, State and Crisis. *Industrial Relations* 23(3): 362–386.
- 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*. Oxford University Press.
- 1999. Have Globalization and Liberalization "Normalized" Israel's Political Economy? *Israel Affairs* 5(2-3): 121-155.
- 2000. Liberalization and the Transformation of the Political Economy. In Gershon Shafir and Yoav Peled (eds.), *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*. Boulder, CO: Westview.
- 2003. Placing Class Politics in Context: Why is Israel's Welfare State so Consensual? Presented at the conference *Changing European Societies — the Role for Social Policy*. Copenhagen, 13–15 November 2003.
- Wetherly, Paul. 2002. Making Sense of the "Relative Autonomy" of the State. In Mark Cowling and James Martin (eds.), *Marx's 'Eighteenth Brumaire': (Post)modern Interpretations*. London: Pluto Press, 195–208.

אורן יפתחאל ובתיה רודד¹

בין זכויות והכחשות: ילידיות בדווית בנגב?

המאמר בוחן לעומק את שאלת זהותם הילידית (indigeneity) של הערבים הבדווים בנגב, ואת הוויכוח המדעי שהתעורר בשנים האחרונות בשאלה זו. בחלקו התיאורטי וההשוואתי סוקר המאמר את עליית מושג הילידיות כחלק מהגלובליזציה והפוליטיקה של מאבקי זכויות אדם, ואת הזכויות והכוח שמקנה מאבק זה לקבוצות אשר במשך תקופות ארוכות נושלו ונוצלו בידי המדינות שהשתלטו על שטחיהן ונכסיהן. המאמר משתמש בידע התיאורטי, הגיאוגרפי, ההיסטורי והמשפטי הרחב שהצטבר בספרות, כדי לבחון את טענתם של הבדווים למעמד ילידי אל מול שלילת מעמד זה על ידי המדינה. במוקד המאמר עומדת בחינת טיעוניהם של כמה חוקרים, המכונים "השוללים", הפועלים להכחיש את מעמד הילידיות של הבדווים. בחינת החומר מדגימה שטיעוני החוקרים השוללים אמנם מעלים כמה שאלות חדשות ורלבנטיות, אך כאלה שאינן מערערות את מאפייני הקבוצה הבדווית המשייכים אותה בצורה מובהקת לקבוצת החברות הילידיות לפי ההגדרות והנורמות הבינלאומיות, שנוצרו כחלק ממאבקן של קבוצות שנושלו במשך דורות על ידי אימפריות ומדינות לאום מודרניות. הנורמות הבינלאומיות המתהוות בנוגע לקבוצות אלה, ובראשן הצהרת האו"ם בעניין זכויות העמים הילידים, מטילות על המדינה אחריות להגן על הערבים הבדווים מפגיעות נוספות בזכויותיהם, ולתקן את הנזק שנגרם לזהותם, נכסיהם וזכויותיהם התרבותיות, החומריות והפוליטיות. אם כך, המאמר מסיק שבמקרה של הנגב, זכויות הבדווים כחברים בקבוצה ילידית גוברות על הכחשות מעמדם בתור כאלה.

בין זכויות והכחשות: ילידיות בדווית בנגב?

מי היא ומהי קבוצה ילידית? שאלה זו נוגעת בסוגיות תיאורטיות, היסטוריות, משפטיות ופוליטיות, ובישראל/פלסטין – גם מאוד אקטואליות. מעמד מוכר של "קבוצה ילידית" מקנה לגיטימציה לקשר מתמשך לטריטוריה ולסדרת זכויות תרבותיות, כלכליות ופוליטיות עבור קבוצות שבמשך תקופות ארוכות נושלו ונוצלו בידי המדינות שהשתלטו על שטחיהן ונכסיהן. בישראל החלה לאחרונה המדינה במהלך רב-ממדי המבקש לשלול את טענתם של הערבים הבדווים בנגב על היותם "קבוצה ילידית". מהלך זה כלל תגובות ודרו"חות שוללים של המדינה למוסדות האו"ם; נקיטת עמדה נחרצת נגד הטיעון בכמה

מפגשים של ראשי הקהילה הברווית עם מעצבי מדיניות הממשלה; ופרסום מאמרים מדעיים השוללים את טענת הילידיות על ידי חוקרים המצדדים בעמדת המדינה. המאמר ידון בשאלה זו, על היבטיה התיאורטיים והמקומיים, תוך התמקדות בתקפותה של טענת המדינה וקבוצת חוקרים התומכים בה. המאמר ידון בהגדרות המצב ה"ילידי", יסרטט את התפתחות הפוליטיקה הילידית בעשורים האחרונים, ויבחן את מקום הכוח בעיצוב "האמת" המדעית והשפעתה על עיצובה של מדיניות ציבורית. משם יעבור המאמר לדיון במאפייני החברה הערבית-ברווית בנגב, ולמידת התאמתה להגדרה הרווחת כיום בעולם של קבוצה ילידית.

הניתוח שאנו מציגים במאמר שלפניכם מראה שטיעוני החוקרים השוללים את מעמד הילידיות אכן מעלים תהיות הרלבנטיות לסוגיה, אשר לא נידונו עד כה בכתובה על הנושא. מבחינה זו, יש לחוקרים השוללים תרומה לדיון הציבורי בסוגיה, והעלאת שיקולים כבדי משקל בעיצוב המדיניות הממשלתית כלפי הברווים. עם זאת, מאמרנו מראה שאין בכוחם של טיעונים אלה לשנות את מאפייני הקבוצה הברווית המשייכים אותה בצורה מובהקת לקבוצת החברות הילידיות. מאפיינים אלה זכו להכרה בדין ובנורמות הבינלאומיות, הדורשות מהמדינה המודרנית להגן על הקבוצות הילידיות, זהותן, נכסיהן וזכויותיהן הפוליטיות. הניתוח המוצג במאמר טוען אם כך, שבמקרה של הברווים בנגב, ראוי שזכויות יגברו על הכחשות והוא מדגים שיש "לשלול את השלילה" שנוקטת הממשלה במדיניותה.

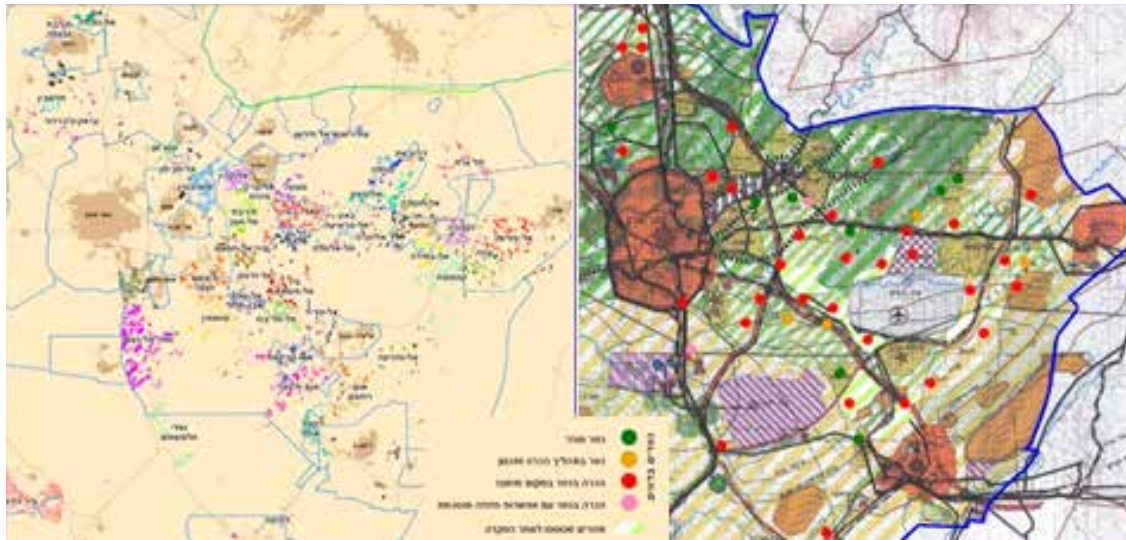
המאמר מתמקד בגיבוש הידע הרלבנטי לעיצוב המדיניות כלפי הברווים, ובכך תרומתו העיקרית. הוא אינו מבקש לערוך מחקר עומק אמפירי או משפטי. כאלה נעשו כבר במסגרות אחרות המפורטות במאמר. החיבור הנוכחי מבקש לאגד את הידע הרב שהצטבר במחקרים על הברווים, ולעבד אותו לדיון המתמקד בנושא המעמד הילידי והשלכותיו על הזכויות, המשאבים והמעמד של הקבוצה הברווית בנגב. כפי שיורחב להלן, גישתנו לנושא הילידיות היא יחסית ופוליטית, ואינה טוענת שקיימת זהות ילידית מהותנית וקבועה. בנסיבות המקומיות והבינלאומיות הנוכחיות, כך נטען, מאמצים הברווים את הזהות הילידית אל מול שיח הזכויות הבינלאומי, כניסיון לשפר את הסיכוי להכרה בזהותם וכפריהם ושמירה על נכסיהם הקרקעיים.

חשוב אם כך למקם את הדיון בהקשר ההיסטורי והגיאוגרפי. הערבים הברווים בנגב הנם חלק מחברה שבטית חוצה גבולות השוכנת מאות בשנים במרחבים הנחשבים כיום לירדן, ישראל וסיני. לאחר 1922, עם סימון גבולות פלסטין-ארץ ישראל, הפכו הברווים לחלק מהמסגרת הפלסטינית-ערבית, ולאחר 1948 לקבוצה אתנית של אזרחים ישראלים, כחלק ממיעוט ערבי-פלסטיני. המאבק של מעמדם כקבוצה ילידית מהווה חלק ייחודי של מסע כללי יותר של כל הפלסטינים לעגן את זכויותיהם הילידיות (הלאומיות) בארץ,

תוך הדגשת ההיסטוריה, הגיאוגרפיה והתרבות של הקבוצה בנגב, ומעמדה האזרחי בישראל (ראו: Jamal, 2011; H. Jabareen, 2002; Y. Jabareen, 2012). הוויכוח בנוגע למעמד הילידי של הבדווים אינו רק אקדמי, ואינו מתנהל בחלל ריק, אלא מהווה חלק מהמאבק על "הלכת הנגב המת" שאותה פיתחה המדינה, על זרועותיה המשפטיות, התכנוניות וההיסטוריוגרפיות, כדי להכחיש את עברה וזכויותיה של הקהילה הבדווית בנגב, ולהצדיק את נישולה מחלק גדול מנכסיה בנגב (ראו: יפתחאל וחוב', 2012). להכחשה זאת, ראוי להזכיר, ביטויים חומריים וכואבים בשטח המשפיעים על כל החברה הבדווית, ובמיוחד על עשרות כפרים "לא מוכרים" שבהם חיים קרוב ל-100,000 אזרחים, היושבים ברובם על אדמות אבותיהם. אי-ההכרה כוללת מניעת שירותים בסיסיים כמו חשמל, מים, ביוב, כבישים, תחבורה ובתי ספר. במקביל חשופים הכפרים לגלים של אלימות מדינתית בדמות הריסות בתים שהגיעו בשנת 2011 לשיא של 1,080 הריסות – כפליים מהמספר המקביל בגדה המערבית. ביטוי בולט לשלילת הזהות הילידית הן המפות והמסמכים הרשמיים של המדינה, המסרבים להנכיח את קיומם של רוב הבדווים במרחביהם ההיסטוריים. כך למשל, איור 1 מציג את התכנית המטרופולינית לבאר שבע שקיבלה תוקף חוקי בקיץ 2012.² כ-35 יישובים בדווים, שמרכזיהם מסומנים בעיגולים אדומים, כלל אינם מופיעים בתכנית המעודכנת ביותר של האזור. תכנית זו מסתפקת בסימון כמה אזורים כ"אזורי חיפוש" לאפשרות עבור "הקמה" (ודוק: לא "הכרה") אפשרית של יישובים בדווים עתידיים. בצדו השמאלי האיור מציג גם מיפוי של אותו השטח המבוסס על צילום אוויר. מיפוי זה מעיד על המרחבים הנרחבים שבהם קיימים הכפרים בפועל, כאשר כל קהילה צבועה בצבע אחר. נזכיר שאת זכות קיומם הלגיטימי של אותם כפרים מכחישה המדינה, בכפוף לדוקטרינת "הנגב המת" המוזכרת לעיל.

מחיקת הכפרים מהמפה היא פרקטיקה נוכחית הממשיכה שנים ארוכות של שלילת זכויות הבדווים כקבוצה ילידית בעלת היסטוריה ארוכה בנגב. כפי שיתברר להלן, ההתנגדות הבדווית למדיניות זו הולכת ומתגברת, ובשנים האחרונות גם קצרה הישגים משמעותיים בעקבות הכרה בעשרה יישובים שהיו בעבר "לא מוכרים" וכעת שולבו במטרופולין באר שבע, ושיפור מסוים של תנאי ההסדרים המוצעים לבדווים להסדרת תביעות המקרקעין. עם זאת, תכניות הממשלה הנוכחיות (בעיקר "תכנית פראוור-בגין" והתכנית המטרופולינית של באר שבע) מאיימות בעקירה של עשרות אלפי בדווים מכפריהם, במקביל לפיתוח משמעותי של היישובים המוכרים. כפי שיפורט להלן, השיח הילידי מהווה סלע מחלוקת משמעותי במאבק הבדווים נגד תכניות אלה, כיוון שאחת מזכויות היסוד של הקבוצות הילידיות הוא ההגנה בפני עקירה שרירותית מאדמותיהן ההיסטוריות.

פריסת הכפרים על בסיס צילום אוויר 2009

תכנית מטרופולין באר שבע 2012 בתוספת ציון נקודות מרכז הכפרים הבדויים

איור 1: הכפרים בתכניות ובשטח

הילידיות ואתגורה בנגב

"ילידיות" (indigeneity) עלתה בשלושים השנה האחרונות כמושג מוביל במאבקהם של קהילות ועמים שהוכפפו לשלטון חיצוני, לאחר קיומם במשך דורות כחברה בעלת שלטון עצמי תרבותי, משפטי וטריטוריאלי. עליית התנועה הילידית היא חלק מתופעת הגלובליזציה, הקושרת קבוצות שנדחקו לשוליים תוך ניסיון דיכוי ואף העלמה, בדרך כלל, על ידי חברות מתיישבים אירופאיות או מדינות מודרניות פוסט-קולוניאליות (מביניהם: Escobar, 2002; Friedman, 1999; Kingsbury, 1998; 2001; Niezen, 2003). במקרים שבהם המדיניות נוטה להעלים את המקום הילידי, מתפתחות תדיר פרקטיקות שמטרתן להגן על הזהות, המקום ואורחות החיים, על כל משמעויותיהם, בפרט בקרב קבוצות מוחלשות (Amin, 2002; Amara et al, 2013).

הערבים-הבדויים בנגב מהווים דוגמה לקבוצה המפתחת זהות ילידית כתגובה לניסיון המתמיד של המדינה לדחוק אותה מיישוביה ונכסיה.³ לשם כך הצטרפו ארגונים בדויים לרשת הגלובלית, ובמרכזה פורום העמים הילידים באו"ם. מנגד, ישראל, המדינה שבה הם חיים, מסרבת כאמור להכיר במעמדם זה, כפי שעולה מדו"ח 2011 של דָּן־האו"ם לענייני עמים ילידים:

הדָּן־המייוחד מודע לעמדתה של מדינת ישראל שאינה מקבלת את הסיווג של אזרחיה הבדויים כקבוצה ילידית בהינתן [לפי טענת המדינה] ששבטי הבדויים הגיעו לנגב בשלהי התקופה העות'מאנית, בעיקר מערב הסעודית ומצרים, אל תוך מערכת משפטית קיימת (Observations by the Special Rapporteur on Indigenous People, 22 August 2011: 25-31).⁴

כאן המקום להעיר שגישתנו למושג הילידיות היא יחסית, היסטורית ופוליטית, ושוללת את הגישות המהותניות לנושא. כלומר, אין אנו טוענים שישנה מערכת אחת ויחידה המגדירה באופן פורמלי ובלתי משתנה קבוצות בעלות זהות ילידית ברחבי העולם, ושלקבוצה הברווית מאפיינים המשייכים אותה באופן קבוע ונצחי לקטגוריה הילידית. גישתנו, השואבת השראה מתיאוריות זהות ביקורתיות וגישות פילוסופיות של הוגים כגון אנטוניו גראמשי, גאטרי ספיבק, איריס מאריון יאנג, שאנטל מוף וסטוארט הול, מניחה שזהויות קולקטיביות מתגבשות תמיד במסגרת מאבק פוליטי, והן דינמיות אל מול נסיבות משתנות. זהו המצב בקרב הברווים בנגב – סדרה של נסיבות פוליטיות, ובעיקר ניסיונות נישול מתמשכים של המדינה ושוליות הברווים במאבק הלאומי הפלסטיני, הובילו ארגונים ברווים לאמץ את הקטגוריה הילידית, המאפשרת מאבק מקומי ובינלאומי בעל סיכויי הצלחה מתגברים.

נוסיף גם שהמאבק הברוווי להכרה במעמד הילידי מתבסס על הגדרות בינלאומיות של "ילידיות" המתפתחות גם הן בתוך מאבק פוליטי בינלאומי של עמים שהוכפפו למדינות מודרניות. גם המאבק העולמי, אם כך, מתבסס על הגדרות שאינן צומחות מתוך מציאות אובייקטיבית ברורה, ואינן משפטיות-פורמליות. הגדרות אלה התגבשו מתוך זיהוי מאפייניהן של קבוצות מנושלות, וניסיון לעצור את נישולן על ידי הקניית הכרה בינלאומית לקבוצות מוחלשות אלה ולשמירת זכויותיהן. מהלך זהותי זה מכונה על ידי הוגת הדעות גאטרי ספיבק כ"מהותנות אסטרטגית" (strategic essentialism) (Spivak, 1988), כלומר אימוץ קטגוריות כביכול עמוקות ונצחיות, למען מטרה פוליטית. כך גם מסבירים אנטוניו גראמשי ובעקבותיו שאנטל מוף את התגבשותן של זהויות "אנטגוניסיטיות" המאתגרות את ההגמוניה של מדינת הלאום, כתולדה של כישלון ההכללה של קבוצות אלה בתוך התרבות, המרחב והכלכלה הלאומית. היבט דינמי זה מסביר את אימוץ הקטגוריה הילידית על ידי הברווים רק בשנים האחרונות, והוא מאפשר לנו לדמיין גם שלבים במאבק הברוווי שבהם מעמד הילידיות יתייחר ויוחלף אולי בקטגוריות מאבק אחרות. המאפיין הפוליטי של הקטגוריה, ויכולתה להקנות לברווים מעמד המקנה זכויות ומשאבים, מסביר גם את ההתנגדות החריפה של המדינה לסיווג ילידי של הברווים.

כאמור, לאחרונה מתקיים ויכוח ער בקרב חוקרים לגבי מעמד של הערבים הברווים בנגב כקבוצה ילידית. כפי שמראים מאמרי סקירה בנושא (Karplus and Meir, 2012; Franzman et al, 2012), רוב החוקרים מצדדים בהגדרת הברווים כקבוצה ילידית, ובראשם החוקרים הברווים (ראו סקירה אצל Frantzman et al [2012] ועוד: רודד וצפדיה, 2013; Bennett and Dargiel, 2011; Nasasra, 2011; 2012; Matari, 2011; Berman-Kishony, 2008; Coates, 2004; Berman, 2006; Rangwala, 2004).

עם זאת, קיימים כמה חוקרים, שאותם נכנה "השוללים", הטוענים כי הבדווים אינם עונים להגדרת הילידיות. למשל, פרופ' רות קרק, טענה בתור עדה מומחית מטעם המדינה במשפט אל-עוקבי, שבו תובעים בדווים בעלות על אדמות אבותיהם בעראקבי: "להבנתי, קונספט הילידיות אינו מתאים ליישום בהקשר של שבטי הבדווים בנגב החיים כיום בישראל, מן הטעם שחסרים בהקשרם המאפיינים העיקריים שהביאו במדינות העולם להכרה בקבוצות כילידיות" (קרק, 2010: 73). בהמשך פרסמו פרופ' קרק ועמיתיה (Yahel et al, 2012) מאמר חריף בכתב עת בינלאומי וכותרתו: "האם הבדווים קבוצה ילידית? פיברוק ההיסטוריה הפלסטינית". בין היתר טוען המאמר בפסקנות:

הבדווים בנגב אינם יכולים להיחשב כעם יליד במובן המקובל של ההגדרה. אם בכלל, הרי לבדווים יותר מן המשותף עם המתישבים האירופאים שהיגרו לארצות אחרות, ויצרו מגע עם אוכלוסיות קיימות שהביאו לתוצאות שליליות לגביהם. יתרה מזאת, יותר משסבלו מיחסם של זרים כלפי אורח חייהם הילידי, היגרו הבדווים בעיקר במרחבי האימפריה העות'מאנית, נשלטים על ידי אותה מערכת מנהלית ומשפטית שאותה הכירו, ואשר את עיקריה המשיכו לקיים אחריה גם המנדט הבריטי והשלטון הישראלי.

במאמר מעלים חוקרים אלה כמה טיעונים עיקריים:

- הבדווים היגרו ופלושו לנגב רק במאתיים השנים האחרונות, ומוצאם מחצי האי ערב, ולכן אינם נהנים ממעמד של "מחזיקים ראשונים" באזור והם קרובים יותר למעמד של עם פולש; המחזיקים הראשונים בנגב ובעלי הזכויות הילידיות הם היהודים;
  - הבדווים לא הוכפפו לשלטון זר משום שהיגרו מרצון לתחומי השליטה של האימפריה העות'מאנית, אשר שלטונה היה אסלאמי ולכן קרוב לתרבות הבדווית;
  - לבדווים אין היסטוריה של ריבונות או שלטון עצמי משמעותי;
  - הבדווים דורשים בעלות משפחתית-פרטית בקרקע, ואילו עמים ילידים תובעים בדרך כלל בעלות קולקטיבית;
  - התרבות הבדווית השתנתה והפכה עירונית; לא נותר ממנה זכר רב לזהות המדברית הילידית האותנטית;
  - ישראל מעולם לא החילה דוקטרינה של "אדמה ריקה" (terra nullius) על אזורי הבדווים, אלא המשיכה ליישם את החוקים העות'מאנים והבריטיים;
  - הבדווים החיים במדינות שכנות אינם מעלים תביעה למעמד ילידי, גורם המעלה סימני שאלה על תקפות המהלך הבדווי בישראל.
- שלילה זאת, המתבססת כביכול על היבטים מחקריים והיסטוריים, מגובה גם בדחייה פוליטית חריפה של המעמד הילידי על ידי קברניטי המדיניות של ישראל. כך טען אהוד פראוור, ראש צוות גיבוש המדיניות כלפי הבדווים במשרד ראש הממשלה מאז 2008:

הניסיון לטעון שהברווים הם קבוצה ילידית בנגב בעייתי ביותר. לא רק שהוא איננו מדויק באופן היסטורי, הוא יוצר אנטגוניזם שלא לצורך והופך את היהודים באזור לפולשים, דבר שמנוגד לעובדה שאנחנו חזרנו לארץ מולדת. אני חוזר ואומר שאימוץ הקו הילידי יגרום נזק לכל ניסיון של הברווים להשיג שוויון אזרחי בישראל.⁵

כמה חודשים לאחר מכן הצהיר בני בגין בכנס פומבי:

שמעתי דיבור על כך שהברווים הם כביכול "עם ילידי" בנגב. רציתי להזכיר לקהל שעם ישראל ומדינת ישראל הם הריבון בנגב. נכון שלברווים יש זיקה לקרקע בה אנו מתחשבים, אבל אני מציע לכולם לזכור שעם ישראל מתגורר במולדתו ההיסטורית בנגב. אין ולא יהיה על כך שום ערעור.⁶

בעוד שהתנגדות המדינה למעמד הילידיות של הברווים מובנת, אם כי לא מוצדקת, עקב מאבקה עם הברווים על משאבים, טענות החוקרים השוללים אמורות להיבחן בקפידה, על פי אמות מידה מדעיות, וכך אכן נעשה בחלקים הבאים של מאמר זה.⁷

הזהות הילידית – תנועה גלובלית

בעשורים האחרונים עלה נושא הילידיות לסדר היום העולמי. צמיחתו של פורום העמים הילידים באו"ם, גישות פילוסופיות על צדק וזכויות אדם וגישות אתניות לזהות ותרבות, החדירו מודעות רחבה למושג הילידיות ולמצבם של העמים הילידים (Hirtz, 2003). מאז שנות השבעים הפך המושג מתיאור אנתרופולוגי, גיאוגרפי והיסטורי של קבוצות נתונות, למושג נורמטיבי ומקור עוצמה פוליטית לקבוצות מוחלשות. אלה סבלו מפגיעה קשה במהלך התקופה המודרנית, בעיקר ממדינות קולוניאליות שכבשו, גירשו ונישלו אותם ממולדתם, אך גם במדינות לאום פוסט-קולוניאליות שהמשיכו להיאבק בקבוצות הילידיות על מרחבים ומשאבים. למושג הילידיות מעמד במסד ואף בחוק הבינלאומי גם אם אינו מיושם לרוב במלואו במדינותיהם. רשתות גלובליות, חוקרים באקדמיה ופעילות רבה של ארגונים לא ממשלתיים ממשיכים להעצימו. הוא מתגבש תוך כדי עבודה והתנסות ומספק מקור סמכות ולגיטימציה לקבוצות פגיעות אלה (Kingsbury, 1998; 2001).

בעשורים הראשונים לשימוש המעצים במושג, התפתחה הגדרה בינלאומית של "עמים ילידים" שנכללה בכמה מסמכים מכוננים של האו"ם,⁸ שהגיעו לכלל הגדרה מקיפה ומקובלת במסמכי ארגון העבודה הבינלאומי הקשור לאו"ם והבנק העולמי.⁹ הגדרה זו אינה מתיימרת להיות פורמלית-משפטית, אלא לשקף את המאבק הפוליטי והגיבוי הממסדי שניתן לקבוצות אלה. ההגדרה מתמקדת אם כך במאפייניהם של עמים וקבוצות שעל מרחביהם השתלטו האימפריות הקולוניאליות ומדינות הלאום

הפוסט-קולוניאליות, וכוללת כמה מאפיינים עיקריים, שעליהם קיימת הסכמה רחבה בקרב חוקרים בתחום:

- היסטוריה של שלטון עצמי לפני הכפפה למשטר הנוכחי
- הגדרה עצמית נמשכת כקבוצה ילידית
- שאיפה לשמירה על זהות ייחודית
- קשר רציף וממושך של הקבוצה לטריטוריה
- היסטוריה של קיפוח ונישול מול המדינה המודרנית
- הכרה בינלאומית בקבוצה

בספרות המקצועית קיימת יותר מהגדרה אחת של העמים הילידים, וקיים גם ויכוח ערני על תקפותם של חלק ממאפייני הילידיות (Bowen, 2000; Tuen, 2007: 24).¹⁰ למשל, החוקר המפורסם קינגסבורי (Kingsbury, 1998; 2001), העוסק במעמד הילידים בחוק הבינלאומי, ביקר את הנוקשות היחסית של הגדרת האו"ם, וטען שיש להיזהר מפני סטטיות מושגית העלולה לייצר הדרה של קבוצות מסוימות אשר "איבדו" חלק מהמאפיינים עקב היסטוריה של דיכוי. לכן, הוא תומך במכנה משותף מצומצם יותר, הכולל את המאפיינים המרכזיים למהות הילידית, כפי שהתגבשו באזורים ובתקופות שונות, תחת דיכויים של משטרים מודרניים.

ביקורתיות זו מוצאת בהמשך את ביטויה במחקריהם של חוקרים מובילים רבים בתחום, ובתוכם וולדרון (Waldron, 2003) בתחומי המשפט והפילוסופיה וניצן (Niezen, 2003) בתחום האנתרופולוגיה של המשפט. מובן שקיים קושי לשייך לאותה הגדרה קבוצות השונות זו מזו תרבותית, היסטורית וגיאוגרפית, וקשה גם לקבוע איזו חדרה קולוניאלית חוללה את הילידיות ואלו קבוצות הקדימו להיות בטרטוריה מסוימת, או באיזו מידה הן חיו תחת שלטון עצמי. מה גם, שהשבטים הילידיים לחמו זה בזה, וברגיל נישלו וכבשו טריטוריות זה מזה. כך התפתחה התבוננות מחקרית על הילידיות מכיוונים שונים המצביעה על מורכבות התופעה תוך ניסיונות להציע פתרונות שאינם פוגעים במאבק המשותף של הקבוצות הילידיות נגד נישולן וקיפוחן בידי המדינה המודרנית (ביניהם: Alfred and Corntassel, 2005; Bennet, 2005; Bowen, 2000; Fwoler, 2011; Newman, 2007; Tsosei, 2005; Nair, 2006).

החוקר וולדרון מדגים גם את הדינמיות של תוכנות מפתח כגון "זכות ראשונים" ו"זכות הקדימות במקום" (First Occupancy and Prior Occupancy) ומראה כיצד הדינמיות של ההיסטוריה יצרה מצב שבו המעמד הילידי שינה צורה ואופי במשך הדורות, כאשר עמים שהיו קולוניאליים והכפיפו אחרים למרותם, הפכו במרוצת הדורות למוכפפים. במקרה של הודו, למשל, לא ברור אם ב"ראשוניות שלפני חדרה וכיבוש" הכוונה למאה ה-8 לפני הספירה או לכיבוש הבריטי במאה ה-18. גם מצב המאורים שהיגרו לנוו זילנד לפני כ-600 שנים וכבשוה מיושביה הפולינזים מעורר תהיות. עוד

יותר מכך, בולט המקרה הסקנדינבי שבו שבטי הסאמי הגיעו אך זמן קצר לפני כובשיהם, בהשוואה לכאלף השנים שכולם חיים יחד בטריטוריה.

דיון זה שובר את התפיסה הפשטנית שמציגים קרק וחבריה (קרק, 2010; Franzman; et al, 2012; Yahel et al, 2012), הטוענים שעמים ילידים חייבים להיות נוכחים בטריטוריה "מקדמת דנא" (time immemorial) כדוגמת האבוריגי'נים באוסטרליה או שבטי האומות הראשונות באמריקה (קרק, 2010). ההדגשה של רוב החוקרים המתארים את מצב הילידיות היא אם כך על קבוצות תרבותיות אוטונומיות שהוכפפו בעידן הנוכחי למדינות מודרניות. שאלת תאריך ההגעה המדויק של הקבוצה לטריטוריה מסוימת אינו נכלל בשום הגדרה של קבוצה ילידית, ולכן אינו רלבנטי גם לשאלת הילידיות בנגב העניין המרכזי הוא קיומה הברור והלא מוטל בספק של חברה בדרוית אוטונומית בנגב במשך מאות שנים לפני הכפפת האזור למדינת ישראל.

גישתנו המחקרית הדינמית טוענת, שאופי הזהות הילידית נקבע באינטראקציה הדדית ובלתי נגמרת של כוחות "מלמעלה" ו"מלמטה". הכוח הכובש, המדינה המודרנית או המעצמה הקולוניאלית, יצרו זהות "מקומית" שונה ונחותה של בני המקום והפרידו אותם מהזהות המדינית הכללית באמצעים חוקיים, צבאיים ותרבותיים. בו בזמן הצמיחה הקבוצה המקומית "מלמטה" את הילידיות השואבת ממסורותיה, כחלק ממאבק לזכויות הקבוצה ושמירת זהותה. מצב זה יוצר כמוכחן זהויות משתנות, הן של החברה המשתלטת והן של המיעוט הנשלט, כאשר שתי הקבוצות עוברות תמורות בזהותן לאורך זמן. בהתבוננות יחסית ואינטראקטיבית זו, הרואה את מכלול הכוחות היוצרים זהויות, מחזיקים רוב התיאורטיקנים בתחום (Clifford, 2004; Forte, 1998; Golden, 2001; Nair, 2006).

בהקשר זה ניתן להעיר בביקורתיות כי חסרה אצל החוקרים השוללים הקבלה בין תביעתם לאותנטיות של החברה הברווית לבין זו של החברה היהודית, שלטענתם היא הקבוצה הילידית האמיתית של הארץ. מטעם זה נשללת תקפותו של טיעון זה, שכן זהותה של כל קבוצה משתנה לאורך זמן. לפיכך, המרכיב הזהותי המרכזי בתפיסת הילידיות, הוא רצונה של הקבוצה לשמר את ייחודה מול קהילת הרוב, תוך קבלת הדינמיות הבלתי נמנעת בזהויותיהן של כל הקבוצות.

הילידיות והמדינה המודרנית

תודעת הילידיות תובענית ביחסה כלפי המדינה ודורשת הכרה בזהות, פיצויים על דורות של דיכוי והשבת אדמות ומשאבים. הספרות המחקרית מראה שהקבוצות הילידיות מסתייעות ב"מטרייה" הגלובלית שנרקמה לאחרונה המוסיפה כוח לדרישותיהם לשינוי המדיניות ומערכות החוק והמשפט, באופן שיכירו בתביעה לאוטונומיה, ובזכות להגדרה

עצמית בתוך מסגרות המדינה (Alfred, 1999 in Maaka and Fleras 2000: 91; Neitzen, 2012; Stea and Wisner, 1984). ללא ספק, התגבשותן המחודשת של זהויות העמים הילידים, לאחר דורות של השפלה והזנחה, החלה לאתגר את מדינות הלאום המודרניות, אשר מעולם לא כללו קבוצות אלה, על זהותן הנפרדת, במסגרות הזהות הנורמטיביות. המהלך האופייני במאה העשרים היה הזנחת הקבוצות הילידיות בשוליים, כמו בדרום אפריקה, בצ'ילי או בישראל, או לחלופין, ניסיון להטמעתן הכפויה בתוך הזהות הדומיננטית, כפי שקרה למשל באוסטרליה ובקנדה, או במדינות פוסט-קולוניאליות כמו הודו וברזיל. המדיניות הטיפוסית כלפי הקבוצות הילידיות זכתה בספרות למושג "קולוניאליזם פנימי" המשמר יחסים הדומים לקולוניאליזם החיצוני, של ניכוס, ניצול והפרדה, אם כי בתוך גבולות המדינה הריבונית (ראו: Hechter, 1975; Yiftachel, 2010; Zureik, 1979).

כיום יחסן של מדינות לעמים הילידים שונה ומגוון, אם כי בכולן ניכר פער גדול בין התביעה הגלובלית להכרה בזכויות הילידיות לבין ניסיונה של המדינה לחמוק מכיבודן של זכויות אלה. למשל, בבוואנדה כל הקבוצות החיות בה נמנות באופן רשמי עם העמים הילידים ובכך מפלה המדינה לרעה את הבושמנים ששלטו באזור לפני הקמתה. ישראל העניקה מעמד כעין ילידי בחוק השבות לאנשים שמעולם לא היו בה, ואילו בני הארץ הילידים הערבים-פלסטינים אינם מוכרים בתור כאלה. באוסטרליה ובארצות הברית הוענקה הגדרה צרה מאוד לילידיות, כדי לצמצם את מספר הזכאים, לאחר שקבוצות אלה זכו באזרחות רק באמצע המאה העשרים (Wolfe, 2007: 27).

בצד המיטיב של המדיניות כלפי הקבוצות הילידיות, נוצרה בקרב הוגי הדעות בעולם המערבי מערכת פילוסופית ומשפטית המומשגת כ"צדק מעברי" (transitional justice). גישה זו מתרגמת זכויות ילידיות קודמות (או זכויות של קבוצות תחת משטרים קודמים) למערכות הזכויות תחת המדינות השולטות כיום. התייחסות זו מסייעת למערכת המדיניות הציבורית ליצור נורמות ייחודיות לקבוצות ילידיות, כדי לשמור על זכויותיהן וקניינן בתהליך המעבר בין משטרים. הגישה פועלת, בין השאר, לפצות קבוצות ויחידים אשר נפגעו ממהלכים שרירותיים של השלטונות החדשים ומשיבה להם, במידת האפשר, את רכושם וזכויותיהם. עם זאת, מהלך זה כפוף לתנאי של מניעת יצירת עוולות חדשות או פגיעה באוכלוסיות מקבוצת הרוב שהגיעו בתום לב לאזורי הילידים (Teitel, 1999). גישת הצדק המעברי, שעליה אנו ממליצים כמסגרת מדיניות הולמת למצב הברווים בנגב בישראל הדמוקרטית, נוקטת יחס של "הכרה" (recognition) שמקדמים הוגי דעות מרכזיים (כגון Young, 1990; Sandercock, 2000; Kymlicka, 1995) והפילוסופית הידועה נאנסי פרייזר (Fraser, 2000; 2003). גישה זו, הנובעת מהפרדיגמה הרב-תרבותית (יונה, 2006), מחייבת מתן תשומת לב לצרכים מרחביים-אתניים של מיעוטים, על בסיס הכרה היסטורית ועכשווית, לאור מארג תכונותיהם התרבותיות-חברתיות וכחלק

מהתמודדות עם עוולות העבר. לשם כך נדרש שינוי יסודי מסוג "ההכרה המתקנת", שבה רואים החוקרים הנ"ל מהלך ראוי של תיקון העוול ההיסטורי כלפי קבוצות ילידיות, תוך שילוב של שיקולי חלוקת משאבים צודקת בהווה. כלומר, דפוס מדיניות הכולל שורה של פרקטיקות המכוונות לתיקון (לעתים חלקי) של עוולות העבר, תוך תרגומן לסדרת כללים הצופים פני עתיד, היכולים להתקבל על ידי החברה כולה.

רודד וצפדיה (2012) העמיקו בפרדיגמת ההכרה בעקבות יפתחאל וחוב' (Yiftachel et al, 2008) וטוענים כי בכל מדינת מתיישבים-מהגרים מסתמן סוג הכרה עיקרי מול קבוצות מיעוט ילידיות, המגדיר את הדפוס המשטרי של מדינה זו. הם מוצאים, כי בישראל דפוס ההכרה כלפי זכויותיהם הקרקעיות של הערבים הברווים בנגב נע בין "הכרה עוינת" ל"הכרה אדישה", כלומר – בין פגיעה להזנחת המיעוט. בהעדרן של קטגוריות ברורות לגביה, אין הקבוצה יכולה להגדיר מטרות לגיטימיות; ודפוס של הכרה עוינת מסמן מודעות לקיומה של הקבוצה כ"הפרעה" או "איום" לקבוצת הרוב. סוג הכרה כזה מוביל לדיכוי הקבוצה, לאנטגוניזם ולקיטוב אתני, והגדרתו הולמת משטרים אתנוקרטיים שבהם מנגנון השלטון מנוכס על ידי קבוצה דומיננטית, המשתמשת בו למען קידום מטרותיה וזהותה, תוך הדרה והזנחה של קבוצות יריבות. במשטרים אלה, המאפיינים חברות מתיישבים-מהגרים, הסממנים הדמוקרטיים החשובים המתפקדים במערכת השלטון (כגון בחירות או חוקים המבטיחים שוויון אזרחי), אינם מצליחים לשנות את דפוסי העומק של שליטה אתנית-מרחבית של קבוצת הרוב, ודיכוי מתמשך של הקבוצות הילידיות (יפתחאל וגאנם, 2005).

ידע והמצב הילידי

מצב עימותי זה מעלה את הצורך בדיון ביחסי ידע וכוח. רבות דובר על הידע על העמים הילידים שיוצר ושועתק במדינות המערב ושאב את עיקריו מהתקופה הקולוניאלית שציירה עמים אלה כשרידים מפגרים של תקופות טרום מודרניות נחשלות (Reinolds, 1987; Grant, 2000). תהליכי הדמוקרטיזציה ועלייתו של הנושא לסדר היום העולמי אתגרו את הידע הקיים, וסדקו את מסגורן של קבוצות ילידיות כ"נחשלות" ו"מפגרות". התארגנותם הקולקטיבית של העמים הילידים מעמידה אותם כישות מוכרת בינלאומית אל מול המדינה שנכללו בה, כאשר בו בזמן הם כותבים מחדש, בכלים מדעיים ובשיתוף פעולה רב-תחומי ורב-לאומי, את ההיסטוריה מנקודת מבטם. היסטוריה זו מבליטה את הטיהורים האתניים, הניצול, הנישול והאפליה כלפיהם שהודחקו בנרטיבים הרשמיים והמדעיים הקודמים. פעילות זאת התפשטה לזירות מחקריות, אמנותיות ופוליטיות מגוונות, כולל עתירות לבתי המשפט כדי לזכות בהכרה בזכויותיהם החומריות והרוחניות (Nadasdy, 2003).

עמים ילידים רבים תובעים גם לכלול את המשפט המנהגי, שעיצב את חייהם במשך מאות בשנים, במערכת המשפט המודרנית. במסגרת זו הם מקדמים קבלה של עדויות שבעל פה כראיה שיפוטית שהייתה תקפה לחברות שבהם מסמכים כתובים כמעט שלא היו קיימים; וכמו כן הכרה בסימני פולחן, אתרים קדושים ומערכות בעלות ושימוש בקרקע המאורגנות בשונה מתפיסת הקניין הפרטי המערבי. הידע הילידי הולך ונחשף כגוף ידע בעל ערך, לא רק לילידים, אלא גם לקבוצות הרוב, בתחומים כגון איכות הסביבה, בריאות ואמנות, משם הוא חודר לשיח הדומיננטי ומשנה אותו. ידע זה נתמך במחקר אקדמי ומצמיח חלופות אפיסטמולוגיות, פילוסופיות ותיאורטיות. במקביל מאתגר ידע זה פסיקות משפטיות ודפוסי מדיניות שהפכו לנכסי צאן ברזל (שם; Selvadurai et al., 2011). המאבק על ייצור הידע סודק את התפיסה ההגמונית של קבוצת הרוב כבעלת המונופול על הידע ההיסטורי והמדעי (Sandercock, 2003) ומערער, אם כי עדיין לא הופך, את יחסי הכוח שבין המדינה לקבוצה הילידית. אחד השיאים של תהליך הפוליטיזציה הגלובלית של הילידיות הגיע ב-2007, עת תהליך ממושך של גיוס מוסדות בינלאומיים הוביל את הכרזת האו"ם בדבר זכויותיהם של עמים ילידים. ההכרזה היוותה הכרה במצוקתן של הקבוצות הילידיות כתוצאה מהפליה מתמשכת וכן עיגון של זכויותיהן המשפטיות. ההכרזה אושרה על ידי האסיפה הכללית של האו"ם, בספטמבר 2007, ברוב של 143 מדינות מול 4 מתנגדות ו-11 נמנעות. ישראל לא השתתפה בהצבעה. להלן בחרנו שלושה מתוך 46 הסעיפים של הצהרת האו"ם התקפות במיוחד לעניין הברדוי:¹¹

סעיף 10: עמים ילידים לא יפוננו בכוח מאדמתם או אזורי מחייתם. לא יהיה יישוב מחדש ללא הסכמה חופשית, מוקדמת ומודעת של העמים הילידים, וללא פיצויים הוגנים ומלאים...

סעיף 26, 2: לעמים ילידים יש הזכות להיות בעלים, להשתמש, לפתח ולשלוט בקרקעות, בטריטוריה ובמשאבים שאותם הם מחזיקים מכוח בעלות מסורתית...

סעיף 26, 3: מדינות יעניקו הכרה חוקית והגנה משפטית לקרקעות, לטריטוריה ולמשאבים אלה [אשר שייכים לעמים ילידים או מוחזקים על ידיהם]. הכרה כזו תיעשה תוך הענקת כבוד למנהגים, למסורות ולשיטות האחיזה בקרקע של העמים הילידים הנוגעים בדבר.

לסיכום, קיים מכנה משותף מוצק למדי בהגדרת הקבוצות הילידיות, למרות שאין הסכמה מלאה על כל הפרטים. הקטגוריה "הילידית" עלתה בעשורים האחרונים כמוקד הזדהות חדש בפוליטיקת הזהויות והזכויות, והגדרתה רחבה מספיק כדי להכיל קשת רחבה של קבוצות שהודרו, סולקו והופלו על ידי מדינות מודרניות (קולוניאליות או לאומיות)

שהשתלטו על הטריטוריות שבהן הן קיימו את חייהן האוטונומיים במשך דורות. מאבקן של קבוצות אלה נושא אופי מקומי ועולמי כאחד, ויוצר דינמיקה של שינוי ברוב המדינות שבהן חיים עמים ילידים. מדינות אלה, רובן ככולן, אישרו את האמנות הבינלאומיות, למרות מחויבותן המקבילה לאחידות לאומית בגבולותיהן (Niezen, 2003). לתהליך מורכב זה משמעות עמוקה מבחינה פוליטית ומוסרית, וסביר שהוא יעצים את חשיבותה של הקטגוריה הילידית בעשורים הבאים (Castree, 2004). המכנה המשותף של הגדרת הילידיות חל ללא ספק גם על האוכלוסייה הברווית בנגב, שקיימה חיים אוטונומיים בנגב על פי משפטה ומבנה שבטיה במשך דורות, כולל התקופה העות'מאנית והבריטית, עד אשר הוכפפה, גורשה בחלקה והופלטה על ידי מדינת ישראל מאז הקמתה, כפי שמפורט להלן.

הערבים הברווים בנגב – קבוצה ילידית

בהקשר של החברה הברווית השבטית, חשוב לציין, מעבר לנאמר בסעיפים הקודמים, שהגדרת האו"ם של קבוצות ילידיות כוללת גם במפורש התייחסות ל"עמים שבטיים"¹². הברווים בנגב הם כידוע חברה שבטית המהווה חלק מהשבטים הברווים במזרח התיכון, כפי שמדגיש Anaya (1996), הדרווח הראשי לניטור הזכויות הילידיות באו"ם:

את המונחים "ילידי" ו"שבטי" ניתן להבין על פי ההגדרה בפסקה מס' 1 של אמנה 169 של ארגון העבודה הבינלאומי של האו"ם על עמים ילידיים ושבטיים במדינות עצמאיות (I.L.O. 169), המצהירה שהאמנה תיושם:

א. על שבטים במדינות עצמאיות שתנאי חייהם הכלכליים, תרבותיים וחברתיים מבדילים אותם מקבוצות אחרות של הקהילה הלאומית, ושמעמדם מוסדר, כולו או בחלקו, על ידי מנהגיהם ומסורותיהם או באמצעות חוקים או הסדרים ייחודיים.

ב. ובסעיף 6. מוסיפה האמנה:

שני המונחים – "שבטי" ו"ילידי" נמצאים בשימוש ארגון העבודה העולמי משום שקיימים עמים שבטיים שאינם "ילידיים" במובן המילולי בארצות שבהן הם חיים, אך נמצאים בכל אופן במצב היסטורי ופוליטי דומה. דוגמאות לכך הן קבוצות ילידיות רבות במרכז ודרום אמריקה, או עמים שבטיים באפריקה כמו הסאן או המאסאי, החיים באזוריהם אותה תקופה כמו העמים השולטים בהם. למרות זאת, קבוצות אלה מתייחסות לעצמן כילידיות, כדי להתאים להגדרת האו"ם. מסיבות פרקטיות אלה "שבטי" ו"ילידי" מהווים מונחים נרדפים במערכת האו"ם.¹³

כזכור, אחת הטענות המרכזיות של החוקרים השוללים היא, שהבדווים במדינות המזרח התיכון האחרות נמנעו עד היום מתביעה של זכויות ילידיות. ואכן, בעוד שהדיון בזכויות העמים הילידים ברחבי העולם עלה לחזית הדיון העולמי לפני למעלה משלושים שנה, במזרח התיכון הוא החל להתפתח רק בשנים האחרונות. יש לכך כמה הסברים, ובראשם, תהליך בניית הזהות במדינות הפוסט־קולוניאליות, שכלל בדרך כלל מיתוס של אחדות לאומית, ללא התייחסות לתת־קבוצות אתניות. מצב זה דומה לתהליך בינוי האומה הצינית, אשר שלל את הזהויות המזרחיות או הגלותיות מקהילות משמעותיות בישראל. עם זאת, כפי שמראה מחקר ביקורתי בשנים האחרונות, המצב הקולוניאלי השאיר עקבות רבים ברבות מהמדינות הפוסט־קולוניאליות, וגרם להמשך הדרתן של קבוצות ילידיות באפריקה, אסיה ובמזרח התיכון. עתה מתחדש הדיון בבעייתיות זו ובעקבותיו חל שינוי והותר הקשר בין הקולוניאליזם האירופאי לבין הזכאות להכרה בילידיות של קבוצה מאזורי עולם אלה (מביניהם: Fenelon and Murguía, 2008; Hall and Patrinos, 2010; Kymlicka, 2008; Niezen, 2003: 74-76; Walderon, 2003).

הסבר נוסף הוא שבחלק ממדינות המזרח התיכון, כסעודיה, ירדן ואמירויות המפרץ, מהווים הבדווים קבוצה דומיננטית ולכן אין הם יכולים להיחשב למיעוט ילידי. סיבה נוספת למיעוט השיח הילידי במדינות המזרח התיכון נעוצה במאפייניהן המשטרניים טרום "האביב הערבי", ובתוכם חוסר הדמוקרטיזציה, חולשת החברה האזרחית, והיעדרותם של ארגוני מגזר שלישי משמעותיים שיוכלו למנף את תהליך הפוליטיזציה הכרוך בהגדרה הילידית (Berlin, 2004). עם זאת, אנו מוצאים התייחסות לא מעטה אל הבדווים כאל עם ילידי ששורשיו נטועים באזורים מובהקים, כמו גם הכרה בשבטיות ובאורח החיים בירדן, סוריה ומצרים (ביניהם גם מחקרים המשווים בין הילידים־הבדווים בישראל ובירדן: Bennett and Dargiel, 2011; Berman-Kishony, 2008; Chatty, 2010; Kark and Franzman, 2012; Fuleihan, 2011; Hussein, 2010; LaBianca, 1995; ILO/ACHPR, 2009). ייתכן שדיון זה יתעצם לנוכח השינויים העמוקים העוברים על העולם הערבי בתקופה הנוכחית.

טענתנו היא שחוסר התייחסות מספקת למצבם של הבדווים במזרח התיכון כילידים כלל אינו פוסל את היותם כאלה. כפי שמיעוט דרישות של נשים לשוויון זכויות, בסעודיה למשל, אינו פוסל את היותן קבוצה הזכאית לזכויות זהותיות וחומריות מלאות. ולכן – כחלק מהשבטים הבדווים במזרח התיכון שהוכפפו ודוכאו על ידי המדינה, גם בדוויי הנגב הם קבוצה ילידית. ואכן, כפי שפורט לעיל, קבוצה גדולה של חוקרים רואים בבדווים קבוצה ילידית. גם הבדווים בארץ מזהים עצמם כיום כעם ילידי, השואף לקיים את תרבותו, מנהגיו וחוקותיו; חי ברציפות בטריטוריה לאורך ההיסטוריה; מהווה קבוצת מיעוט שולית שנכפו עליה אורחות המדינה המודרנית; וחבר בפורום הבינלאומי

של העמים הילידים באו"ם. בניגוד לטענות החוקרים השוללים, המתמקדים בתופעות שוליות יחסית, הברווים הולמים בצורה כמעט מלאה את ההגדרה הילידית. בסעיפים הבאים נעמיק את הדיון באחד הנושאים המרכזיים בשאלת הילידיות של הברווים, המאבק על המרחב. נראה שעמדות המדינה הנוקשות השוללות את רוב זכויות הברווים על קרקעות אבותיהם, נענות לאחרונה בפיתוח עמדה חלופית, המפתחת את הידע שלה "מלמטה למעלה" דרך הקהילות הברוויות וידע שצברו על הנגב, על התרבות הברווית ועל הקשרים עם קבוצות ומשטרים שקדמו לישראל.

ידע רשמי – המדינה וזכויות הברווים

יותר מכול, מאמציה של המדינה לכפות שליטה ושינוי חברתי יצרו סבל ואומללות. עם זאת, נתיב הסבל של הטוארג במהלך המאה האחרונה של קולוניאליזם ושוליות, הצמיחו את האפשרות של הזדהותם עם העמים הילידים באזורים אחרים בעולם... שאיפותיה של המדינה ליצור תרבות לאומית אחידה ובה בעת התפתחותו של אקטיביזם ילידי, אפשרו, כל אחד בדרכו, את צמיחתה של זהות-עצמית ילידית (Niezen, 2003: 85-86).

בטיעון שלעיל מסביר Niezen, שחלק מצמיחתה של זהות ילידית קשור בנסיבות של מדיניות דכאנית כלפיהם. בהקשר זה הוא עורך השוואה בין שבט הקרי מקנדה לבין שבט הטוארג מאפריקה, כדרך לתאר זהות חדשה המבוססת על אקטיביזם ילידי (2012). יש בטיעון זה הסבר נוסף להתגבשותה של תודעת הילידיות הברווית בנגב, כמענה לאופיה הדכאני של המדיניות כלפיהם.

מדינת ישראל אינה מכירה בקיומו של המשפט המסורתי הברוווי. לגרסתה, אדמות הנגב כולן הן אדמות מדינה ולברווים אין זכויות בעלות עליהן בהתאם לפסיקה הישראלית. מימוש בעלותה של המדינה דה פקטו מתבצע תוך דחיקתם וריכוזם של הברווים ל"אזור הסייג" מאז 1948 ועד היום. "אזור הסייג" משתרע בצפון מזרח הנגב בין באר שבע, דימונה וערד, בו הושגת ממשל צבאי על הברווים עד 1966 ובו מתגוררים רוב רובם עד היום. שבע העיירות שהוקמו מאז סוף שנות השישים נועדו לרכז את כל הברווים אליהן. העיירות מתאפיינות בשטחי שיפוט קטנים: למרות שאוכלוסייתן מהווה 16% מכלל אוכלוסיית נפת באר שבע, תחום שיפוטן הוא רק 0.5% משטח הנפה (לא על המפה, 2004).

כידוע, כמחצית מהברווים, ברובם אלה היושבים על אדמות אבותיהם, סירבו לעבור לעיירות ונותרו ב-46 כפרים "לא מוכרים", ללא תכנית מתאר, ללא תשתיות וללא זכות חוקית לבנות בתים, אך ברובם על אדמה שהם תובעים בעלות עליה (סבירסקי וחסון, 2005; עצמון, 2007; Shadow Report, 2009; Yiftachel, 2003). בעשור האחרון

אשרה הממשלה תהליכי הכרה באחד עשר כפרים נוספים שאוגדו מוניציפאלית במועצה האזורית אבו בסמה. לאחרונה פוצלה המועצה לשתי מועצות – קסום ונווה מדבר. ראוי לציין שתהליכי ההכרה בכפרים לא כללו הכרה בבעלות הקרקעית, ולכן תכניות המתאר של כפרים אלה לא יושמו עד היום, ולא ניתן להוציא בהם אישור בנייה. אי ההכרה של המדינה בזכויות הקניין של הבדווים בקרקע מסתמכת על דוקטרינה משפטית שכונתה "הלכת הנגב המת", שדרכה עיוותה ישראל את הדין העות'מאני והבריטי, ושללה את בעלות הבדווים בקרקעותיהם "לאחור". הלכת הנגב המת עוגנה כתקדים היסטורי בפסיקת בית המשפט העליון בעניין הוואשלה (1984) אשר לא אותגר בצורה משמעותית מאז, בעיקר עקב חולשת הבדווים ושוליותם.¹⁴ ההלכה שוללת את זכויות הבדווים בקרקעות שהחזיקו לפי הדין המסורתי, ובכך מזכירה את דוקטרינת ה"טרה נוליוס" (terra nullius), שדרכה סיווגו חברות קולוניאליות ברחבי העולם את הטריטוריות שבהן התיישבו כ"ריקות", ואת תושביהן הילידים כחסרי זכויות קנייניות ופוליטיות.

כפי שהראה מחקר מעמיק, המשתרע על 140 עמודים, שבחן את הסוגיה מבחינה אמפירית ומשפטית באופן יסודי (יפתחאל וחוב', 2012), המדינה בהלכת הנגב המת מסתמכת על פרשנות שנויה במחלוקת לפקודת המוואת הבריטית מ-1921 שאינה מאפשרת (כביכול) רישום של קרקע לא רשומה לאחר תאריך זה, ומלאימה כל קרקע שלא הייתה רשומה בטאבו, המרוחקת מעל מייל וחצי או 2.5 ק"מ מכפרים שהוקמו לפני 1858. המדינה שללה מכל יישובי הבדווים בנגב שלפני 1948 מעמד של כפרים, ובכך סיווגה למעשה את כל קרקעות הנגב (הנחשבות במצב זה "מרוחקות מכל יישוב") כקרקעות מתות, וכשייכות כביכול למדינה. פרשנות זו מנוגדת לפסיקות ולמדיניות הבריטית בנוגע לקרקעות מתות ומתעלמת מתקנות וחוקים סותרים שחוקקו הבריטים ומהעובדה שבהסדר המקרקעין שבוצע באזורים שונים בארץ, קרקעות מעובדות, מוקצות ומיושבות נרשמו ככלל על שם מחזיקיהן, גם אם לא רשמו אותם ב-1921. כלומר, הגישה הישראלית פועלת באופן המנוגד לחלוטין לגישת הבריטים, אשר חוקקו בעצמם את פקודת הקרקעות המתות.

הלכת הנגב המת מתעלמת גם מרכישות נרחבות שבוצעו על ידי יהודים מהבדווים לפני 1948, שעל בסיסן קמו עשרות יישובים יהודיים בנגב. אם הבדווים לא היו הבעלים, כיצד יכלו למכור את קרקעותיהם כדת וכדין למתיישבים היהודים? הלכת הנגב המת מתוארת ומאותגרת בפירוט במאמר מקיף שפורסם לאחרונה (יפתחאל וחוב', 2012). ענייננו במאמר הנוכחי אינו הדיון המשפטי החשוב, אלא הוספת ממד זה לעמדת המדינה השוללת את זכויות הבדווים בקרקע שהיו מעוגנות במשפט, בנוהג ובמסמכים הילדיים, שבהם מסרבת המדינה להכיר.

חלקים גדולים מקרקעות הבדווים הועברו עם השנים לגופים שמופקדים בפועל על ייחוד הקרקע. תהליך זה נסמך על חוקי הפקעה שונים¹⁵ המתעלמים כולם מהעבר הילידי של הנגב. כלומר, ממערכת המשפט והבעלויות ששררה באזור, בהסכמת העות'מאנים והבריטים, במשך דורות. עם זאת, המדינה דיברה במשך השנים גם בקול אחר, שהבטיח הסדר הוגן, שייצור רציפות משפטית עם התקופה הבריטית. על סמך זאת הגישו בשנות השבעים המוקדמות 3220 בדווים תביעות בעלות על כ-890,000 דונם בנגב. כיום נותרו תביעות לא מוסדרות על כ-650,000 דונם. עד כה לא זכו התובעים הבדוויים להכרה בבעלותם על אדמת אבותיהם אפילו פעם אחת. כמאתיים פסקי דין בסוגיה הוכרעו לטובת המדינה – כולם על בסיס תקדים הוואשלה (דו"ח ועדת גולדברג, 2008; עצמון, 2007).¹⁶ שורשיה של מסורת זו נטועים בוועדת אלבק שמונתה ב-1975 וקבעה כי כל אדמות אזור הסייג הן אדמות מוואת,¹⁷ לכן אין הבדווים יכולים לרכוש בהן זכויות והן אדמות מדינה. אך כיוון שחיו שם דורות, קבעה הוועדה הסדר "לפנים משורת הדין": הבדווים יפוצו תמורת פיננים אל עיירות הקבע (שם). כלומר, באופן אירוני, ההכרה בזכויות מוגבלות של הבדווים בקרקעותיהם ניתנת רק ברגע שבו הם מוותרים עליהן. ההמלצות הפכו לבסיס התפיסה הקרקעית של המדינה (החלטת ממשלה מס' 968/15.8.1976), בכל ההצעות הממשלתיות והפסיקות בשאלת הקרקעות בנגב (סבירסקי וחסון, 2005; דו"ח ועדת גולדברג, 2008: 18). כאמור, החלטה זו קיבלה עיגון במאות פסיקות משפטיות, והפכה את "ריקון" זכויות הבדווים מאדמות אבותיהם לקו רשמי של המדינה, ואת הבדווים לקבוצה המנושלת מקרקעותיה המסורתית, בדומה לקבוצות ילידיות רבות בעולם.

ידע חלופי וזכויות הבדווים

א. ילידיות בדווית

אל מול הגישה הממשלתית השוללת, התגבש בשנים האחרונות ידע חלופי, המבקש לעגן את הילידיות הבדווית כבסיס חדש לקיומם במדינת ישראל, תוך דיון במרכיבי הזהות הילידית. נזכיר שוב, לפי ההגדרות המקובלות במשפט ובנורמות הבינלאומיות קיימים כמה מרכיבי זהות משלימים לקיומה של קבוצה ילידית, הכוללים – קשר רציף וממושך לטריטוריה, היסטוריה של פגיעה ונישול, הכרה בינלאומית והגדרה עצמית. קשר רציף וממושך לטריטוריה – הבדווים מזדהים עם שבטיהם כחלק מהקיום בטריטוריה נתונה התחומה בשיטה המסורתית. הקשר של השבט אל המקום כה בלתי אמצעי עד כי היהודים בכואם לנגב שאבו ידע רב על המרחב הלא ידוע הזה מתוך השמות שנתנו הבדווים לכל ערוץ נחל, גבעה וקפל קרקע, צמחים ובעלי חיים, אירועים

הקשורים באורח החיים ובעונות השנה ובטיבו של המדבר (ששון בר-צבי, 1991; 1998; חבקוק, 1986; לוי, 1986).

מרקס (1973), קרסל וחוב' (1991: 39-40) ובן-דוד (1996: 18-20) מגיעים למסקנה, כי שבטים הטריטוריה היא תנאי בסיסי לארגון הפוליטי ולקביעת זכויותיהן של קבוצות השארות הגדולות וכי קיים יחס ישיר בין כוח לבין בעלות על האדמה. הפיקוח והשליטה נובעים מהצורך להתגבר על התנודות והמקריות בגשמים ולמנוע פלישת שבטים זרים. בניגוד לעמדת המדינה הרואה בברווים, לפחות עד 1921, נוודים, החוקרים המובילים מצביעים על היותם "נוודים למחצה" כבר מאות בשנים. ההבדל הוא שקבוצות "נוודיות למחצה" מקיימות חקלאות נרחבת, ולכן גם אזורי מגורים קבועים, כאשר רק מרכיב אחד מתוך הקהילה נע במרחב הכללי למטרות רעייה. כפי שמתאר אשכנזי (2000 [1956]: 23, 31) סוג זה של אורחות החיים של ברווי הנגב: "התקשרו לאדמה והתיישבו עליה, אך לא פסקו מלעסוק בגידול הצאן והבקר... נודדים בשטח מוגבל". ה"דירה" היא שטח ארץ המשותף ליחידה חברתית לא גדולה, בעיקר לצורכי מרעה ומקורות מים. היא חולקה לאגני ניקוז משניים ובתוכה, יחידה המיועדת למזרע ויחידה המיועדת למרעה. באופן זה, ברבות השנים עם התפתחות החקלאות גבר הצורך לבטא יתר זכות על הקרקע. הדבר חייב פרצלציה של ה"דירה" השבטית לחלקות קטנות יותר, בעיקר באדמות הראויות לעיבוד חקלאי. בין השנים 1890-1917 קיבלה חלוקה זו תוקף משפטי של החברה הברווית (אשכנזי, 2000 [1956]; מאיר, 2007; גרוסמן, 1991; בן-דוד, 1985; 2004; מרקס, 1973).

שינויים אלה באורח החיים יצרו גם זיקה חזקה לקרקע, המעוגנת באתרי התיישבות ועיבוד ספציפיים. זיקה זו קיימת כמובן בקרב הכפרים הברווים הנאבקים להישאר על אדמותיהם (ראו: קרפלוס, 2013), אבל אפילו בקרב אלה שנעקרו ויושבו בעיירות המתוכננות, כפי שמציינת החוקרת ספא אבו-רביעה (2013: 181):

הקישור בין השייכות השבטית של האבות הקדומים לאדמה לבין קשר הדם המשייך את האדם למוצאו השבטי, משמש אמצעי חזק ובל ינותק בזיקות הברדואי לאדמתו... זיכרון המקום בקרב הערבים הברדואים דומה לזה של החברה הפלסטינאית הרחבה... למרות שהם חיים במרחק 50 שנה... מאדמתם המקורית זיכרון האדמה בתודעת אלו שנעקרו ממנה עדיין חי ופועם.

למעשה, בנושאי הקניין, ההכרה בתרבות הילידית כבר נעשתה. פקודת הסדר המקרקעי הבריטית מ-1928 שאימצה ישראל (נוסח חדש וכמעט זהה למקור, 1969), נתנה משקל רב לתהליכים לא משפטיים של מיפוי בעלויות מסורתיות בכל פלסטין/א"י, והכריזה שמסמכים לא רשמיים וכן עדויות בעל פה יתקבלו על פי דיני היושר והצדק. בכך ניתן לומר, בשפה של היום, שאפילו הבריטים הבינו שיש כאן אוכלוסיות ילידיות ועשו מאמץ להכיל את כללי הקניין שלהן לתוך מערכת רישום הקרקע המודרנית. גם

"חוק השלום" הישראלי, 1980,¹⁸ הכיר בבעלות המסורתית כבסיס להסדרים הקרקעיים החדשים באזור נבטים.

היסטוריה של פגיעה ונישול – כזכור, ליבת הזהות הילידית התגבשה על רקע כיבוש, קולוניאליזם והכפפה. ליבה זו מהווה מסד מושגי כנגד כל השונות הקיימת בין הקבוצות השונות (Niezen, 2003: 87). מכאן ההקבלה לקבוצה הילידית הברווית בנגב, שחוותה מאז 1948 טראומות הכרוכות בתהליכי כיבוש על ידי כוח חיצוני דומיננטי: אבדן רוב אמצעי הקיום המסורתי; ריכוז כל האוכלוסייה הברווית שנשארה בנגב אל אזור הסייג, המזכיר "שמורה ילדית" במדינות מתיישבים אחרות והחלת ממשל צבאי עליו עד 1966. צעדי הריכוזיות נמשכים באמצעות עיור כפוי, החלת "הלכת הנגב המת" ותכנית למימוש מתווה פראוור (2011) תוך הריסות בתים ותפיסת שטחים לטובת התיישבות יהודית. פרקטיקות אלה מהוות מכלול המגדיר משטר של שליטה ופיקוח, קולוניאליים באופיים, החותרים תחת המבנה החברתי המסורתי ומובילים לשוליות פוליטית ומוחלשות חברתית-כלכלית שמהן מתקשה הקבוצה להיחלץ (סבירסקי וחזן, 2005; רודד וצפדיה, 2012; Yiftachel, 2003). שרשרת הפגיעה והנישול בידי המדינה הפכה דומיננטית בשיח הברדווי, והיא מוזכרת שוב ושוב כמוכנת מאליה בשיח הציבורי. כך למשל טען עטייה אל-עאסם, ראש המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים, בנאומו בכנס ציבורי נגד תכניות הממשלה בבאר שבע:¹⁹

ההיסטוריה של הברדווים בישראל, לצערי, היא היסטוריה של נישול, פגיעה והתעלמות. רוב הברדווים נעקרו מכפריהם ואדמותיהם ב-1948, והוזנחו במשך 60 שנה – ללא פיתוח, מים או תשתיות. עד היום קיים איום בפנינו בחוק פראוור על רבים מהכפרים. בנוסף, רק ב-2012 הרסה המדינה למעלה מ-1,200 בתים של אזרחים בדרווים. איזה עוד קבוצה "זכתה" ליחס שכזה מהמדינה? רק הברדווים! כעת אנחנו נחוישים לפתוח דף חדש: לעצור את החוק הרע הזה, ולהגיע סוף-סוף למצב בו נוכל לחיות בשקט על אדמותינו ובכפרינו.²⁰

הכרה בינלאומית – בהינתן שזכויות עמים ילידים מעוגנות במשפט הבינלאומי המנהגי, התחולה של הוראותיו למשפט הישראלי היא ישירה, וככל שמדובר במשפט בינלאומי הסכמי, חלה חזקת ההתאמה הפרשנית המעדיפה פרשנויות של הדין המקומי העולות בקנה אחד עם הנורמה הבינלאומית (ספרד, 2010). אם כך, למרות שישראל לא אישרה את כל האמנות וההצהרות הנוגעות בדבר, הנורמות הבינלאומיות אמורות לחול גם עליה כהמלצה משמעותית, גם אם לא כחובה יורידית. עקב התאמתם לנורמות הבינלאומיות, פנו ארגונים המייצגים את הברדווים לפורום העמים הילידים באו"ם וצורפו אליו, תוך השתתפות נציגיהם בשישה כנסים עולמיים של קבוצות ילדיות מאז 2005. בקיץ 2011 שב ואישר הוועד המיוחד לענייני עמים ילידים באו"ם בדו"ח השנתי את ילדיהם של הברדווים בנגב (Anaya, 2011):

5. הַדְּוּחַ המיוחד מוצא סימוכין חזקים לכך, כי לבדווים זכויות לאזורים מסוימים בנגב, בהתבסס על רציפות שימוש, עיבוד ואחזקה ארוכים בקרקע, על פי הסטנדרטים הבינלאומיים העכשוויים. אין ויכוח על כך שהבדווים החזיקו ועבדו את אדמתם במדבר הנגב הרבה לפני הקמתה של מדינת ישראל, וכי הם ממשיכים עד היום לחיות בנגב על פי תרבותם ומשטר המקרקעין הייחודיים שלהם... הַדְּוּחַ המיוחד מוצא, שהדאגה שמבטאים חברי הקבוצה הבדווית רלבנטית למנדט שלו ונופלת בתחום העניין של עקרונות הכלולים בכלים ונורמות הבינלאומיות בנושא, כולל הצהרת האו"ם לזכויות העמים הילידים (שם: 23-24).

הגדרה עצמית – הבדווים ממשיכים לגבש את זהותם לאור ההיסטוריה המשותפת במקום, שייצרה מסגרות ארוכות טווח של הגדרה עצמית פוליטית. זהות זו נשמרה לאורך הדורות, למרות זהויות מתחרות חזקות, כגון הזהות הפלסטינית, האסלאמית, הערבית ואף הישראלית. זהויות-על נוספות אלו חיות בצד הזהות הבדווית הילידית, הממשיכה להכתיב את מסגרות החיים הגיאוגרפיות, האתניות, המשפחתיות והשבטיות, לרוב רובם של ערביי הנגב. באופן בולט, הבדווים בכפרים מבקשים לשמר את אורח חייהם המסורתי המסתמך על רעייה וחקלאות, על החוק המנהגי ("אל-עורף"), על תרבות מסורתית נבדלת, על ישיבה ממושכת ורצופה בטריטוריה ועל בעלותם המסורתית בקרקעות נרחבות בנגב – כפי שניסח אחד הארגונים המובילים את המהלך, הפורום לדו־קיום בנגב (Coexistence Forum, 2005):

קבוצה שבעבר הייתה נוודית או נוודית למחצה, הבדווים בנגב התקיימו על גידול מקנה ועיבוד האדמה במשך מאות שנים... כמו קבוצות ילידיות אחרות, המשיכו הבדווים להשתמש באמצעים מסורתיים של תיחום גבולות ולא השתמשו במערכת המערבית של רישום הקרקע והבעלות (שם: 7)

הבדווים שימרו את שפתם (דיאלקט בדווי של הערבית), דתם (אסלאם משולב במסורות דתיות בדוויות), ומאפייניהם החברתיים, תרבותיים, כלכליים ופוליטיים. הם נבדלים אתנית מהרוב היהודי, וחברתית מהמיעוט הפלסטיני החי בישראל (שם: 8).

כמה ארגוני מגזר שלישי העובדים עם ובתוך החברה הבדווית נוהגים לציין בדרך קבע כי הבדווים הם החברה הילידית של הנגב והם מעורבים בפעילות בינלאומית בנושא ילידים (למשל – המועצה האזורית לכפרים הלא-מוכרים, האגודה לזכויות האזרח, עדאלה, סידרה ואג'יכ; ראו אבו־רביעה, 2009). שפת האם, התרבות ומערכת האמונות הנהוגות בקרב הבדווים מבוססות על אלו של עמי ערב והאסלאם, אך ניב השפה, מסורות ואמונות מייחדים אותם כתת-קבוצה מובחנת. כלומר, קיים שוני תרבותי, מנהגי ומשפטי ושוני בתפיסת הזהות, המתבטאת גם בחשיבות שהם מיחסים לבעלות על הקרקע (מאיר, 2007). אם כך, הזהות הבדווית הילידית מבוססת על יסודות היסטוריים, אתניים, גיאוגרפיים

ותרבותיים איתנים. למרות סירובה של ישראל להכיר בזהות זו, הבדווים ממשיכים ונאחזים בה, תוך ניסוח מאבקייהם דרך המסגרות הפוליטיות והתרבותיות של המדינה המודרנית. לא ניתן להתייחס אל אוכלוסייה זו כאזרחים פרטיים בלבד, תוך עיוורון לאורחות חייהם ומנהגיהם הנבדלים כקבוצה.

ב. מענה לשלילת ילידיות הבדווים

הדיון לעיל הדגים, שבניגוד לטענות החוקרים השוללים, עומדים הבדווים ברוב רובם של התנאים הבסיסיים לקיומה של זהות ילידית בנגב לאור ההגדרות הבינלאומיות המקובלות. עם זאת, חוקרים אלה העלו כמה טענות נוספות, העוסקות אמנם בנושאים שברובם אינם כלולים בהגדרות הילידיות, אך עדיין מעלות שאלות חשובות לניתוח מעמדם של הבדווים. אותם חוקרים (קרק, 2010; Yahel et al, 2012; Franzman et al, 2012) טוענים, כי הבדווים אינם ילידים כיוון שהגיעו לנגב כפולשים לאחר ולתוך הכיבוש הקולוניאלי; לא היה קיים רצף זמן ילידי בנגב עקב מלחמות שבטיות שגרמו לתנועת שבטים; תביעות הקניין של הבדווים הן פרטיות, ולא קולקטיביות כנהוג בחברות ילידיות.

טענה – הבדווים הגיעו לנגב, בעיקר מחצי האי ערב, לאחר הכיבוש הקולוניאלי ולכן אין להם זכות ראשונים.

בעייתיותו של נושא "הראשוניות" במרחב של עמים ילידים כבר נידון לעיל והצביע על הקושי להשתמש בטיעון זה, המתבסס לרוב על מיתוסים היסטוריים, כמבסס זכויות ילידיות עכשוויות. הגדרת העמים הילידים הנפוצה משתמשת במקומו במונח "קדימות בזמן" המבסס את הזכות על היות שליטת הקבוצה הנידונה בשטח, וקיום של חיים עצמאיים, בתקופה שלפני השלטון הנוכחי. נסיבות אלה תואמות את המקרה הבדווי. גם המקור ההיסטורי הרחוק של רוב שבטי הבדווים מחצי האי ערב כלל אינו פוסל את ילידותם בנגב, שהרי לקבוצות רבות יש "סיפורי מוצא" היסטוריים לפני שמצאו את מולדת הנוכחית. כך מוצאם של המאורים בניו זילנד הוא מאיי האוקיינוס השקט; הארמנים – ממה שהיום תורכיה; הסאן (בושמנים) הגיעו מהשטחים שהיום מהווים את זמבאבווי ובוצוואנה לדרום אפריקה; ההונגרים שהגיעו לאירופה ממונגוליה; ואפילו היהודים, המוצגים בטיעוניהם של החוקרים השוללים כעם הילידי "האמיתי" של הנגב, הגיעו לארץ לפי המיתוסים היהודיים מאור כשדים או מצרים (תלוי בתקופה). כל אלה אינם פוסלים כמובן בשום הגדרה היסטורית או משפטית את מעמדם הילידי של קבוצות אלה באזורים שבהם התגבשה זהותם הקולקטיבית הנוכחית.

עם זאת, מעבר לעניין הקדימות בזמן, חשוב לציין שלבדווים שורשים ארוכים בנגב. המחקר הקיים מעיד שככל הנראה גלי ההגירה של שבטי הבדווים מחצי האי ערב החלו עם כיבושי האסלאם, במאה השביעית לספירה. המטות נעו משלושה כיוונים עיקריים: מדרום מזרח, דרום מערב וצפון מזרח אל מרחבי סיני, חג'אז וארץ ישראל ומרחב זה היה לזירת המאבקים בין השבטים השונים שכבשו טריטוריות והתנחלו. הדירה והתיישבות בנגב החלו בעיקר למן המאה ה-13. המפקד העות'מאני מדרום כבד במאה ה-16 על חקלאות בדווית נרחבת בנגב, ועל שבטים המאכלסים את האזור. גם ההיסטוריה בעל פה של שבטים מסוימים כמו אבו-רביעה, אל-עוקבי ואל-ווחידי מספרת על מאות רבות של שנים של חיים בנגב. בסוף המאה ה-18 הסתיים תהליך ההיווצרות של החברה הבדווית הנגבית, שכללה חמישה מטות עיקריים: התראבין, התיאהה, העזאזמה, הזולאם והג'בראת (שרון, 1989; Bailey, 1980). במאה ה-19 הגיעו לנגב גם קבוצות של מהגרים מצרים שהסתפחו לשבטים הקיימים.

טענה: הבדווים היגרו ממחוזות עות'מאניים, ולכן אינם ילידים
 כזכור החוקרים השוללים פסקו: "יותר משכלו מיחסם של זרים כלפי אורח חייהם הילידי, היגרו הבדווים בעיקר במרחבי האימפריה העות'מאנית, נשלטים על ידי אותה מערכת מנהלית ומשפטית שאותה הכירו..."²¹

עם זאת המחקר מצייר תמונה שונה. במשך מאות בשנים האימפריה העות'מאנית לא שלטה כלל בנגב. כלומר, כאשר הגיעו שבטים לנגב (שכמובן לא היה אז יחידה גיאופוליטית נבדלת) הם לא הכפיפו עצמם לשלטון העות'מאני – כיוון ששלטון כזה כלל לא היה בנגב! השבטים הבדווים האחרונים שהגיעו לנגב במאה ה-18 התיישבו באזורי שליטה בדווית שהתנהלו לפי הדין המסורתי. לפי רוב רובם של החוקרים, נהנו הבדווים משלטון עצמי על פי דיניהם המסורתיים לאורך כל התקופה העות'מאנית, למעט מקרים בודדים של התערבות עות'מאנית בענייניהם. מקרים כאלה התרחשו בעיקר בצורת מסעות ענישה נקודתיים ובניסיון להעמיק את חדירתם של העות'מאנים למדבר עם הקמת באר שבע המודרנית ב-1900, שגם היא לא הצליחה להכפיף את הבדווים למרות עות'מאנית. כך כותב על תקופה זאת החוקר יוסף בן-דוד:²²

העידן העות'מאני הוא תקופה של ניגודים. לכאורה זוכרים אותו הבדווים כ"ימי החופש", כמו שקובעת האמרה: "אלבאדיה מן פוק אלקאנון" (המדבר מעל לחוק) – דהיינו... חיי הבדווים הצטיינו באוטונומיה ואי-התערבות חיצונית, כשהמדבר מקנה להם שטח פעילות בלעדי. מצב זה נמשך כאלף שנים, כל עוד השלטונות לא מצאו עניין במדבר... הביטויים העיקריים לחופש ולאוטונומיה הפנימית שממנה נהנו הבדווים היו: אי-כפיפות לשלטון כלשהו, ארגון השבט והמטה כמדינה-זוטא והפעלת כוח, הן במלחמות פנימיות והן בפשיטות...

כל זה מצייר מצב שונה בתכלית מטענת החוקרים השוללים, כאילו החיים הבדווים התנהלו באופן רצוף תחת סמכות השלטון העות'מאני. להפך, המצב היה דומה מאוד למצבם של עמים ילידים אחרים, אשר ניהלו חיים ריבוניים והתמרדו מול הניסיונות להכפיפם. חוקרים נוספים מעידים על מצב זה ששרר בנגב מאות בשנים. כך למשל טוען החוקר המפורסם יצחק ביילי (Bailey, 1980: 35) על סדרי החיים במאה ה-19:

הבדווים יושבי המדבר חיו לעתים קרובות בתנאי חופש וירטואלי... השלטון העות'מאני לא יכול היה לדעת מה קורה בקרב האוכלוסייה הבדווית, או לדווח על אירועים עכשוויים ברמת מהימנות כלשהי.

החוקרת התורכיה אבצ'י, שסקרה את המקורות העות'מאניים (Avcı, 2009: 970-971) מחזקת נקודה זו:

הקשיים של הממשל העות'מאני לשלוט בבדווים מתוארים בבהירות באינספור תעודות ארכיוניות, החל משנות הארבעים של המאה ה-19... הקהילה הבדווית, כארגון חברתי-פוליטי היה בעל כל הסמכויות שמדינה תובעת לעצמה, כלומר, נאמנויות ומחויבויות, שיטת ניהול ומערכת משפט ואכיפה.

ראיות נוספות לאוטונומיה הבדווית ושליטתם במשך דורות בקרקעות הנגב עולות מדיווחיהם של נוסעי המסעות שפקדו את הדרום במאה ה-19. תמונה זו עולה מרוב ספרי המסעות (ראו יפתחאל וחוב', 2012: 70-74), אך גם ממקורות ציוניים, כפי שמראות שתי דוגמאות. האחת, ממסעות זלמן דוד ליבונטיץ, ממיסדי חובבי ציון ב-1882, הכותב על האפשרות לרכוש קרקעות באזור נחל גרר (שם: 58): "איך עליהם עול מלכות טורקיה... אין שם קדסטר של הממשלה הטורקית, אלא השייח'ים נותנים שטר מכירה, ומכירות אלו מתאשרות על ידי חזקה".

משלחת שייח'ים נפגשה עם אחד מפעיליה הראשונים של הציונות, ד"ר יצחק לוי, בזמן ביקורו בארץ ב-1902. כפי שעולה מהדיווח הנמצא בארכיון הציוני, בפגישה עצמה ביקש השייח' סלים אבו-רביעה להיפגש עם הרצל ולהעביר אליו הצעה ליצור טריטוריה יהודית-בדווית בנגב. השייח' גם הציע 10,000 חייל להגן על השטח שבו יתיישבו היהודים. הצעה זו באה על רקע הניסיונות העות'מאניים הכושלים להשתלט על הבדווים בשנים אלה. גם הצעה זו מעידה על בעלותם המובנת מאליה של הבדווים על קרקעות הנגב, והאוטונומיה שזכו לה באזור. כך מדווח יצחק לוי על הפגישה:

השייח' הציג עצמו בתור אמיר של שבט הזוללם, ואמר לי שהוא שולט ב-10,000 בעלי רובים... והוסיף: "לפי ידיעה שקיבלתי, אתה הנך אחד ממנהלי ההתיישבות בארץ-ישראל. שלח לנו אפוא יהודים לכאר-שבוע. אני אתן להם אדמה, עד כמה שהם דורשים" (לוי, 1914: 4).

בתוך כך חשובה במיוחד לענייננו העובדה שהשלטונות העות'מאניים קיבלו את המערכת הקרקעית הברווית שהתבססה על האוטונומיה התרבותית, המשפטית והשלטונית שממנה נהנתה החברה הברווית. אוטונומיה זו עיצבה את ההסדרים המרחביים-משפטיים שקבעו את חלוקת הקרקע ודפוסי הקניין. גם יוסף וייץ, ממנהיגי הציונות ויו"ר הקק"ל, הכיר בקיומה של מערכת קרקעית ברווית אוטונומית, שכללה רישום וניהול פנימי של בעלויות ומכירות, שתיאר ביומנו:

בתקופה התורכית לא חל רישום של אדמות הנגב. הבעלות על הקרקע נסתמכה על מסורת שנרשמה ב"דפתארות", פנקסים שהיו שמורים בידי השייח'ים והמח'תארים. כל פעולה משפטית בקרקע נרשמה בדפתארות והבדואים התייחסו אליה בכבוד ואמון (וייץ, 1965: 1).

גם לאחר הקמת באר שבע וניסיונות החדירה המשמעותיים יותר של העות'מאנים לאזור, האימפריה המשיכה להעניק אוטונומיה לברווים. העות'מאנים הקימו אמנם מערך מוסדי-קרקעי בעיר, וניסו לשכנע את המקומיים לרשום את קרקעותיהם, אך ללא הועיל – הברווים סירבו להתיישר לפי התכתיב העות'מאני, כפי שעשו עמים ילידים רבים בעולם האימפריאלי. העות'מאנים ניסו להקים מוסדות חדשים, אך התוכן שיצקו בהם נשאר הדין השבטי המסורתי. כך מתארים קרסל וחוב' (1991) את צמיחת מערכת הבעלויות המסורתיות בתקופה העות'מאנית:

לאחר ייסוד באר-שבע (1903), הכירו המוסדות הממלכתיים העות'מאניים בהסדרים האוטונומיים המיוחדים לחברה הברווית. הכרה זו היא שהביאה לייסוד בית הדין השבטי (מחכמת אל-עשאאיר) בבאר-שבע. בבית דין זה ישבו שייח'ים, נציגים של רוב שבטי הברווים, שלושים ושלושה במספר בישיבות רגילות, למשל בישיבות שדנו בבעלות על חלקות, נהגו לשבת בדין שלושה מהם: שניים היו מסנגרים על כל אחד מהמתדיינים והשלישי היה זה אשר הכריע (מרג'ח) בסכסוך, ופסיקתו הייתה סופית... מן העדויות עולות שלוש עובדות: א. הברווים החלו אז לסחור באדמות שהיו בשליטתם; ב. השייח'ים תיפקדו כפקידי טאבו, בכך שהנפיקו את שטרי המכר (סַנְד, או אַסְנָאד ברכים)...; ג. לשלטון לא היה עניין ישיר באדמות הברווים (שם: 39-69).

כל הפעולות הללו מאששות את ההכרה של השלטון העות'מאני בבעלות המסורתית של הברווים. נזכיר שמדינת ישראל, באופן תמוה, משתמשת בחוק הקרקעות העות'מאני כדי לשלול כיום את זכויות הקניין הברוויות בקרקע, דבר הסותר את הגישה של העות'מאנים עצמם לאוכלוסייה הברווית ונכסיה.

בנוסף, חוקרים מצביעים על בנייתה של באר שבע המודרנית בתחילת המאה העשרים כניסיון של האימפריה העות'מאנית הנחלשת, להכפיף אליה את הברווים ולהעמיק את שליטתם באזור הנגב. עם זאת, כפי שמראים לוז (2008) ובן-דוד (1996), הצלחת המהלך

הייתה מזערית עד אפסית וניסיונות אלה לא פגעו בזכויות הקניין של הברדווים. זאת כיוון שהמערכת הברדווית קיבלה את חסות השלטונות שאפשרו לה לנהל את המרחב לפי כלליה ובתור כזאת המשיכה לתפקד עד תקופת השלטון הישראלי (ברסלבסקי, 1947; בן-אריה וספיר, 1979; אל-עארף, 1937; Abu-Sitta, 2009). לסיכום, לפי דברי מרקס (1982):

שבט ד'ולאם, שאותו חקרתי במפורט, יושב על אדמתו כבר כ-200 שנה והוא בין השבטים האחרונים שהגיעו לנגב. קשה לעקוב אחרי ההיסטוריה של שבטים אלה. שמותיהם השתנו ואנשים שונים שינו במשך הדורות את השתייכותם למסגרות אלה... רבים בוודאי באו אל האדמות הפנויות של הנגב, עיבדו אותן ורעו בהן. אתה שומע את הקביעות "באנו ושמנו את הסימנים שלנו בשטחים הריקים האלה...". שלטונות המנדט הכירו בזכויות בעלות אלה וגם רוכשי קרקע יהודים ניצלו זאת באותה תקופה לטובתם. בדואים מכרו אדמות לפלחים ערבים ולקק"ל ועסקות מקרקעין אלה נרשמו בספרי האחוזה של שלטון המנדט הבריטי, אשר גם גבה מן הברדואים מס רכוש על אדמותיהם.

גם תחת השלטון הבריטי, שכבש את הארץ ב-1917, נמשכה האוטונומיה הילידית הברדווית. הבריטים שיתפו פעולה עם שבטים ברדווים ברחבי המזרח התיכון בתהליך הכנעת העות'מאנים, ולכן כיבדו בדרך כלל את דרישותיהם, כולל בארץ ישראל. הבריטים למדו מהכישלונות העות'מאניים ולא ניסו להכפיף את האוכלוסייה הילידית לחוקיהם. עקב כך, הברדווים זכו לאוטונומיה ושמירה על אורח החיים, החוק והמנהג הברדווים (Bailey, 1980; 2009). ביטוי פורמלי להסדר זה מצוי במסרים הברדווים של ראשי השלטון הבריטי – הנציב העליון הראשון הרברט סמואל, והשר לענייני מושבות וינסטון צ'רצ'יל – למנהיגי הברדווים. צ'רצ'יל למשל הצהיר כבר ב-1921 בירושלים:

מזכיר המדינה לענייני הקולוניות אישש מחדש את הביטחונות אשר כבר ניתנו בבאר שבע על ידי הנציב העליון לשייח'ים, שהזכויות המיוחדות והמנהגים של שבטי הברדווים של [נפת] באר שבע לא יופרו.²³

ואכן, גם מחקרים של התקופה הבריטית מעידים שהברדווים שלטו בשטח, והשלטון המנדטורי לא הפריע להם לקיים את אורח החיים הילידי במלואו. ספריהם של אל-עארף (1937), ברסלבסקי (1947) וגרנובסקי (1947), וכן תיאוריו של חירם דנין (1990) מצביעים בכירור על הנגב כאזור בדווי, שבו שלטו הנוהג, החוק והמסורת הברדווים. כפי שמעיד זיוון (1990), כל מתיישבי הנגב היהודים שהתיישבו בנקודות יישוב קטנות ומפוזרות, רקמו קשרים עם האוכלוסייה המקומית ששלטה ללא מצרים באזור. גם מחקרם של פרנצמן וקרק (Franzman and Kark, 2011), הסיק שהשליטה הבריטית באזור הייתה קלושה ולא שינתה את אורחות החיים הברדווים. לפי מחקרם, הבריטים אף נמנעו מלהחיל את "פקודת השליטה בברדווים" (The Bedouin Control Ordinance)

שנחקק ב־1942 כדי להסדיר את שטחי המרעה והתנועה הברדווים בנגב, ובאופן כללי הזניחו לדבריהם את הממשל במחוז הדרומי.

גם יפתחאל וחוב' (2012), שחקרו באופן מקיף את כל פסקי הדין של בית המשפט העליון המנדטורי בנוגע לנגב, הדגימו שהבריטים גבו מסים חקלאיים מהברדווים תוך כיבוד הבעלויות המסורתיות. כך גם החלטות בית המשפט העליון הכירו בבתי הדין השבטיים בדרום, וכמובן גם בבעלות הקרקע המסורתית. בהקשר זה יש להדגיש, כי שלטונות המנדט לא פסקו ולו פעם אחת, שהסדרי המקרקעין המסורתיים של הברדווים אינם חוקיים, ולא הפקיעו אף לא דונם אדמה אחד ממעבדיו או מיושביו הברדווים בנגב. אם כך, המחקר מעיד שבמשך מאות בשנים, גם לצד, ואפילו תחת השלטונות האימפריאליים, נהנו הברדווים מחיים אוטונומיים, המבוססים על קשר רצוף לנגב, על תרבות ייחודית שכללה מערכת קרקעית מתפקדת ומקובלת ומערכת של דינים מסורתיים ככל ענייני החיים. תיאור זה טיפוסי לחברות ילידים ברחבי העולם.

בעניין זה יש להתייחס לשתי טענות משנה נוספות שהועלו על ידי החוקרים השוללים. ראשית הם טענו להעדר רצף זמן ילידי עקב המלחמות בין השבטים ששינו את הבעלויות במרחב. ואכן, המאבקים בין השבטים והשתלטות על שטחי ארץ, התרחשו מפעם לפעם בנגב עד להתקבעות בחצי השני של המאה ה־19. התמונה הכוללת היא של מרחב ברדווי, ומלחמות בין השבטים, כפי שאירע גם בקרב עמים ילידים בכל מקומות מושבם. לפיכך, אין קיומה של עובדה זו גורע מזכותם המסורתית של הברדווים על הקרקע. שנית, לגבי טענתה של קרק (2010), שבמפקד העות'מאני ב־1596 נספרו רק שישה שבטים שנעלמו, אין הדבר מדויק. חמישה מששת השבטים נמצאים עדיין באזור, לעתים כחלק משבטים אחרים, אך בעיקר חשוב לציין שהמפקד סקר את האוכלוסייה עד קו רהט דהיום, ולכן לא יכול היה למפות בצורה אמינה את השבטים הנוספים שהיו בנגב. בנוסף, אם נבדוק את טענת הזכות ההיסטורית המקבילה של יהודים, נאמר לאזור ירושלים – היא בוודאי איננה מושתתת על קיומן של אותן משפחות בדיוק לאורך השנים. חלקן נשארו, חלקן עברו. הטענה היא קולקטיבית, וממנה נגזרות גם זכויות משפחתיות. כך גם אצל הברדווים.

טענה – לברדווים תביעה לבעלות פרטית בקרקע, בעוד שקניין ילידי הוא קולקטיבי. נקודה זו בהחלט משמעותית. אכן, רוב תביעות הקרקע השבטיות באזורים ילידיים בעולם הן קולקטיביות. עם זאת, הבעלות הפרטית על הקרקע שתובעים הברדווים בנגב כיום, אינה פוסלת את ילידותם. זאת משתי סיבות עיקריות: ראשית, אין ממד זה מופיע בהגדרת הקבוצות הילידיות, ולכן ניתן להתייחס אליו כמאפיין משנה בלבד. שנית, וחשוב יותר, הנקודה המרכזית בכיבוד הזכויות הילידיות ובכללן זכויות הקרקע, הוא שימורן כפי שהתרבות הילידית הגדירה אותן לפני הכפפתה למדינה המודרנית.²⁴

ואכן, קיימת ספרות המראה שעמים ילידים לא מעטים ברחבי העולם הפריטו את משטר המקרקעין במסגרת הניהול המסורתי של אדמותיהם. כך התרחש בכמה עמים ילידים באפריקה (ביניהם: Benjaminsen and Lund, 2002; Bennett, 2004; Cousins, 2009; Du Plessis, 2011; Okoth-Ogendo, 2002) וכך במקרה המפורסם של Awas Tingni בניקרגואה שבו פסקה הערכאה החשובה של בית המשפט לזכויות האדם של יבשת אמריקה, שבעלות ילידית בקרקע יכולה להיות פרטית, וציוותה על ממשלת ניקרגואה להשיב את הקרקע הנידונה למחזיקים בה מכוח החוק הילידי.²⁵

חלק מהחוקרים טוענים, כי יש לפרק את המושג "בעלות משותפת" שהוגדרה על ידי כוחות קולוניאליים, ולבחון אותה על מורכבותה וריבוייה. ברוב המקרים בעלי השליטה בחברה הילידית המסורתית הם אלה המקצים קרקע ומסדירים את השימוש במשאבים המשותפים לאור עקרונות הקהילה, המבוססים על הסדרים והייררכיה חברתית. הקרקע מוחזקת כנכס חוצה דורות המנוהל ברמות שילוב שונות של בעלות פרטית וקהילתית. על כן, המושג "בעלות משותפת" מתעלם לרוב מהתפקוד הפרטי של קרקעות שבטיות רבות, העובר לעתים מדור לדור תוך תיחום ושיוך משפחתי.

בנוסף, החוקרים השוללים מתעלמים מההיגיון הבסיסי של גישת ההכרה, המכבדת, במידת האפשר, את הדינמיות של התרבות והמשפט הילידי. רוב הסדרי הקרקע, כמו כל ההסדרים החברתיים, היו דינמיים והשתנו מעת לעת. במקרים רבים, עם התפתחות הערך הכלכלי של הקרקע והיכולת לסחור בה, ניתן לזהות נטייה למעבר עמוק יותר לכלכלה חקלאית, תיירותיות ואף לפעמים תעשייתית, ואתן לתהליך הפרטה של קרקעות השבט (Du Plessis, 2011; Cousins, 2009; Okoth-Ogendo, 2002).

גם מחקרו של Bobroff (2001) מצביע על כך שהתפיסה הקולקטיבית שגויה לגבי האינדיאנים באמריקה במאה ה-19. לטענתו, ההתבוננות באופן זה על המערכת הקרקעית הילידית מקפיאה מערכת דינמית ומשתנה שיש בה מגוון צורות של בעלות, כולל קרקע פרטית. לפיכך, חשוב להקצות לקבוצה הילידית קרקעות ולהשאיר לה את ההתארגנות לגבי סוג הבעלות לפי הנורמות הפנימיות שלה. בוברוף מציין שאצל האינדיאנים

החלוקה לחלקות באה להחליף מערכת מורכבת, מתפקדת ודינמית של קניין שבטי, במערכת אחידה, נוקשה ובלתי מתפקדת (Bobroff, 2001: 1560).

...האינדיאנים לא היו הבעלים המשותפים של כל הקרקעות לפני החלוקה, וחוקי Dawes (מערכת חוקי מקרקעין שביקשו האמריקאים בארצות הברית לכפות על האינדיאנים) לא באו להחליף קניין משותף – מוסד בלתי מוכר לאינדיאנים עד אז. הסיפור האמיתי הוא שלאינדיאנים היו מערכות קניין רבות ושונות, רבות מהן הכירו בזכויות קניין פרטיות בקרקע (שם: 1621).

לכן, הטענה שלעמים ילידים יש רק צורת קניין קולקטיבית בקרקע אינה מדויקת מבחינה אמפירית, והיא מצביעה על מבט אוריינטליסטי, המבקש להקפיא את תפיסת הילידיות ולשמרה כמוצג מוזיאוני, תוך התעלמות מהדינמיות של חברה אוטונומית, חיה ומתפתחת. הדרישה "להקפאת" התרבות הברדווית בהסדרים הקולקטיביים בעייתית גם מבחינה היסטורית. ככל שהתרחבה החקלאות בנגב, התגבר התהליך של חלוקת "הדירה" (טריטוריית השבט) בין המשפחות באזורי מרעה שהפכו חקלאיים, ובמיוחד באגני ניקוז של ואדיות הנגב. באזור זה ניתן היה לקיים חקלאות בעל כחלק מהמודרניזציה שעברו השבטים בנגב במאתיים השנים האחרונות. צורת עיבוד ובעלות זו אינה גורעת משבטיותם, תרבותם הנבדלת והניהול הטריטוריאלי שהתנהל לפי החוק הילידי הנוהג. במקביל, ועם כניסת משקיעים מאזורי עזה וחברון לנגב, החלה להתמסד שיטת מסחר בקרקעות המבוססת על ה"סנד" – הוא מסמך הבעלות הכתוב, המתעד מכירות קרקע, והכולל פרטים החוזרים על עצמם בדפוס קבוע – המחיר, שמות המעורבים בעסקה, הגדרת השטח כולל גבולות מארבעה כיוונים, תנאים מיוחדים, תרחישי נסיגה מהסכמים ופיצויים. הסנד מקבל את תוקפו מחתימתם של כמה שייח'ים הערבים לביצועו. בתחילה הונהג הסנד בעיקר לעגן רכישות של זרים, אך לקראת סוף המאה ה-19 הוא החל להיות נפוץ גם בקרב הברדווים, ברישום מכירות או בתהליכי ירושה. ה"ראהן" היה מסמך דומה לסנד, אשר הגדיר תנאי חכירה ומשכון קרקעות, ושימש את הברדווים בעיקר אל מול פלאחים שהגיעו מאזורים אחרים כמו מצרים ועזה, ועיבדו את שדותיהם של בעלי הקרקעות הברדווים. היסוד השלישי היה מנגנוני הבוררות, שכפי שתואר לעיל התבססו על בתי הדין השבטיים (אבורביעה, 2005; בן-דוד, 2004).

עינינו הרואות – האבחנה שמשטר המקרקעין של הברדווים עבר הפרטה, והוא שונה ממשטרי מקרקעין ילידיים ברחבי העולם, מעניינת וחשובה, אך אינה לחלוטין מדויקת. יתרה מזאת, היא אינה גורעת ממעמדה הילידי של התרבות הברדווית האוטונומית שלפיה חיו הברדווים הילידיים בנגב עד שנת 1948. כמו בקרב קבוצות ילידיות אחרות, הדין המסורתי היה דינמי, ויצר משטר מקרקעין מתעדכן שלעתים גם הופרט, כמו בניקרגואה או בחלקים של אפריקה. עדות לתקפותו הילידית של משטר המקרקעין השבטי, היא ציות מלא של הברדווים עד היום לחוק המסורתי, וסירובם לקבל את חוקי המקרקעין של ישראל, הסותרים את הדין הברדווי (Nasasra, 2012; Kram, 2012).

מילות סיכום

במאות האחרונות חוו קבוצות ילידיות ברחבי העולם תהליכים של כיבוש, קולוניזציה והכפפה למדינות מודרניות, קולוניאליות ופוסט-קולוניאליות. מדינות אלה שללו בדרך כלל את הקיום הילידי, וביקשו להעלים, להחליף, לכולל או לבודד את הקבוצות אשר

שלטו בטריטוריה לפני כינונה של המדינה. גישה זו שלטת עדיין במדיניות הציבורית, במשפט ובחלקים מסוימים של האקדמיה בישראל כלפי האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בכלל, והברווים בפרט.

מול הגישה השוללת החלה צומחת לאחרונה תפיסה חלופית, הפועלת באופן גלובלי ומקומי כדי לבסס זהות ילידית הנובעת מהמקום עצמו, והמתגבשת מול נסיבות פוליטיות, אתיות ומרחביות חדשות. גישה זו מעגנת את זהותן, זכויותיהן ומאבקייהן של הקבוצות שקדמו למדינות המודרניות, שניהלו את חייהן לפי דינים מסורתיים, ומערכות חוקים ונורמות לא-מערביות. האוכלוסייה הברווית בנגב, שהוכפפה למדינה תוך עקירה, נישול והזנחה, החלה בשנים האחרונות לגבש מאבק סביב הזהות הילידית, והזכויות הנובעות ממנה. אין להבין את הגישה כמאמינה בזהות מהותנית, בלתי משתנית ורציפה, אלא, לפי גישתה של החוקרת גאטרי ספיבק, כ"מהותנות אסטרטגית", המשתמשת בעבר כעוגן להשגת זכויות בהווה ובעתיד, תוך הכלת השינויים הבלתי נמנעים בזהות הקבוצה והנסיבות אל תוך שיח הזכויות.

עיון מעמיק בטענות החוקרים השוללים את מעמד הברווים כחברה ילידית מעלה שטענותיהם, שחלקן משמעותיות וחושפות פנים חשובים של התופעה, אינן מערערות את ההלימה הגבוהה הקיימת בין מאפייני הקבוצה הברווית להגדרתה של קבוצה ילידית לפי הדין והנורמה הבינלאומיים. הדיון המפורט שנפרש במאמר, והראיות המחקריות הנרחבות והמעמיקות בעניין מצבם הילידי של הברווים, מחזקים את הצורך להכיר בהם כקבוצה ילידית בעלת ייחוד היסטורי, גיאוגרפי ותרבותי, הממשיכה את קשריה לטריטוריה ולזהות עד ימינו אלה.

הסדקים בתפיסה השוללת והמכחישה שבה מחזיקה ישראל כבר החלו להיווצר עם צמיחתה של תפיסה חלופית המושתתת על מחקר מעמיק ומקיף ועל הקשבה אמיתית לתרבות ולמסורת המקומית בנגב. למרות זאת, הזירות המשפטית והפוליטית מגינות על שעתוקן של השיח הישן והמנשל בעוצמה רבה.

המאבק על ההכרה במעמד הילידי ובזכויות הנגזרות ממנו לכינון אזרחות משמעותית לברווים יאפיין מן הסתם את העשורים הבאים בנגב. בהמשך לגישתנו הרואה בילידיות תודעה הצומחת בנסיבות מאבק מסוימות, אנו מציעים להשתמש בשיח הילידי לא כשדה התנגחות בין הצדדים, אלא כהזדמנות לתיקון. זאת כיוון שהוא מאפשר הכרה (הדדית), גמישות ועיצובם של תהליכי גישור ותכנון, במקום הכרעות משפטיות או ביטחוניות קשוחות. אנו ממליצים אפוא לחשוב על מעמד הילידיות, לא כמערער על סמכות המדינה, אלא דווקא בתור כזה היוצר הזדמנות ליציקת תוכן של ממש באזרחות הברווית, ולפיוס בין תרבויות אשר ההיסטוריה הפגישה ביניהן, ועתידן כרוך יחדיו עוד דורות רבים. לשם כך, המאמר מראה, ראוי לעבור בהקדם מדיון בהכחשות למימוש הזכויות של הקהילה הברווית הילידית בנגב.

הערות

- 1 פרופ' אורן יפתחאל מלמד גיאוגרפיה פוליטית ומשפטית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב; ד"ר בתיה רוודד חוקרת במחלקה לגיאוגרפיה ותכנון סביבתי באוניברסיטת בן-גוריון בנגב; המחברים מבקשים להודות למרכז ארנו לחקר החברה הברווית באוניברסיטת בן-גוריון, ולקרן הלאומית למדעים על תמיכתם במחקרים שהובילו לכתיבת המאמר.
- 2 גילוי נאות: שני המחברים סייעו בהכנת חומר לתיקי תביעת הקרקעות של השבטים אל-עוקבי ואל-טורי, המתנהלת בתקופה האחרונה בבתי המשפט. פרופ' יפתחאל משמש כעד מומחה מטעם שני השבטים.
- 3 תכנית מתאר מחוזית מטרופולין באר שבע, תיקון 23-14-4.
- 4 נעיר כאן שהברווים מהווים חלק מהחברה הערבית-פלסטינית בפלסטין הרואה עצמה כולה כחברה ילידית בארץ. מאבקם של הברווים להכרה במעמדם הילידי זכה לביקורות מצד כמה הוגים פלסטינים הרואים בו פיצול מיותר והחלשה של המאבק הלאומי. עם זאת, אין מחלוקת בקרב החוקרים הפלסטינים שהברווים הולמים את הסיווג הילידי. המחלוקת היא על האסטרטגיה של המאבק הזהותי ולא על מאפייני הקבוצה הילידית (ראו: Abu-Sitta, 2009; Amara and Miller, 2012).
- 5 התרגומים במאמר משפות זרות נעשו על ידי המחברים. הטקסטים המקוריים זמינים אצלם לכל דורש.
- 6 מתוך הרצאתו של פראוור בכנס באוניברסיטת בן-גוריון, בכותרת "המרחב הברוווי – לאן?" בארגון המרכז לחקר החברה הברווית, 30 בספטמבר 2011. <http://www.goarad.co.il/?pid=15&t=mFina>.
l&L1=41&L2=144&item=1847
- 7 מתוך סיכומי הכנס הנמצאים אצל כותבי המאמר. ראו גם <http://w3.sapir.ac.il/pm/websapir/> WEB%20-%20PRcommunicates/040112_meriva.htm
- 8 ההפרדה בין עמדת המדינה לחוקרים המדעיים לא פשוטה, כיוון שחלק מהחוקרים השוללים מקושרים היטב למנגנון המדינה בישראל. כך למשל, חבצלת יהל מועסקת בפרקליטות מחוז דרום ואחראית על תביעות הקרקע של המדינה מול הברווים, ופרופ' רות קרק הגישה חוות דעת מומחה מטעם המדינה שבהן היא שוללת את בעלות הברווים על אדמות שירשו מאבותיהם (קרק, 2010; Frantzman, Yahel and Kark, 2012).
- 9 <http://indigenoupeoples.nl/indigenous-peoples/definition-indigenous>
- 10 ראו: Sanders, Douglas (1999). Indigenous peoples: Issues of definition. *International Journal of Cultural Property* 8: 4–13. doi:10.1017/S0940739199770591.
- 11 UNDG Guidelines on Indigenous Peoples issues (2008): <http://www.ohchr.org/EN/Issues/IPeoples/Pages/Publications.aspx>
- 12 לנוסח המלא ראו הצהרת האו"ם ברשת – http://www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/DRIPS_en.pdf
- 13 ראו אצל Bételle (1998) דיון אנתרופולוגי במושג "שבט" וניסיונות האבחנה בין שבטים לעמים ילידים תוך שינויים בתפיסה לאורך השנים.
- 14 תרגום מאנגלית – אורן יפתחאל.
- 15 218/74 אל הוואשלה ואח' נ' מדינת ישראל ואח', פ"ד ל"ח, 141-154 (1984).
- 16 חוק נכסי נפקדים, התש"י-1950 חוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים התשי"ג-1953); חוק התכנון והבנייה, 1965; חוק רכישת מקרקעין בנגב, 1980, "חוק השלום", הפקיע 65 אלף דונם והביא לפינוי וליישוב מחדש כ-5000-7000 ברווים (מאיר, 1999: 31); חוק סילוק פולשים 2005 (תיקון לפקודת המקרקעין).
- 17 ראו פסה"ד: אל-הוואשלה בהערה 9; ואלעוקבי ז"ל נ' מדינת ישראל ת.א. 5278/08.

- 17 אדמות מוואת – על פי החוק העות'מאני מ-1858, שסיווג את האדמות לכמה סוגי בעלות, הן אדמות שאין שומעים בהן קולו של אדם מקצה היישוב, או שהן רחוקות כמייל וחצי מן היישוב הקרוב, לא ניתן לזכות בהן מכוח חזקה או עיבוד, והן לא הוקצו מעולם לאיש. אדם היה רשאי לפתח קרקע כזו חנם, מותנה ברישיון הפקיד, אך השלטון המנדטורי ובעקבותיו ישראל אסרו זאת. ראו: Kedar, 2001.
- 18 ראו הערת שוליים 10.
- 19 ראו: <http://www.haaretz.co.il/news/local/1.2015733>
- 20 ראו: <http://baduannaqab.wordpress.com/tag/%D7%99%D7%A2%D7%9C%D7%94-%D7%A8%D7%A2%D7%A0%D7%9F/>
- 21 <http://www.meforum.org/3254/negev-bedouin-indigenous>
- 22 <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=13005>
- 23 הצהרתו של צ'רצ'יל מופיעה ב-"Political Report for March, 1921, Public Records Office, C.O. 733/2/21/21698/folio 77 March 1921, London"
- 24 בכפוף כמובן להיותן של זכויות אלה חוקיות במשטר החדש. דוגמה בולטת לזכות ילידית שאינה לגיטימית במשטר דמוקרטי היא זכות הגבר לנישואים פוליגמיים.
- 25 **The Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua** August 31, 2001, Inter-Am. Ct. H.R., (Ser. C) No. 79
- <http://www1.umn.edu/humanrts/iachr/AwasTingnicase.html>

רשימת מקורות

- אבררביעה, ח'. 2005. אימפריה רודפת אימפריה: קרקעות, תרבות וזהות אצל הבדווים בנגב. מטען, סתיו: 24-29.
- אבררביעה, ר'. 2009. הנחיית סדנה במסגרת ישיבות הפורום הקבוע השמיני לסוגיות עמים ילידים בנושא: "זכויות הקרקע וזכויות האדם של המיעוט הערבי בנגב". 28 במאי 2009.
- אבררביעה, ס'. 2013. "אנחנו שרים באדמותינו", גיאוגרפיות זהות העצמי וזהות המקום בקרב הערבים הבדואים בנגב. בתוך: קרפלוס, י' ומאיר, א' (עורכים), *הבניית המרחב הבדואי בנגב (169-191)*. הוצאת מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- אל-עארף, ע'. 1937. *תולדות באר שבע ושבטיה: שבטי הבדואים במחוז באר שבע*. ירושלים: אריאל.
- אשכנזי, ט'. 2000 (1956). *הבדווים בארץ ישראל*. ירושלים: אריאל.
- בן-אריה, י' וספיר, ש'. 1979. ראשיתה של באר שבע בשלהי התקופה העות'מנית. בתוך: גרוס, י' ושטרן, א' (עורכים), *ספר באר-שבע (55-58)*. ירושלים: כתר.
- בן-דוד, י'. 1985. הבדווים בנגב, 1900-1960. בתוך: נאור, מרדכי (עורך), *יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר*. עידן 6, יד יצחק בן צבי.
- בן-דוד, י'. 1996. *מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות*. המרכז לחקר החברה הערבית.
- בן-דוד, י'. 2004. *הבדווים בישראל – היבטים חברתיים וקרקעיים*. המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- בר-צבי, ש'. 1991. *מסורת השיפוט של בדוויי הנגב*. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- בר-צבי, ש'. 1998. *מסורות ומנהגים עתיקים בקרב בדואי הנגב*. בתוך: עיני, י' ועזרא, א' (עורכים), *הבדווים – רשימות ומאמרים (358-369)*. מדרשת שדה בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב והחברה להגנת הטבע.
- ברסלבסקי, י'. 1947. *הידעת את הארץ? כך ב' הנגב*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוסמן, ד'. 1991. *הכפר הערבי ובנותיו*. בתוך: גרוסמן, ד' ומאיר, א' (עורכים), *היישוב הערבי בארץ ישראל – תהליכים גיאוגרפיים*.

- גרוסמן, ד'. 1994. הפלאח והבדווי בשולי המדבר – מערכת היחסים ואסטרטגיות קיום. בתוך: גרוסמן, ד' ומאיר, א' (עורכים), היישוב הערבי בישראל, תהליכים גיאוגרפיים. תל אביב, באר שבע, ירושלים: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.
- גרנובסקי, א'. 1947. המשטר הקרקעי בארץ ישראל. תל אביב: דביר.
- [ועדת גולדברג] דו"ח הוועדה בעניין הסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב, בראשות השופט בדימוס אליעזר גולדברג (2008). נמסרה ב-11/12/2008. נדלתי מ: <http://www.moch.gov.il/NR/rdonlyres/770ABFE7-868D-4385-BE9A-96CE4323DD72/5052/DochVaadaShofetGoldbergHebrew3.pdf>
- דו"ח פראוור 2011. המלצות צוות יישום דו"ח גולדברג להסדרת התיישבות הבדווים בנגב. 31 במאי, 2011 (באתר משרד ראש הממשלה).
- דנין, ח'. 1991. זיכרונות מימים ראשונים בבאר שבע. בתוך: ביגר, ג' ושילר, א' (עורכים), באר שבע ואתריה (170-178). ירושלים: אריאל.
- וייץ, י'. 1965. יומני ואגרותי לבני, כרך ג'. רמת גן.
- זיוון, ז'. 1990. יחסי היישוב היהודי והבדווים בנגב – חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר ההתיישבות בשנות הארבעים והחמישים. באר שבע: תזת מ.א., אוניברסיטת בן-גוריון.
- חבקוק, י'. 1982. מבית השער לבית האבן: משכנות הרועים בתהליכי שינוי. תל אביב: משרד הביטחון. יפתחאל, א' וגאנב, א'. 2005. לקראת תיאוריה של משטרים אתנוקרטיים: הפוליטיקה של התפשטות אתנו-לאומית. מדינה וחברה 4 (1): 761-788.
- יפתחאל, א'. 2010. חוות דעת מומחה: תגובה לחוות הדעת של פרופ' רות קרק בעניין תביעת יורשי סלימאן אל-עוקבי לבעלות על חלקות באל-עראקיב וזחיליקה. באר שבע: בית המשפט המחוזי.
- יפתחאל, א', קדר, ס' ואמארה, א. 2012. עיון מחודש בהלכת "הנגב המת": זכויות קניין במרחב הבדווי. משפט וממשל י"ד: 1-141.
- לא על המפה. 2008. דו"ח הפרת זכויות לקרקע ולדיוור בכפרים הבדואיים הלא מוכרים בישראל. http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/2008/20080308hewebwcover_0.pdf
- לבונטין, ז"ר. 1924. ארץ אבותינו, ספר ראשון לתולדות עבודת חובכי ציון משנת תרמ"ב עד שנת תרמ"ט. מהדורה שנייה, תל אביב: דפוס א' איהן ומ' שושני.
- לוי, י'. 1914. הבלתי ידוע על הרצל. ירושלים: הארכיון הצינוני (עותק בידי פרופ' יפתחאל).
- לוי, ש'. 1986. בסתר אוהלי סיני. תל אביב: ספרית פועלים.
- לוז, נ'. 2008. יצירתה של באר שבע המודרנית – פרויקט אמפריאלי עות'מאני. בתוך: גרוס, י' וא' מאיר-גליצנשטיין (עורכים), באר שבע – מטרופולין בהתהוות (163-178). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- מאיר, א'. 1999. המתח בין בדוויי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות. ירושלים: מכון פלורסהיימר.
- מאיר, א'. 2007. בחינה אלטרנטיבית של שורשי הקונפליקט הקרקעי בנגב בין הממשלה לבדווים: היבטים גיאומטרטיים. קרקע 63: 14-51.
- מרקס, ע'. 1973. הבסיס האקולוגי של החברה הבדווית. בתוך: הבדווים – רשימות ומאמרים. מדרשת שדה בוקר: <http://www.snunit.k12.il/beduin/arti/jebra73.html>
- מרקס, ע'. 1982. האם הנגב הוא מולדת הבדווים? סביבות 6: 13-20.
- נייר עמדה: עקרונות להכרה בכפרים הערבים הבדווים בנגב (2011). האגודה לזכויות האזרח: <http://www.acri.org.il/he/?p=11932>
- סבירסקי, ש' וחסון, י'. 2005. אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדווים בנגב. שויון 14, נדלה מ: www.adva.org/uploaded/bedouimreport.pdf
- ספרד, מ'. 2010. סיכומים מטעם התובעים. במשפט: תא (כ"ש) 7161/06 סלימאן מחמד אל-עקבי ז"ל ואח' נ' מדינת ישראל.

עצמון, א'. 2007. הצעה להסדרת ההתיישבות של האוכלוסייה הברווית בנגב. דו"ח לשר הבינוי והשיכון זאב בוים, נדלה מ: www.eliazmon.co.il/UserFiles/File/... הסדר 20% בהסכמה 20% דוח 20% אחרון.pdf
 קרסל, ג', בן-דוד, י', אבו רביע, ח'. 1991. תמורות בבעלות הקרקע אצל בריווי הנגב במאה השנים האחרונות. *המזרח החדש כ"ג* (129-132): 69-39.
 קרפלוס, י'. 2013. הבניית המרחב הברדואי בהדגמה על הכפר אבו-זאיד. בתוך קרפלוס, י' ומאיר, א' (עורכים), *הבניית המרחב הברדואי בנגב, מרכז הנגב לפיתוח אזורי* (18-36).
 קרק, ר'. 2010. חוות דעת מומחה במשפט: סלימאן מוחמד אלעוקבי ז"ל ואח' נגד מדינת ישראל, בבית המשפט המחוזי, באר שבע.
 רודד, ב' וצפדיה, א'. 2012. הכרה בזכויות עמים ילידים בקרקע: המקרה של הערכים-הברווים בנגב במבט השוואתי. *המרחב הציבורי 7* (קרב).
 שרון, מ'. 1989. הברווים וארץ ישראל תחת שלטון האסלאם. בתוך: עיני, י' ואוריון, ע' (עורכים), *הברדואים – רשימות ומאמרים* (36-48). מדרשת שדה בוקר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב והחברה להגנת הטבע.

- Abu-Sitta, S. 2009. *The Denied Inheritance: Land Ownership in Beer Sheba*, [http://www.plands.org/store/writing/Appendix_BeerSheba_Land_Documents with attachments.pdf](http://www.plands.org/store/writing/Appendix_BeerSheba_Land_Documents_with_attachments.pdf).
- Alfred, T. and Corntassell, J. 2005. Being Indigenous: Resurgences against Contemporary Colonialism. *Government and Opposition* 40: 597-614.
- Amara, A., Abu-Saad, I., Yiftachel, O. (eds) 2013. *Indigenous (in)Justice: Human Rights Law and the Bedouin Arabs in the Naqab/Negev*. Cambridge: Harvard University Press.
- Amara, A. and Miller, Z. 2012. Unsettling Settlements: Law, Land, and Planning in the Naqab. In: Amara, A., Abu-Saad, I. and Yiftachel, O. (eds), *Indigenous (In)Justice: Law and Human Rights for Bedouin Arabs in the Naqab*. The Human Rights Program, Harvard Law School, Harvard University Press, 57-98.
- Amin, A. 2002. Spatialities of Globalisation. *Environment and Planning A*, 34(3): 385-399.
- Anaya, J. 1996. *Indigenous Peoples in International Law*. Oxford: Oxford Univ. Press (2d. ed. 2004).
- Anaya, J. 2011. Israel: Situation of Unrecognized Bedouin Villages in the Negev Desert. Annex VI, *Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples A/HRC/18/35/Add.1*, 22 Agosto 2011: <http://unsr.jamesanaya.org/casos-2011/06-israel-situation-of-unrecognized-bedouin-villages-in-the-negev-desert>
- Avcı, Y. 2009. The Application of Tanzimat to the Desert: the Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine, 1860-1914. *Middle East Journal* 45(6): 969-983.
- Bailey, C. 1980. The Negev in the nineteenth century: reconstructing history from Bedouin oral tradition. *Asian and African Studies* 14 (1): 35-80.
- Bailey, C. 1985. Dating the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai and the Negev. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 28: 20-49.
- Bailey, C. 2009. *Bedouin Law from Sinai and the Negev: Justice without Government*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Benjaminsen, T.A. and Lund, C. 2002. Formalisation and Informalisation of Land and Water Rights in Africa: An Introduction. *European Journal of Development Research* 14(2): 1-10.
- Bennett, T.W. 2004. *Customary Law in South Africa*. Cape Town: Juta and Company LTD.
- Bennett, G. and Dargiel, J. 2011. Structural Violence and Political Transparency: A Case Study of the Bedouin Communities of Jordan vs. Israel. Paper Presented at the *24th Annual*

- International Association of Conflict Management Conference*. Istanbul, Turkey, July 3-6, 2011: <http://ssrn.com/abstract=1873478>.
- Berlin, E. 2004. The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. *Comparative Politics* 36(2): 139-157.
- Berman G.S. 2006. Social services and indigenous populations in remote areas. *International Social Work* 49(1): 97-106.
- Berman-Kishony, T. 2008. Bedouin Urbanization Legal Policies in Israel and Jordan: Similar Goals, Contrasting Strategies. *Transnational Law & Contemporary Problems* 17(2): 393-412.
- Béteille, A. 1998. The Idea of Indigenous People. *Current Anthropology* 39(2): 187-192.
- Bobroff, K.H. 2001. Retelling Allotment: Indian Property Rights and the Myth of Common Ownership. *Vanderbilt Law Review* 54: 1559-1623.
- Bowen, J.R. 2000. Should We Have a Universal Concept of 'Indigenous Peoples' Rights'? Ethnicity and Essentialism in the Twenty-First Century. *Anthropology Today* 16(4): 12-16.
- Castree, N. 2004. Differential geographies: place, indigenous rights and 'local' resources. *Political Geography* 23(3): 133-167.
- Chatty, D. 1990. The Current Situation of the Bedouin in Syria, Jordan and Saudi-Arabia and their Prospects for the Future. In: Zaltzman, C. & Galaty, J.G. (eds), *Nomads in a Changing World*. Naple: Instituto Universitario Orientale, 123-137.
- Chatty, D. 2010. The Bedouin in Contemporary Syria: The Persistence of Tribal Authority and Control. *The Middle East Journal* 64(1): 29-49.
- Chatty, D. and Clochester, M. 2002. Introduction: Conservation and Mobile Indigenous Peoples. In: Chatty, D. and Clochester, M. (eds), *Conservation and Mobile Indigenous Peoples*. N.Y. Oxford: Berghahn Books, 1-20.
- Clifford, J. 2001. Indigenous Articulations. *The Contemporary Pacific* 13(2): 468-490.
- Coates, K.S. 2004. *A Global History of Indigenous Peoples: Struggle and Survival*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Cousins, B. 2009. Potential and pitfalls of "communal" land tenure reform: experience in Africa and implications for South Africa. Paper for World Bank conference on *Land Governance in support of the MDGs: Responding to new challenges*. Washington D.C., USA, 9-10 March 2009.
- Du Plessis, W.J. 2011. African Indigenous Land Rights in a Private Ownership Paradigm. *PER / PELJ* (14)7: <http://dx.doi.org/10.4314/pelj.v14i7.3>.
- Escobar, A. 2001. Culture sits in places. *Political Geography* 20(2): 139-174.
- Fenelon, J.V. and Murguía, S.J. 2008. Indigenous Peoples: Globalization, Resistance and Revitalization. *American Behavioral Scientist* 51: 1656-1671
- Forte, M.C. 1998. Renewed Indigeneity in the Local-Global Continuum and the Political Economy of Tradition: The Case of Trinidad's Caribs and The Caribbean Organization of Indigenous People. The 24th Annual Third World Conference, March 18-21, 1998, Swissotel, Chicago IL, USA. Published in the *Proceedings of the 24th Annual Third World Conference*.
- Fowler, J. 2011. The Concept of Indigeneity: Can the Declaration of the Rights of Indigenous People Be Understood within Western Liberal Philosophy? *QLSR*, 4(1): 35-46.
- Frantzman, S., Yahel, H. and Kark, R. 2012. Contested Indigeneity: The Development of an Indigenous Discourse on the Bedouin of the Negev, Israel. *Israel Studies* 17(1): 78-105.

- Fraser, N. 2000. Rethinking Recognition, *New Left Review* 3: 107-120.
- Fraser, N. 2003. Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Fraser, Nancy and Honnet, Axel. *Redistribution or Recognition? A Political-philosophical Exchange*. London: Verso, 7-109.
- Friedman, J. 1999. Indigenous Struggles and the Discreet Charm of the Bourgeoisie. *The Australian Journal of Anthropology* 10(1): 1-14.
- Fuleihan, L. 2011. Urban Nomads of Petra: An Alternative Interpretation of the Bedouin Bedouins' Relationship with History and Space. *Consilience: The Journal of Sustainable Development* 6(1): 91-112.
- Golden, B. 2001. The Lessons of "Indigenous" Women for Theory and Activism in Feminist Anthropology. *Voices, the annual publication of the Society for Feminist Anthropologists*, December 5(1): 1-8.
- Grant, R. 2000. Unsettling the Colonial Imaginary: Possibilities for a Post-colonial Constitution in Australia. *Sapientia* 1(1): http://www.abdn.ac.uk/pir/postgrad/vol1_issue1/vol1_article2.htm
- UNDG Guidelines on Indigenous Peoples issues. 2008. OHCHR - United Nations Voluntary Fund for Indigenous Populations. Retrieved from: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/IPeoples/Pages/Publications.aspx>.
- Hall, H. and Patrinos, H. 2010. *Indigenous peoples, poverty and development*. Draft Manuscript, World Bank: <http://www.environmentportal.in/files/indigenous%20peoples%20and%20poverty.pdf>.
- Hechter, M. 1975. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. London: Routledge & Kegan Paul; and Berkeley, University of California Press.
- Hirtz, F. 2003. It takes Modern Means to be Traditional: On Recognizing Indigenous Cultural Communities in the Philippines. *Development and Change* 34(5): 887-914.
- Hussein, N. 2010. Ethno-conservation among Bedouins of Sinai: Tribal Mechanisms and Customary Laws. *Egyptian Journal of Environmental Change* 2(1): 44-51.
- ILO/ACHPR. 2009. *Egypt: constitutional, legislative and administrative provisions concerning indigenous peoples* / International Labour Office. - Geneva: ILO: http://www.chr.up.ac.za/chr_old/indigenous/country_reports/Country_reports_Egypt.pdf.
- Jabareen, Y. 2012. Redefining Minority Rights: Successes and Shortcomings in the UN Declaration on Indigenous Peoples. *AKH-JCTR Review*. University of California Davis, Vol. 18, No. 1. [http://www.dirasat-aclp.org/files/Y_Jabareen_Indigenous_Declaration_UCDAVIS_2012\(2\).pdf](http://www.dirasat-aclp.org/files/Y_Jabareen_Indigenous_Declaration_UCDAVIS_2012(2).pdf)
- Jabareen, H. 2002. Future Arab Citizenship in Israel. In: Levy and Weiss (eds), *Challenging Ethnic Citizenship*. New York: Berghan Press, 196-220.
- Jamal, A. 2011. *Arab Minority Nationalism in Israel: the Politics of Indigeneity*. London: Routledge.
- Kark, R. and Frantzman, S. 2012. Empire, State and the Bedouin of the Middle East, Past and Present: A Comparative Study of Land and Settlement policies. *Middle Eastern Studies* 27(2): 1-25.
- Karplus, Y. and Meir, A. 2012. Past and Present in the Discourse of Negev Bedouin Geography: A Critical Review. In: Nsarra, M., Ratcliffe, R., Abu-Rabia-Queder, S. and Richter-Devroe, S. (eds), *Rethinking the Paradigms: Negev Bedouin Research 2000+* Abingdon: Routledge.

- Kedar, A. 2001. The Legal Transformation of Ethnic Geography: Israeli Law and the Palestinian Landholder 1948-1967. *NYU Journal of International Law and Politics* 33(4): 923-1000.
- Kingsbury, B. 1998. Indigenous Peoples' in International Law: A Constructivist Approach to the Asian Controversy. *Am. J. Int'l L.* 92: 414-457.
- Kingsbury, B. 2001. Reconciling Five Competing Conceptual Structures of Indigenous Peoples' Claims in International and Comparative Law. *N.Y.U.J. Int'l L. & Pol.* 34: 237-246.
- Kram, N. 2012. The Naqab Bedouins: Legal Struggles for Land Ownership Rights in Israel. In: Amara, A. Abu-Saad, I. and Yiftachel O. (eds), *Indigenous (In)Justice: Law and Human Rights for Bedouin Arabs in the Naqab*. The Human Rights Program, Harvard Law School, Harvard University Press, 99-124.
- Kymlicka, W. 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. 2008. The internationalization of minority rights. *Int J Constitutional Law* 6(1): 1-32.
- LaBianca, Ø.S. 1995. Indigenous hardiness structures and state formation in Jordan Towards a history of Jordan's resident Arab population. In: M'hammed Sabour and Knut S. Vikør (eds), *Ethnic encounter and culture change*. Papers from the Third Nordic Conference on Middle Eastern Studies, Joensuu June 1995, 143.
- Maaka, R. and Felars, A. 2000. Engaging with Indigeneity: Tino Rangatiratanga in Aotearoa. In: Ivison, Duncan, Paul Patton, Will Sanders (eds), *Political theory and the rights of indigenous peoples*. Cambridge [England]: Cambridge University Press, 89-109.
- Matari, S.S. 2011. Mediation to resolve the Bedouin-Israeli government dispute for the Negev Desert. *Fordham International Law Journal* 34(4): 1089-1130.
- Nair, M. 2006. Defining Indigeneity. Situating Transnational Knowledge. World Society Focus Paper Series. Zurich.
- Nadasdy, P. 2003. An Untroduction. In: *Hunters and Bureaucrats: Power, Knowledge, and Aboriginal State Relations in the Southwest Yukon*. Vancouver: UBC Press, 1-27.
- Nasasra, M. 2011. The Southern Palestine Bedouin Tribes and British Mandate Relations, 1917-48: Resistance to Colonialism. *The Arab World Geographer* 14(4): 305-335.
- Nasasra, M. 2012. The Ongoing Judaisation of the Naqab and the Struggle for Recognising the Indigenous Rights of the Arab Bedouin People. *Settler Colonial Studies* 2(1): 81-107.
- Negev Coexistence Forum for Civil Equality* 2008. The Indigenous Bedouin of the Negev Desert in Israel, Submitted to the UN Working Group on Indigenous Populations: www.dukium.org/user_uploads/docs/yelidim_4UNations_ver3.pdf.
- Newman, D.G. 2007. Theorizing Collective Indigenous Rights. *American Indian Law Review* 31(2). Symposium: Lands, Liberties and Legacies: Indigenous Peoples and International Law 2006/2007: 273-289.
- Niezen, R. 2003. *The Origins of Indigenism, Human Rights and the Politics of Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Okoth-Ogendo, H.W.O. 2002. The tragic African commons: A century of expropriation, suppression and subversion. *University of Nairobi Law Journal* 12003: 107-117.
- Rangwala, T.S. 2004. Inadequate Housing, Israel, and the Bedouin of the Negev. *Osgoode Hall Law Journal* 42(3): 415-472. weblaw.haifa.ac.il/he/Faculty/Kedar/.../bedouins/356.pdf.pdf
- RCUV 2004. *Bedouin Unrecognized Villages of the Negev*, submitted to Habitat International Coalition.

- Reynolds, H. 1987. *The Law of the Land*. Australia: Penguin Books.
- Sandercock, L. 2000. When Strangers become Neighbors: Managing Cities of Difference. *Planning Theory & Practice* 1(1): 13-30.
- Sandercock, L. 2003. Out of the Closet: The Importance of Stories and Storytelling in Planning Practice. *Planning Theory & Practice* 4(1): 11-28.
- Selvadurai, S., Choy, Er Ah, Maros, M. and Abdullah, K. 2011. Shifting Discourses in Social Sciences: Nexus of Knowledge and Power. *International Conference on Social Science and Humanity IPEDR vol.5 (2011)* IACSIT Press, Singapore: <http://www.ipedr.com/vol5/no2/15-H10085.pdf>.
- Shadow Report 2009. *The Bedouin-Arabs in the Negev-Naqab Desert in Israel*. Submitted by: Negev Coexistence Forum for Civil Equality. Retrieved from: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/ngos/Negev_Coexistence_Forum_Civil_Equality.pdf.
- Spivak, G. 1988. 'Sub-Altern Studies: Deconstructing Historiography', In Gusha, Ranajit and Spivak (eds), *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. Oxford: Oxford University Press, 197-221.
- Stea, D. and Wisner, B. 1984. Introduction. *Antipode* 16(2): 3-13.
- Teitel, R. 1999. *Transitional Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- The Indigenous Bedouin of the Negev Desert in Israel*. 2005. Submitted to the UN Working Group on Indigenous Populations, Negev Coexistence Forum, July 2005: http://dukium.org/user_uploads/report-updated-3.pdf.
- Tsosie, R. 2005. The New Challenge to Native Identity: An Essay on "Indigeneity" and "Whiteness". *Washington University Journal of Law and Policy* 18: 55-98.
- Tuen, T. 2007. Discussion: The concept of indigeneity. *Social Anthropology* 14(1): 24-25.
- Waldron, J. 2003. Indigeneity? First Peoples and Last Occupancy. *New Zealand Journal of Public Law* 55(1): 1-28. Link: http://www2.law.columbia.edu/faculty_franke/Thursday%20Lunch/Waldron.facultylunch.indigeneity.pdf
- Wolfe, P. 2007. Discussion: The concept of indigeneity. *Social Anthropology* 14(1): 25-27.
- Yahel, H., Kark, R. and Franzman, S. 2012. Fabricating Palestinian History. Are the Negev Bedouin an Indigenous People? *Middle East Quarterly*: 3-14. Retrieved from: <http://www.meforum.org/meq/pdfs/3254.pdf>
- Yiftachel, O. 2003. Bedouin-Arabs and the Israeli Settler State: Land Policies and Indigenous Resistance. In: Champagne, D. and Abu-Saad, I. (eds), *The Future of Indigenous Peoples: Strategies for Survival and Development*. Los Angeles: American Indian Studies Center Publication, UCLA, 21-47.
- Yiftachel, O. 2010. Critical theory and "gray space": Mobilization of the colonized. *City* 13: 246-263.
- Yiftachel, O., Goldhaber, R. and Nuriel, R. 2008. Urban Justice and Recognition: Affirmation and Hostility in Beer Sheva. In: Marcuse, P. et al (eds), *Searching the Just City*. London: Routledge, 120-143.
- Young, I.M. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press.
- Zureik, E. 1979. *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*. London: Routledge and Kegan Paul.

פרשת ואנונו מנקודת מבט פוליטית – האם עמדו "גורמים ממלכתיים" מאחורי הפרשה?

המאמר עוסק בהיבטים הפוליטיים של פרשת מרגל האטום מרדכי ואנונו. מתוך מכלול העובדות והמחקרים שהצטברו עד היום המחבר מסיט את הדיון מההיבטים התקשורתיים, המשפטיים והמודיעיניים של הפרשה וממקד את תשומת הלב בעמדותיהם של המדינאים – ראש הממשלה שמעון פרס ושר החוץ יצחק שמיר. המחבר דן בשאלה, האם העובדה שהפרשה פרצה כשבועיים לפני שפרס היה אמור לסיים את תפקידו כראש ממשלה ולהעביר את מושכות ההנהגה לשמיר, מילאה תפקיד בפרשה? תוך דיון בעמדות המנוגדות של פרס ושמיר בסוגיית ההרתעה הגרעינית הישראלית בכללותה, המחבר בוחן אם מחלוקת זו באה לידי ביטוי גם בפרשת ואנונו. המחבר מגיע לכדי מסקנה שדיון על ההיבטים הפוליטיים של הפרשה מלמד שהתחקיר של הסאנדיי טיימס היה "איתות גרעיני" על כושרה ואיתנותה של האופציה הגרעינית הישראלית. אמנם "איתות" זה לא הוביל להפסקתה של מדיניות העמימות, אולם הוא היה ביטוי למדיניותו של פרס שחתרה לחזק את הממד הגרעיני בקונפליקט הישראלי-ערבי ובתור כזה עזר לקלקל את המאבק נגד הכנסת נשק גרעיני לאזור.

"ויש כמה חבר'ה שחושבים שמישהו היה מעוניין להוציא את זה

כדי שההרתעה שלנו תתחזק".¹

"מה שכתבו בסאנדיי טיימס מצוץ מן האצבע, אבל אנו בהחלט

מדינה חזקה מאוד, מדינה בטוחה בעצמה".²

א.

פרשת "מרגל האטום" מרדכי ואנונו זכתה להתייחסות רבה בתקשורת מרגע פרסום המאמר בסאנדיי טיימס הלונדוני באוקטובר 1986. המאמר, כזכור, התבסס על קרוב ל-60 תמונות ומידע שוואנונו – שעבד במשך כמה שנים כטכנאי בכור – סיפק למערכת העיתון על תכנית הגרעין הישראלית. עם זאת, מן ההיבט האקדמי, הפרשה לא זכתה כמעט להתייחסות על אף ההדים הרבים שהיא עוררה. אמנם פורסמו מעט מחקרים

---

*adam3raz@gmail.com

העוסקים בהיבטים מוסריים, דמוקרטיים או תקשורתיים של הפרשה, אולם לא התקיים דיון על הפרשה מנקודת מבט פוליטית.³ הסיבות לכך ברורות: ראשית, הפרשה כולה עודנה לוטה בערפל. שנית, הגורמים המוסמכים לא אישרו או הכחישו חלק גדול מהפרסומים שהופיעו בזמן אמת – ובשנים שלאחר מכן – על הפרשה וספיחיה וכך נתפס הדיון לרוב כספקולטיבי. שלישית, בעקבות הפרשה, דיון פתוח וציבורי על מדיניותה הגרעינית של ישראל זכה לא פעם להיות מזוהה עם הכרעת בית המשפט במשפטו של ואנונו – כמעשה שיש בו מן הבגידה באינטרס הלאומי.⁴

עם זאת, כמדומני, בהסתמך על העובדות הידועות לנו מ"פרשת ואנונו" מחד גיסא, ומהדיונים והמחלוקות על מדיניות הגרעין הישראלית מאידך גיסא, ניתן להתקדם כברת דרך בניסיון להציג את ההיבטים הפוליטיים של הפרשה שלא נידונו עד עתה בספרות. לשם כך יש להציג ולדון בצורה אינטגרטיבית בעובדות הידועות (וכאלו שאינן נמצאות במחלוקות) הרלבנטיות לדיונו מהפרשה, לפרש את העובדות פירוש פוליטי ולהציג את העמדות המנוגדות בצמרת הפוליטית כלפי מדיניות הגרעין הישראלית.

ב.

בשנת 1976 השיב ואנונו למודעת "דרושים" של הקריה למחקר מדעי (קמ"ג) והחל לעבוד כטכנאי בכור הגרעיני שבדימונה. עד שנת 1982 היה מזוהה אידאולוגית עם חוגים ימניים קיצונים ואף "השתעשע", כדברי מלמן והבר, ברעיון לתמוך במפלגת "כך" בראשותו של הרב כהנא.⁵ בתקופת לבנון החל ללמוד בחוג לפילוסופיה שבאוניברסיטת בן-גוריון והיה פעיל באגודת הסטודנטים, שם התחבר עם סטודנטים ערבים רדיקלים. עמדותיו האידאולוגיות נעו במהרה מימין קיצוני לשמאל קיצוני והדבר הוביל לכך שבמחלקה למניעת חתרנות יהודית בשב"כ ידעו על עמדותיו ומעשיו.⁶ למעשה, קשריו החברתיים הביאו לכך שוואנונו נחקר והוזהר כמה פעמים על ידי אנשי הביטחון של הקמ"ג.⁷ לוואנונו הובהר ששמו נכנס לרשימת השמות של אלו המיועדים לפיטורים, דבר אשר חידד "את גישתו השלילית לכל הנעשה בקמ"ג".⁸

בשנת 1985 הגיש ואנונו בקשה להתקבל למפלגה הקומוניסטית (חד"ש-רק"ח), אולם טיפול בבקשתו הופסק על ידי המפלגה בעקבות ירידתו מהארץ כמה חודשים לאחר מכן.⁹ ג'ודי זימט, חברתו של ואנונו, סיפרה שבמאי 1985, עוד כשעבד בכור הגרעיני, נחקר על ידי השב"כ בחשד לריגול לטובת גורמים ערביים עוינים ולדבריה, הוא סיפר על כך לנציגי הסאנדיי טיימס. זימט סיפרה לתקשורת בארץ ש"ואנונו סיפר שבחודש מאי אותה שנה הוזמן לשיחה בקריה בתל אביב עם אנשי השב"כ. שם הוא נתבקש לחתום על הצהרה, שהוא מיודד עם ערבים וגורמים עוינים המקורבים לאש"ף, ושהוא מעביר להם סודות מדינה. הוא סירב לחתום על ההודאה".¹⁰ למעשה, ואנונו נקרא במהלך עבודתו

בכור שלוש פעמים לשיחות בירור בגלל קשריו "עם כל מיני קבוצות של אנשים", כדברי קצין הביטחון הראשי בכור בעדותו בבית המשפט.¹¹ באוקטובר 1985 פוטר ואנונו מעבודתו בכור. בכתב האישום שהוגש נגדו לאחר שהוכרח ארצה נמסר שהוא החזיק בביתו במשך כשנה חומר סודי ביותר בלי שנתפס. החומר כלל צילומי אגפים סודיים, שמות קוד, פיתוחים, שיטות עבודה ותהליכי ייצור מסווגים.¹²

במחצית ינואר 1986, כשלושה חודשים לאחר פיטוריו, עזב ואנונו את הארץ למזרח הרחוק, ומתאילנד המשיך לאוסטרליה, כשמטוסו עצר לחניית ביניים במוסקבה.¹³ במזוודתו האישית של ואנונו היו שני סרטי צילום (שעדיין לא פותחו) שצילם בזמן עבודתו בכור. סוכנות הביון הישראלית, המוסד, חשדה, ככל הנראה, שהוא העביר מידע על הקמ"ג לברה"מ וכך הוסבר לימים בתקשורת, בין היתר, מדוע היה צורך לחקור אותו ולא "לירות בו ברחוב".¹⁴ כשוואנונו הגיע לאוסטרליה נוצר קשר בינו לבין כומר אנגליקני ובעקבות כך הוא עבר להתגורר בקהילה אנגליקנית ובהמשך אף התנצר. לפי פסק הדין במשפטו, כבר בתאילנד, במקביל ללימודי הבודהיזם "ניסה גם לקשור קשר עם עיתונאי לשם מסירת מידע על עבודתו בקמ"ג".¹⁵

בתחילת יוני אותה שנה פגש ואנונו בכנסייה שבה התארח עיתונאי קולומביאני בשם אוסקר גררו (Guerrero)¹⁶ וסיפר לו על החומר שבידו. גררו אמר לוואנונו שהמידע שבידו שווה כסף רב ו"חובה לחשוף אותו".¹⁷ שלושה חודשים לאחר מכן, בתחילת ספטמבר, הופיע גררו במשרדים של הסאנדיי טיימס הלונדוני ואמר למערכת העיתון שהוא סייע לוואנונו – ולדברי גררו מדובר על מדען גרעין מרכזי בכור – להימלט מישראל ושהוא יכול לקשר את העיתון עם ואנונו. מערכת העיתון החליטה לשלוח את הכתב פיטר הונאם (Hounam) לאוסטרליה להיפגש עם ה"מדען", ולאחר שהונאם פגש את ואנונו והתרשם מדבריו, החליט הסאנדיי טיימס להטיסו ללונדון ולחקור אותו ביסודיות במשך יומיים (במקביל לעבודה מאומצת בת חודש ימים של מערכת העיתון לוודא פרטים נוספים על ואנונו והפרויקט הגרעיני הישראלי), כשהם נעזרים בשירותיו של פיסיקאי גרעין בשם פרנק בארנבי (Barnaby). בארנבי קבע שוואנונו דובר אמת.¹⁸ לפי כמה עדויות שנדון בהן בהמשך, עוד בזמן שוואנונו היה באוסטרליה, לפני טיסתו ללונדון, ידע "המוסד" על מעשיו ושלה כמה סוכנים לעקוב אחריו.

לאחר התלבטויות של מערכת הסאנדיי טיימס הנוגעות לאמינותו של ואנונו, התקבלה החלטה לפרסם את התחקיר על הכור הגרעיני בדימונה, המסתמך בעיקר על עדותו של ואנונו ועל התמונות שצילם בכור. קדמה להחלטה זו פנייה בתאריך ה-23 בספטמבר 1986 של מערכת העיתון לשגרירות הישראלית בלונדון שבה היא התבקשה להגיב על הפרסום הצפוי.¹⁹ השגרירות ציינה בלקוניות שהיא "ראתה לאשר שהמערער היה עובד קמ"ג, אך נמנעה מתגובה נוספת".²⁰ היה באישור השגרירות, כך לטענת מערכת העיתון, כדי לחזק את ביטחון הסאנדיי טיימס שמדובר במידע מהימן ולא בנוכל, כפי שנראה

שהיו שטענו כך. זמן קצר לאחר מכן נתקל ואנונו בבחורה בשם "סינדי", סוכנת המוסד, והיא פיתתה אותו לצאת יחדיו לטיול באיטליה.

בתאריך ה-30 בספטמבר 1986 הודיע ואנונו למערכת הסאנדיי טיימס שהוא מתכנן לעזוב את לונדון לכמה ימים ושהוא יעמוד אתם בקשר בהקדם. על פי פרסומים שונים שהפכו למעין גרסה רשמית, "סינדי" פיתתה את ואנונו להתלוות אליה לדירת אחותה הנמצאת בפרבר של רומא. חשוב להדגיש שכבר ביום הקודם (ב-29 בספטמבר) לנסיעתו מלונדון התפרסם בעיתון הבריטי סאנדיי מידור, שהיה מתחרהו (הצהוב יותר) של הסאנדיי טיימס ש"ואנונו מסתתר בלונדון. חושש שה'מוסד' יחטוף אותו".²¹ למעשה, גם העיתונות בארץ כבר פרסמה ידיעות על "אזרח ישראלי המציג עצמו כמדען בכיר אשר עבד בכור האטומי של דימונה".²² ידיעות אלו שוואנונו ללא ספק נחשף אליהן, לא גרמו לו, לפי הסיפור המקובל, לחשוש לביטחונו והוא יצא לטיסה מלונדון לרומא עם הסוכנת "סינדי", שהובילה בהמשך לחטיפתו בידי סוכנים ישראלים.

ב-5 באוקטובר 1986 פרסם הסאנדיי טיימס את התחקיר על הכור הגרעיני בדימונה ובמקביל, ואנונו הובא ארצה באונייה לאחר שנחטף על ידי המוסד. ימים לאחר מכן יטען העיתון שוואנונו נחטף על ידי ישראל וגורמים בארץ יכחישו את הידיעה. ב-9 באוקטובר הודיע מזכיר הממשלה, אליקים רובינשטיין, כי ואנונו נמצא בארץ ועשרים יום לאחר מכן הובא ואנונו לבית המשפט לשם הארכת מעצרו.

ג.

הפרטים הקשורים להיבטים התקשורתיים, המשפטיים או האופרטיביים של הבאת ואנונו לארץ וכן המשפט עצמו אינם רלבנטיים לענייננו, שכן אנחנו רוצים להתייחס להיבטים הפוליטיים של הפרשה. כוונתנו היא לבחון את הפרשה מנקודת מבטו של המדינאי. במקרה הזה מדובר בראש הממשלה שמעון פרס ובשר החוץ יצחק שמיר. נקודת מבט זו מחייבת שאלה נוספת והיא, האם לפרס ולשמיר היו עמדות שונות ואולי אף מנוגדות בקשר למדיניות הגרעין הישראלית. שאלה זו גוזרת שאלה נוספת והיא, האם המחלוקות בין פרס לשמיר בשאלת מדיניות הגרעין, בהנחה שהתקיימו, באו לידי ביטוי בפרשת ואנונו.

ד.

אפשר להעלות תהיות רבות, כפי שהתקשורת עשתה בשפע, על פועלה של המלמ"ב (הממונה על הביטחון במערכת הביטחון) ופיקוחה הלקוי, כביכול, על ואנונו. תהיות אלו מתחזקות כשמציגים ובוחנים את עבירות הבטיחות והמשמעת של ואנונו עוד בזמן

עבודתו בכור, וגם העובדה ששירותי הביטחון אפשרו לוואנונו לעזוב את הארץ ללא הגבלות וזאת למרות שזמן קצר קודם לכן חשדו בו שהוא מוסר מידע לגורמים עוינים, מעלה תהיות.²³ אולם, ההנחות המנסות לסדוק את קונספציית "המחדל" אינן מגובות בעובדות פוזיטיביות והיא נשארת בגדר ספקולציה. עם זאת, יש לציין כמה עובדות חשובות ולהפריך את הטענה ששירותי הביטחון הופתעו ממהלכיו של ואנונו. כמדומני, רק עצם הפרכת טיעון ה"הפתעה" הוא חשוב כדי ללמד שאין מדובר על הירדמות בשמירה של שירותי הביטחון. פיטר הונאם, התחקירן של הסאנדיי טיימס שאחראי על חשיפת הפרשה, אמר ש"אנחנו יודעים בבירור ששירותי הביטחון של ישראל ידעו שוואנונו מוסר לנו מידע, עוד כאשר תחקרנו אותו באוסטרליה, לפני שהגיע ללונדון. אך הם לא עשו דבר... מדהים שגם נתנו לו לצאת מישראל אחרי 10 שנות עבודה במקום כה רגיש כמו הכור בדימונה".²⁴ בספרו ציין הונאם ש"ללא כל ספק" הרשויות בישראל ידעו על פגישותיו עם ואנונו כבר ב-7 בספטמבר, חודש לפני פרסום המאמר בסאנדיי טיימס.²⁵

על כך שרשויות הביטחון נתנו לוואנונו לעזוב את הארץ אפשר רק להעלות תהיות. אולם, מכיוון שאין סיבה נראית לעיין להניח שהונאם מוליך שולל את שומעיו, יש בעדותו הוכחה נוספת לכך שהמוסד ידע על מעשיו של ואנונו עוד באוסטרליה וכן על מגעיו עם העיתון הלונדוני. מלמן והבר מציינים שמידע על ואנונו הגיע למוסד עוד כשהיה באוסטרליה. לדבריהם, חיים כרמון, ראש המל"מ"ב, דרש מראש השב"כ, אברהם שלום, להביא את ואנונו ארצה ובמהירות.²⁶ בר־זהר ומשעל, בפרק בספרם על המוסד הדן בפרשת ואנונו, מציינים שנציגי הטלוויזיה האוסטרלית פנו לשגרירות ישראל כדי לוודא אם הבחור "התמהוני" שהציע להם את התמונות הוא אכן ישראלי.²⁷

גם הסופר לואי טוסקאנו בספרו בגידה משולשת, שזכה לכותרות רבות בארץ ופרקים ממנו פורסמו בעיתונות בהרחבה, ידע לומר שהמוסד ידע על כך שוואנונו מדבר עם גורמים שונים עוד כשהיה באוסטרליה.²⁸ טוסקאנו ציין שהמוסד שלח לא פחות משבעה סוכנים לאוסטרליה לעקוב אחרי ואנונו.²⁹ גם אם המספר מוגזם, יש בכך ללמד על כך שהמוסד עודכן על מעשיו של ואנונו ומצא לנכון לפעול. למעשה, גררו, מי שיצר את הקשר בין ואנונו לסאנדיי טיימס היה – ככל הנראה – מי שעזר לגורמי הביטחון בישראל לעלות על עקבותיו של ואנונו. גררו שוחח ב-12 באוגוסט לערך עם אבי קלימן מהמשלחת הישראלית בסידני וסיפר לו על ואנונו עוד כשזה נמצא באוסטרליה.³⁰

לאורך השנים היו שטענו שהמוסד חיפש את ואנונו, אולם לא מצא אותו. "כל הניסיונות לאתרו עלו בתוהו", כותבים מלמן והבר.³¹ אולם, על אף מעט האינפורמציה המצויה כיום בידינו נראה שהעדויות מלמדות שההפך הוא הנכון. למעשה, הונאם ידע לספר שכשהוא וואנונו נחתו בנמל התעופה בלונדון הם היו במעקב של שירות הביון

הבריטי MI6.³² יתר על כן, הערכתם של הונאם וטוסקאנו ש"בתוך שעות הגיע המידע [שגררו מסר לקלימין] לידי המוסד", נשמעת הגיונית ביותר.³³ עדויות אלו ואחרות מבטלות את אלמנט ההפתעה; כלומר, הן מנטרלות את הטענה ששירותי הביון והביטחון הישראליים נרדמו לחלוטין בשעת מילוי תפקידם. לביטול אלמנט ההפתעה יש שתי משמעויות עיקריות: האחת, שאינה קשורה ישירות לענייננו, אולם ראוייה לאזכור והיא ששירותי הביון והביטחון עושים עבודתם נאמנה; המשמעות השנייה היא שאם המידע על מעשיו של ואנונו הגיע לדרג מקבלי החלטות (וכך אכן נראה שהיה), יש לפרש את הסיבה לאי נקיטת מהלכים כלפיו בשלב שבו הוא עוד לא הסב נזק משמעותי. העדויות שבידינו מלמדות שכבר כמה שבועות לפני הפרסום בסאנדיי טיימס ואנונו היה במעקב של המוסד ושירותי הביטחון ידעו על פועלו, אולם לא יצרו עמו קשר ולא מנעו ממנו בדרכים שונות להתראיין לסאנדיי טיימס. כפי שראינו היו למעקב אחרי ואנונו סיבות טובות, שכן הוא נחשד בפעילות לא כשרה עוד כשעבד בכור ולפיכך זומן לשיחות הבהרה. הונאם אמר, ואפשר להסכים עם כך או לא, ש"אני יודע בוודאות שאם הם היו מזהירים את מוטי [מרדכי ואנונו], שמה שהוא עושה כה חמור בעיני המדינה – הוא היה שוקל מחדש וייתכן שלא היה מפרסם".³⁴ אולי, כפי שהונאם קבע, רק ציון העובדה הייתה משכנעת את ואנונו לסגת מהתכנית להתראיין לעיתון. אולם מכיוון שלא מניעיו של ואנונו הם מקרה המבחן שלנו, אפשר להתעלם מהערכתו של הונאם (והיא יכולה להיות נכונה או שגויה), ולתהות מדוע בשלב זה לא החליטו לנקוט פעולה מונעת.

ה.

מדען הגרעין פרנק בארנבי שחקר את ואנונו בשביל הסאנדיי טיימס, העלה השערה בספרו, שגורמים ממלכתיים שונים – הוא לא ציין מי – עשו שימוש בוואנונו כדי להעביר "מסרים" אסטרטגיים שונים.³⁵ כלומר, מסרים אמינים ומתוך המערכת שתוכנם הוא שלישראל יש יכולת גרעינית איכותית ורבת-עוצמה. מה המסר? לפי התחקיר בסאנדיי טיימס התברר למומחים בעולם ש"ישראל מחזיקה לא רק בפצצת האטום – בזאת חשדו זה כבר – אלא שהיא נעשתה מעצמה גרעינית גדולה".³⁶ לאורך השנים ובזמן אמת השמיעו אנשים נוספים טענות דומות לאלו של בארנבי בדבר "גורמים ממלכתיים" העומדים מאחורי הפרשה. אחד מהם, לדוגמה, הוא חוקר הגרעין אבנר כהן.³⁷ אולם, אלה שהשמיעו טענה זו – ויהיו אלה חוקרים עצמאיים או בעלי עניין – לא מסרו מי הם אותם גורמים.

הטיעון שוואנונו העביר מסרים על יכולותיה הגרעיניות של ישראל – והדבר היה לשביעות רצונה של ישראל – הושמע בפומבי במשפטו של ואנונו על ידי עורך דינו אביגדור פלדמן.³⁸ פלדמן הכריז בבית המשפט:

יש בכוונתנו לשכנע את בית המשפט שהתנהגותה הכוללת של המדינה אינה מצביעה על חשש עמוק של המדינה מפני הפרסום הזה כמסכן את ביטחונה... השגרירות הישראלית ידעה על הפרסום באופן די מפורט זמן מה לפני הפרסום. נצביע על העובדה, שהמדינה לא עשתה שום דבר משמעותי למניעת הפרסום כאשר היה ניתן למנוע אותו... מבחינת התנהגות המדינה, זו לא הייתה התנהגות של מי שמתחוללת סכנה או צפויה סכנה חמורה לביטחונו. אנחנו טוענים שאפילו אם לא הייתה כוונת מכוון או מזימה מוקדמת לפחות בהתחלה מצדה של ישראל לפרסם את המידע על תכניתה הגרעינית, היה לה, אם לא רצון שהדברים הללו יתפרסמו, לפחות איזו שהיא השלמה בשתיקה, שבעצם אם אדון ואנונו הולך לפרסם שיש למדינה מאתיים ראשי נפץ גרעיניים, בעצם לא נורא שהדבר הזה יתפרסם, לא נורא שאויבי ישראל יראו ויחרדו מה בעצם מתרחש³⁹ (הדגשות המחבר).

פלדמן סיכם את הטיעון האחרון בשאלה שראוי לרדן בה על פי מיטב העובדות שבידינו: האם הייתה זו תוצאה מתבקשת שמהלכיו של ואנונו יפגעו בביטחון המדינה? פלדמן טען שאם הנזק היה מיידי ומשמעותי "היו הרשויות פועלות באופן שונה לגמרי" (הדגשות המחבר).⁴⁰

החוקר לאונרד ספקטור, בדומה לבארנבי, כתב ש"למרות שהממשלה הישראלית נראתה לחוצה מגילוייו של ואנונו, נשאר האפשרות שהיא בכוונה תחילה שתלה את הסיפור". לפי ספקטור, בישראל היה חשש כבד מהעובדה שסוריה התחמשה בטילי SS-21 שעליהם ניתן להרכיב ראשי חץ כימיים, וייתכן היה שקיוו גילוייו של ואנונו "יקררו" את ההרפתקנות הסורית. ספקטור הציע גם הסבר פוליטי יותר: פרס חשב שעל ידי גילוייו של ואנונו הציבור הישראלי ילמד על חוזקה הצבאי המשמעותי של ישראל וכך ייטה יותר למשאים ומתנים באזור. לפי ספקטור, העובדה ששמיר "הקונסרבטיבי" עמד להתמנות תוך ימים ספורים לראש הממשלה, שיחקה תפקיד בכך.⁴¹

כיוון שוואנונו נחטף ברומא (זה כמובן לא אושר רשמית), התפתח דיון פתלתל על הפרת הריבונות האיטלקית על ידי ישראל. השופט דומיניקו סיקה (Sica), סגן התובע של רומא, חקר את הפרשה מטעם איטליה, מכיוון שהאחרונה לא הייתה מרוצה מההבהרות שישראל סיפקה לה בנוגע לאופן שבו ואנונו הגיע לחזקתה. משימתו של סיקה הייתה לברר מדוע הגיע ואנונו לרומא ואיך הוא הגיע מרומא לתל אביב. איננו דנים בחקירתו של סיקה שאינה קשורה לנושא דיוננו, אולם גם השופט הגיע למסקנה המזכירה את זו של פלדמן. סיקה טען שוואנונו עבד בשיתוף פעולה עם המוסד כדי לפרסם ברבים את

יכולותיה הגרעיניות של ישראל. "כל הפרשה הייתה מוזרה ובעלת סתירות, עד כי נראה שהייתה מעשה הטעיה מכוון", קבע סיקה.⁴² בסופו של דבר הופסקה החקירה ואחת הסיבות, ככל הנראה, הייתה למנוע "מבוכה פוליטית" מאיטליה וישראל כאחת.⁴³ ההבדל בין טיעונו של סיקה לזה של פלדמן הוא בכך שלפי הראשון ואנונו היה חלק אינטגרלי מתרגיל הטעיה של המוסד, ולפי פלדמן ואנונו היה רק כלי בתרגיל שלא היה מודע לו. עם זאת, יש שהצביעו על כך שסיקה והממשלה האיטלקית היו מעוניינים בהצגת "תזת הקנוניה" מכיוון שזו, הלכה למעשה, ביטלה את הצורך בחקירה של אירוע החטיפה (שהרי אם ואנונו הוא איש מוסד לא התבצעה שום חטיפה ולפיכך גם לא הפרה של הריבונות האיטלקית). טוסקאנו קבע שישראל הייתה מרוצה עד מאוד מהדו"ח של סיקה.⁴⁴ היו עוד שטענו שוואנונו היה חלק בקנוניה ישראלית אולם לא היו הוכחות לכך.⁴⁵ גם במשפטו של ואנונו הנושא לא עמד במרכז טיעוני ההגנה (אפשר להבין מדוע ואנונו לא היה מעוניין שיציגו אותו בתור כלי, כשהוא מעיד על עצמו שהמניע לפעולתו הייתה התנגדותו לנשק הגרעיני הישראלי בפרט ונגד תפוצה גרעינית בכלל). אולם, האם אפשר להתקדם לקראת פרשנות פוליטית סבירה של המאורעות שתנסה לאתר את אותם "גורמים ממלכתיים"? אם נשים בצד את הטענות על "טעות", "חוסר תשומת לב", "מחדל" ושאר קטגוריות שהשתמשו בהן – בעיקר בעלי תפקידים ומדינאים⁴⁶ – כדי להסביר את הצלחתו של ואנונו בחשיפת החומר, ניתן יהיה להתקדם כברת דרך לקראת פרשנות פוליטית של הפרשה.

כדי לנסות ולהבין את האינטרסים הפוליטיים שמאחורי הפרשה עלינו לראות מה ואנונו דיווח לסאנדיי טיימס. הטענה שהושמעה על ידי מקבלי החלטות לאורך השנים שפרשת ואנונו חיזקה את מדיניות הביטחון הישראלית, או מנגד החלישה אותה, היא הערכה הקשורה לעמדות שונות כלפי הנשק הגרעיני (כלומר, הערכות המבטאות מדיניות גרעינית שונה ולעתים מנוגדת) וגם הערכה זו היא תוצר של אינטרסים ויחסי כוחות פוליטיים.⁴⁷ ואנונו העביר מסרים ועובדות ולא פרשנות ואין זה מענייננו אם ידע שהיה "כלי" או לא.⁴⁸ המסר שלו, המוטיב, לפי הצהרותיו הרבות, היה אנטי-גרעיני (כלומר, שנשק גרעיני אינו מוסרי) ומסר זה לא זכה כלל להתייחסות בתחקיר שפורסם, ואילו העובדות שסיפק לעיתון הן שאפשרו למומחים להרכיב תמונה שהקורא המצוי יכול להבינה על יכולותיה הגרעיניות של ישראל. לפי הסאנדיי טיימס, לדוגמה, ישראל היא "מעצמה גרעינית" – אולם זוהי פרשנות (מוטעית לחלוטין) ותו לא ופרשנות זו אינה קשורה למידע הטכני שוואנונו סיפק למערכת, אלא לעמדות אסטרטגיות ודיפלומטיות החורגות מהמידע הישיר שוואנונו סיפק. עם זאת, ברור שהקביעה שישראל היא "מעצמה גרעינית" היא פרשנות פוליטית וכך יש להבין את משמעותה.

התחקיר של הסאנדיי טיימס התייחס ברובו להיסטוריה הגרעינית של ישראל ולא היו בו חידושים מרעישים שחוקרים של הנושא לא הכירו. יש לציין שוואנונו העיד

שהוא מעודו לא ראה פצצה גרעינית, והמידע "היבש" שמסר שימש את מערכת העיתון והחוקרים מטעמה כדי לכתוב את התחקיר (שיש בו מוטיבים ספקולטיביים רבים).⁴⁹ למעשה, בין המומחים לנושא יש הערכות שונות על המשמעות והחידושים במידע שוואנונו סיפק, אולם הדבר אינו רלבנטי לדיוננו.⁵⁰ היה בתחקיר תיאור צבעוני של הטיפול בפלוטוניום ובאורניום בכור – אולם כל סטודנט לתואר ראשון בפיסיקה גרעינית מכיר את התהליכים הללו ואין בהם חדש מלבד תיאור טכני לחלוטין של חללי העבודה בקמ"ג (דבר שאין לו משמעות רבה).

מה פורסם בתחקיר של הסאנדיי טיימס? לפי התחקיר מתברר שוואנונו גילה שלישראל יש מתקן להפקת פלוטוניום הממוקם מתחת לאדמה;⁵¹ הוא מסר אינפורמציה שבאמצעותה מומחי העיתון קבעו שישראל יכולה לייצר בין 100 ל-200 פצצות גרעיניות בעשור האחרון (1976-1986); הוא מסר אינפורמציה שבאמצעותה הסיקו שהספק הכור בדימונה הגיע ל-150 מגוואט (פי ארבעה ויותר ממה שהיה ידוע עד אותה עת); וכן, הסיקו המומחים מהתמונות שסיפק שישראל יכולה להפיק פצצות מימן (החזקות פי כמה וכמה מפצצות אטום רגילות).⁵² בארנבי, מי שתחקר את ואנונו בשביל העיתון, העיד שהוא בעיקר הופתע מכמות הפצצות שיש לישראל (200 פצצות לטענתו) כשהוא מבסס את טענתו על כמות הפלוטוניום שבאפשרותה היה להפיק.⁵³ אולם הוא מיעט בהתייחסויות לסוגיית פצצת המימן שהייתה פחות ודאית. לדעתי, אם "הגילוי" של ואנונו התמצה בכך שחוקר כבארנבי סיכם את התגליות במספר פצצות האטום המשוער שבידי ישראל, זו להערכתי ראייה לכך שבפרסום אין הרבה חדש מבחינה טכנולוגית. למעשה, בארנבי עצמו אמר ש"לא היה חידוש רב בגילוייו של ואנונו, שכן על המידע הזה נרמז כל העת בפרסומים מדעיים שונים, אלא שבמקרה זה נתן לכך אישור אדם שעבד במקום ואסף את הפרטים 'מבפנים'".⁵⁴ כיוון שמאמרנו עוסק בהיבטים הפוליטיים של הפרשה, יש להדגיש שמבחינת העמדות הפוליטיות השונות בעד ונגד תפוצה גרעינית במזרח התיכון, השאלה אם יש לישראל 50, 100 או 200 פצצות אטום היא לא רלבנטית למוטיבציות של מדינות ערביות לפתוח בפרויקט גרעיני משלהן.

החידוש העיקרי במאמר שיש לו גם השלכות פוליטיות כאלו ואחרות הוא שלישראל יש (ככל הנראה) יכולת לייצר פצצת מימן (וכפי שצינתי, ישנם חוקרים הכופרים בטענה). למסקנה זו הגיעו המומחים שהעיתון זימן באמצעות ניתוח של שני תצלומים שוואנונו צילם של חצאי כדור של ליטיום דיאוטרید הנחוצים לבניית פצצת המימן. בכל אופן, היפותזת פצצת המימן הישראלית תפסה לא יותר מפסקה בכתבה של כמה עמודים, מכיוון שמלבד התמונות ואנונו לא יכול היה לספק מידע איכותי בנושא – וגם טענות על כך שיש לישראל פצצות מימן הושמעו עוד לפני פרשת ואנונו. למעשה, מרבית הגילויים של ואנונו כבר פורסמו בספרות המחקרית כעובדות או כהערכות סבירות ביותר.⁵⁵ סימור הרש ואחרים טענו שיש פער בין הדברים שוואנונו מסר לעיתון לבין

מה שפורסם בסופו של דבר, ואילו המידע שוואנונו מסר ולא פורסם הוא בעל חשיבות רבה. עם זאת, מעיון בספרו של בארנבי ובספרו של הרש, שהכירו את המידע הטכני שוואנונו מסר, לא נראה שיש גילויים משמעותיים מצד אחד, או כאלה בעלי משמעות פוליטית יוצאת דופן, מצד שני.

גם עד ההגנה, פרופ' ג'ורג' קוואסטר מארה"ב, מומחה לתפוצה גרעינית, טען שהמידע שוואנונו סיפק לעיתון היה ידוע לקהילה הבינלאומית זה זמן רב ולא היה בו שום חדש.⁵⁶ קוואסטר טען בעדותו שחלקים גדולים מקהילת החוקרים בעולם חושבים שהפרשה היא תרגיל בדיס-אינפורמציה ו"זה הגיוני מצדה של ישראל לעשות את זה, זה משרת את האינטרסים הלאומיים של ישראל וזה תואם בדיוק את דפוס השמועות המודלפות על ידי ממשלת ישראל".⁵⁷ כיוון שקוואסטר העיד מטעם ההגנה אפשר להתעלם – אם רוצים – מהערכתו האחרונה על "השימוש" שנעשה לדבריו בוואנונו, אך קביעותיו בנוגע לגילוייו של ואנונו הן עובדות הנתמכות בספרות שהתפרסמה לפני הדיווח בסאנדיי טיימס. אולם את החשיבות הפוליטית העיקרית של המסר של ואנונו הסביר עוזי חסון, התובע במשפט מטעם המדינה. חסון שאל את קוואסטר: "אם אנחנו מדברים על הוכחה, אין הוכחה [עד גילוייו של ואנונו] שלישראל יש פוטנציאל גרעיני", והאחרון השיב בחיוב.⁵⁸ חסון ציין שנכון שוואנונו היה "מבפנים" ולכן המסר שלו נתפס כאמין יותר, ואילו כל מה שנכתב עד עכשיו – גם על ידי חוקרים מהאקדמיה – הוא בגדר "ספקולציה".⁵⁹ גם בעולם הערבי היו שראו את הבחנתו של חסון בעין דומה ובעיתון המתפרסם בערב הסעודית נכתב שלפני הפרסום בעיתון היו ספקולציות לגבי יכולותיה הגרעיניות, אבל לא "מסמכים" (documentation).⁶⁰

חסון צדק שדבריו של ואנונו נתפסו כאמינים יותר כיוון שהם הגיעו "מבפנים". לכך יש חשיבות רבה בהשפעה על מרוץ החימוש האזורי, על העמדה הבינלאומית והערבית בפרט ביחס לסוגיית הנשק הגרעיני הישראלי ועל השיח הציבורי בארץ ביחס לפצצה. למעשה, פרשנותי היא שחשיבותה של פרשת ואנונו לא הייתה בגילויים מדעיים או טכניים חשובים במיוחד, אלא בכך שלראשונה ה"ספקולציה" (שזכתה לאינ-ספור פרסומים אקדמיים ופובליציסטיים) על יכולותיה הגרעינית קיבלה חיזוק "מבפנים".

.1

בשנים 1984-1988 משלה בישראל ממשלת אחדות כשעל פי הסכם הרוטציה, ראשי הממשלה התחלפו ביניהם. מתוקף הסכם שנעשה בין המפלגות הוחלט שפרס יהיה ראש הממשלה בשנתיים הראשונות ואחריו שמיר בשנתיים שנוותרו עד הבחירות הכלליות.⁶¹ הפיכת פרשת ואנונו לפומבית התרחשה שבועיים לפני שפרס היה אמור לסיים את תפקידו כראש הממשלה ולהעביר את מושכות ההנהגה לשמיר.

על המחלוקות הפוליטיות בין שמיר ופרס נכתב רבות לאורך השנים, אולם לא הושם כלל דגש על העמדות המנוגדות שלהם בסוגיית הגרעין. פרס ייצג זה שנים בצמרת הפוליטית הישראלית את המדיניות שחתרה לחיזוק הממד הגרעיני בסכסוך האזורי, ואילו שמיר היה תומך אדוק במדיניות העמימות והפחתת התפקיד של נשק בלתי קונבנציונלי במזה"ת.⁶² בצמרת הפוליטית הישראלית התקיימו שתי תפיסות ביחס להימצאות נשק גרעיני באזור. מצד אחד עמדו אלה התומכים בהשענת כוחה הצבאי של ישראל וכושר הרתעתה על נשק גרעיני, ומנגד עמדו אלו התומכים בהשענת כוחה של ישראל על כוח קונבנציונלי, המסוגל להגיע להכרעה חד־משמעית בקרב. בוויכוח זה בין "גרעיניסטים" ל"קונבנציונליסטים", שהתקיים מסוף שנות החמישים, ביססו מצדדי הגרעין את טיעונם על כך שישראל נמצאת במצב של "עם לכרדד ישכון" ועל כך שמדינות ערב לעולם לא ישלימו עם קיומה של ישראל. לאור תפיסה זאת, מול הכוח הערבי העצום, ישראל חייבת לבסס את כוחה על הנשק הגרעיני.⁶³

תומכי החימוש הגרעיני נטו לתמוך בהרתעה גרעינית מפורשת ולא "עמומה" כפי שכונתה לימים מדיניות הגרעין הישראלית, והדיון התקיים בצורה שלא הייתה גלויה או מובנת לציבור הרחב. תומכי ההרתעה המפורשת טענו שביסוס מדיניותה של ישראל על הרתעה גלויה תאפשר לה גבולות בטוחים יותר, כיוון שצבאות ערב לא יתקפו מדינה המאיימת עליהם בנשק גרעיני, ובעקבות כך תוביל ההרתעה המפורשת לצמצום החימוש הקונבנציונלי והקטנת מספר הכוחות הסדירים בצה"ל. לטיעון זה היה ממד פוליטי־מדיני מובהק. חסידי ההרתעה המפורשת טענו שיכולותיה של ישראל להגן על עצמה באמצעות נשק גרעיני יובילו להחלשת הטיעון הביטחוני של החזקת השטחים שהושמע על ידי חלקים מהימין וחלקים ממפלגת העבודה על גלגוליה השונים. ("תכנית אלון", שאותה הוביל יגאל אלון ותמכו בה חלק גדול מחברי מפלגת העבודה, גרסה שעל ישראל לשמור על "גבולות בני הגנה" שימנעו ממנה להיות מתמרנת לפתוח במלחמה במקרה של גיוס צבאות ערביים כפי שקרה במלחמת ששת הימים. לפיכך, ישראל לא צריכה לחזור לגבולות שקדמו למלחמת ששת הימים במלואם). הרתעה מפורשת תביא לכך שניתן יהיה להחזיר את השטחים הכבושים ולחזור לגבולות '67 בלי חשש. להשקפה זו היו כמה מייצגים במערכת הפוליטית והאקדמית שהבולט ביניהם בשנות השמונים היה שי פלדמן.⁶⁴ דן הורביץ – שהתנגד להשקפה זו – סיכם טיעון זה בכך ש"רכישה ישראלית של יכולת גרעינית מוכרת תפחית את החרדות הקיימות בישראל לגבי יכולתה להגן על עצמה נגד התקפה קונבנציונלית בכוחותיה היא ובכך תסלול את הדרך לנסיגה מהשטחים הכבושים".⁶⁵

מן העבר השני, טענו מתנגדי "האסכולה הגרעינית" שגרעון צבאי של האזור ינטרל את יכולתה של ישראל להגיע להכרעה הודות ליתרונותיה המובהקים והמוכחים בעימותים קונבנציונליים. האסכולה הקונבנציונלית טענה (ולמעשה עודנה טוענת) שהכנסת הממד

הגרעיני לקונפליקט הישראלי-ערבי ימנע את יישובו של הסכסוך ויחזק את הסטטוס קוו בדמות מלחמת התשה וטרור באזור. הסיבה היא שגרעון הסכסוך אמנם ימנע, בסבירות גבוהה, מלחמות קונבנציונלית (כיוון ששום מדינה לא תהיה מוכנה להסתכן במלחמה גרעינית), אולם ינציח מלחמה ברמת עצימות נמוכה. החוקר אבנר יניב כינה מציאות זו כ"אסטרטגיה של התשה קונבנציונלית 'מתגלגלת'". כלומר, "גודש של מכות קטנות יחסית, שהשפעתן העיקרית בהצטברותן המתישה לאורך זמן".⁶⁶ ניסוחו הפיגורטיבי של יגאל אלון, ממובילי הקו האנטי-גרעיני, היה שגרעון האזור יביא "לאימה ללא מאזן" ולא "למאזן אימה", עקב היחס הלא פרופורציונלי בין ישראל לשכנותיה.⁶⁷

שתי האסכולות מסכימות שההיבט הצבאי (או הביטחוני) של הסוגיה הגרעינית הוא שולי. השימוש היחיד שנעשה בנשק גרעיני בזירת מלחמה היה הפצצת יעדים אזרחיים ביפן וגם אז היה השימוש פוליטי בעיקרו. מאז הדגמה זו ועד ימינו מאופיין הנשק הגרעיני כנשק הרתעה, ולא כנשק הכרעה ואפיון זה נעשה מובהק ככל שהנשק נעשה טוטלי מבחינת יכולת ההשמדה של היריב, ככל שמערכות השיגור נעשו מתוחכמות וככל שרבתה תפוצתו. נשק ההרתעה הוא "פוליטי" במובן זה, שהוא משפיע על השיקולים האקזוטיביים של צדדים יריבים. כן מקובל, שאם נשק גרעיני נכשל בייעודו כנשק הרתעה, מעטים הסיכויים שיוכל לשמש להכרעה של צד אחד על יריבו. בעניין זה אין מחלוקת מהותית בין מחייבי הנשק לבין שולליו.⁶⁸

הטוטליות בהרס על ממדיו השונים המובטחים משימוש בנשק גרעיני וכן ההדריות שיש לצפות לה בהתקפה גרעינית נגדית כתגובה של מעצמה מותקפת, הן שגיבשו את יחס המעצמות הגדולות לנשק הגרעיני כנשק הרתעה והן שפתחו פתח למחלוקת בישראל, לגבי תרומתו האפשרית לביטחונה. אסכולה אחת הניחה שאפשר ליישם באזור את הדפוס של הרתעה הדרית ("מאזן הרתעה" בלשון המדעית המקובלת) המתקיים בין המעצמות הגדולות. האסכולה השנייה סברה שאין דומה המשל לנמשל, ובהעדר סדרי הגודל של המרחב (יחס הגודל בין איראן או מצרים לישראל, לדוגמה) ומקורות וטכנולוגיה באזור המצומצם, הדינמיקה של יישום הנשק הגרעיני תהיה שונה. תהיה זו דינמיקה של ניסיון הכרעה מקדימה בצל הנוכחות של מעצמות על. ברור הדבר שהכרעה זו סיכוויה וסיכונה סופיים למדי.⁶⁹

הנימוקים הנשמעים בוויכוח זה הם צבאיים רק לכאורה מכיוון שהאספקט האסטרטגי-צבאי של שימוש בנשק גרעיני הוא שולי (בוודאי אם מדובר על מלחמה גרעינית בין מעצמות), ומכל מקום לא הייתה הסכמה בין אנשי הצבא על המשמעויות האסטרטגיות של הפעלת נשק גרעיני. למעשה, העמדות המנוגדות בשאלת הנשק הגרעיני לא נגזרו מזירת קרב משוערת ומדומה אלא מסוגיות פנימיות ומאוריינטציה פוליטית אלטרנטיבית בזירה הבינלאומית הקונקרטיית. מכאן, שהנשק הגרעיני אינו עשוי לתרום לביטחונה של ישראל מהבחינה הצבאית, ולדעת אחדים מהמומחים לתחום זה, אף עלול לגרוע. אבל

ההיבט הצבאי איננו בלעדי בין מרכיבי הביטחון הלאומי. נשק גרעיני עשוי לתרום או לגרוע גם בדרכים אחרות, ועל כך המחלוקת במישור הפוליטי. בעוד שבתקופה שקדמה לבניית הכור ואף לאחריה התקיימה מחלוקת פוליטית בשאלה אם ישראל צריכה שיהיה לה נשק גרעיני, מהשלב שבו לישראל היה נשק גרעיני המחלוקת הייתה בשאלה איזו מדיניות גרעינית יש לאמץ.⁷⁰ איננו נכנסים לתיאור הדינמיקה הפוליטית של אותם ימים, אולם לענייננו חשוב לציין שהתקבלה פשרה בין הצדדים המנוגדים (אלו שתמכו בהרתעה מפורשת שהייתה מקובלת בימי המלחמה הקרה, מול אלו שהתנגדו להכנסת הממד הגרעיני לאזור) בדמות מדיניות העמימות שלפיה ישראל אינה מכחישה ואינה מאשרת שום אספקט של תכנית הגרעין שלה. מדיניות זו מסתכמת בהיבט הפומבי שלה במשפט המפורסם – "ישראל לא תהיה הראשונה להכניס נשק גרעיני לאזור". עם זאת, על אף העמימות שהתקבלה כפשרה בין הצדדים היריבים, עדיין היו אלו שניסו למתוח את "הפיקציה הדיפלומטית" העמומה ובתוך גבולות העמימות לבצע "איתותים גרעיניים". לכך יש כמה דוגמאות: בימי ההמתנה שקדמו לפרוץ מלחמת ששת הימים הציע פרס לבצע ניסוי גרעיני בנגב ועל ידי כך למנוע את המלחמה (רפ"י מפלגתו התנגדה למלחמה שבה ייכבשו שטחים).⁷¹ משה דיין הציע ביום השני (7 באוקטובר) של מלחמת יום הכיפורים לבצע "איתותים גרעיניים" ולקדם את הפסקת האש בין הצדדים הנלחמים בקווים שהיו בלתי נוחים בעליל לישראל.⁷² דיין היה הדובר הבוטה ביותר לאורך שנות השבעים בעד הרתעה מפורשת ופרס החזיק בעמדה זהה. החוקר זאב מעוז כתב: "מדיניות הגרעין הישראלית משלבת הסתרת מידע וגילוי גם יחד. מטרת מדיניות זו היא להעמיד את יריביה בפני הצורך לנחש".⁷³ האם "פרשת ואנונו" לא הייתה אלא "איתות גרעיני" מסוג חדש?

ז.

נחזור לפרשת ואנונו. יש להדגיש שאין שום עדות המפריכה את ההנחה שוואנונו היה "כלי" במשחק גדול יותר (אדגיש בשנית, אינני טוען שוואנונו היה מודע לכך שהיה "כלי"), ומנגד, אין שום עובדה המחייבת את הקביעה שהיה "מחדל". למעשה העדות היחידה על כך שהיה "מחדל" היא עדות המדינאים ונושאי התפקידים הבכירים, וחובתו של החוקר להטיל ספק בעדות המדינאים על עצמם. הטלת הספק בעדותם של מקבלי ההחלטות אינה מחייבת לקבל הסבר אלטרנטיבי (דוגמת הסברים שניתנו על ידי בארנבי או פלדמן שהבאנו למעלה), אלא לשים בקונטקסט הראוי את ההסבר ("מחדל") של המעורבים בפרשה ולעמוד על כך שאין עדות התומכת בטענת "המחדל" מלבד עדות האישים המעורבים בפרשה.

כפי שכבר ראינו, "החידוש" בתחקיר שהתבסס על עדותו של ואנונו לא היה תוכני בעיקרו (כלומר, טכנולוגי) אלא קונספטואלי (פוליטי) – לראשונה "המסר" הגיע "מבפנים". המסר, נזכיר, הוא שישראל היא למעשה "מעצמה גרעינית" בעלת "מחסן נשק גרעיני" המונה "לפחות 100 ואולי 200 כלי נשק גרעיניים בעלי עוצמת הרס שונה". כדי לתאר לציבור בלשון ציורית מהו כוח ההרס הישראלי, העיתון הסביר שישראל עברה את היכולת לייצר פצצות גרעיניות קטנות הנקראות "מוחקות פרברים" ועתה יש לה יכולת גרעינית של "מחיקת ערים".⁷⁴ כיוון שחיזוק הממד הגרעיני בקונפליקט האזורי היה חלק אינטגרלי ממדיניותו של פרס לאורך שנים רבות, ואילו החלשת הממד הגרעיני היה חלק ממדיניותו של שמיר, זהו שיקול דעת סביר למדי שאם אכן היו "גורם ממלכתי" שמדיניותו התחזקה הודות למסר של ואנונו ולפיכך היה לו עניין בהעברת ה"מסר" הנ"ל, היה זה פרס. ואכן, שיקול דעת זה נתמך בלא מעט עובדות.

ראשית, עורך הסאנדיי טיימס החליט בסוף ספטמבר שלא לפרסם את התחקיר על ואנונו מפני שלא היה בטוח באמינותו של האחרון על אף עדות המומחה לענייני גרעין, בארנבי (נזכיר שהמאמר פורסם ב-5 באוקטובר). אחת הסיבות העיקריות שהביאו להחלטה לפרסם את התחקיר הייתה ישיבה סגורה שראש הממשלה פרס קיים עם עורכי העיתונים בישראל ב-26 בספטמבר, ובה הודיע להם על התחקיר העומד להתפרסם. פעולה זאת לימדה את הסאנדיי טיימס שהתחקיר הביא ל"גילוי של פאניקה מצד הממשלה וכהוכחה חותכת שוואנונו אינו נוכל או תמהוני המדבר מהרהורי לבו".⁷⁵ אמנם שיחת ראש הממשלה עם עורכי העיתונים הייתה שיחה סגורה, אולם במהרה פורסם דבר קיום הפגישה בעיתונות העולמית עם דגש על העובדה שפרס הודה בפני ועדת העורכים שהייתה "דליפה ביטחונית".⁷⁶ העיתון אף סיים את התחקיר על ואנונו בציון העובדה שאף לא אחד מהעורכים אינו מוכן למסור מה בדיוק פרס אמר בישיבה, אולם "הוא הודה שצוות הבדיקה של הסאנדיי טיימס השיג מידע ממקורות פנימיים".⁷⁷ דן מרגלית כתב שכינוס ועדת העורכים נתן "תפוצה נרחבת ואמינות במשתמע לסיפורו של ואנונו".⁷⁸ מרגלית ציין שהמוסד כעס על פרס על שלא נועץ בהם לקראת זימון ועדת העורכים.⁷⁹ לפי מלמן והבר, גרשום שוקן, עורך עיתון הארץ, ביקש מכתב העיתון בלונדון לברר את אמינות הסיפור במערכת הסאנדיי טיימס, ובדיקה זו היא אשר הבהירה למערכת שבישראל לחוצים.⁸⁰ ישראל, ככל הידוע לנו, לא פנתה למערכת העיתון או לבעליו, רופרט מרדוק, שנחשב ידיד ישראל, לגנוז את התחקיר למרות שניתן להניח שיכלה לעשות זאת מבלי לגרור תגובות נרעשות.⁸¹

שנית, הסאנדיי מידוד, מתחרהו של הסאנדיי טיימס, פרסם ב-28 בספטמבר, כשבוע לפני שהתחקיר על ואנונו פורסם בסאנדיי טיימס, מאמר שכותרתו "המקרה המוזר של ישראל והנוכל הגרעיני".⁸² העיתון לגלג על ואנונו ותיארו כנוכל שהוליך שולל את הסאנדיי טיימס בעזרת אדם בעל "עבר פלילי והתנהגות לא יציבה" כגררו, מי שהפגיש

את ואנונו עם מערכת הסאנדיי טיימס. ככל הנראה מי שהעביר את המידע לסאנדיי מידור היה לא אחר מאשר גררו עצמו, שגם סיפר לישראלים עוד באוסטרליה על מעשיו של ואנונו.⁸³ העיתון טען שלפי בדיקתו ואנונו הוא לא פרופסור ולא מדען אלא טכנאי ברמה נמוכה שעבד בדימונה ודבריו לא אמינים. למעשה, טען הסאנדיי מידור שהסאנדיי טיימס דחה את הפרסום "עקב שיקולים של חוסר אמינות" מצד ואנונו. סופר הארץ ידע לספר ביום פרסום התחקיר בסאנדיי מידור, שהסאנדיי טיימס עמד לפרסם את התחקיר המתבסס על עדות ואנונו באותו יום, "אולם עורכו הראשי, אנדרו ניל אמר לי, כי אין בכוונתו לעשות זאת, לפי שעה" (הדגשות המחבר).⁸⁴

היו שטענו, סימור הרש למשל, שרוברט מקסוול, בעליו של הסאנדיי מידור הורה על הכנת הכתבה, לבקשתה של ישראל, כדי לערער את אמינות הסיפור של הסאנדיי טיימס.⁸⁵ גם הונאם סיפר שעורך הסאנדיי מידור אמר לו שהוא חושב שמקסוול פנה לשגרירות הישראלית לפני פרסום הכתבה, אולם אין לו ידיעות מוסמכות על כך.⁸⁶ בתקשורת בארץ ובעולם ידעו לדווח ש"מקור ישראלי בלונדון" בדק את עברו של ואנונו והוא אכן היה קשור ל"ועדה לאנרגיה אטומית" (דבר שגוי לחלוטין), אולם הוא לא עבד בכור או במחקר ולמעשה הוא פוטר בגלל "התנהגות לא יציבה".⁸⁷ מיהו ה"מקור הישראלי" איננו יודעים היום, אולם זהו אדם שהיה חייב לקבל מידע על כך (והרי מי ידע שוואנונו עבד בכור?) ואישור להפצתו. כיוון שכפי שנטען לעיל, עורך הסאנדיי טיימס החליט באותם ימים לא לפרסם את התחקיר, עדות ה"מקור" על ואנונו דווקא חיזקה את הנטייה בעיתון לפרסם את התחקיר, מפני שימים לפני כן הם קיבלו אישור מהשגרירות הישראלית שוואנונו אכן עבד בכור וזאת בניגוד למה שה"מקור" המסתורי אמר.⁸⁸ חודשיים לאחר מכן ידיעות אחרונות יציין במאמר שדן בפרשת ואנונו, שדובר השגרירות הוא שהוציא את ההודעה שלפיה "בוועדה לאנרגיה אטומית היה עובד בשם מרדכי ואנונו, שפוטר מעבודתו בשל חוסר יציבות נפשית".⁸⁹ אולם העיתון לא דייק כי השגרירות, כך נראה, כגוף רשמי לא עשתה זאת. עם זאת, מישהו כן עשה זאת וזהותו אינה ידועה לנו.

בפועל, המאמר בסאנדיי מידור דווקא חיזק את המוטיבציה של הסאנדיי טיימס לפרסם את המאמר, כיוון שהיה להם מידע ודאי (מהשגרירות עצמה!) על כך שוואנונו עבד בכור, והתחקיר של הסאנדיי מידור לא סתר עובדה זו, אלא רק קבע שוואנונו הוא נוכל ולא מדען חשוב (מה גם שהסאנדיי טיימס לא טען זאת וואנונו הדגיש לפני העיתון שהוא היה טכנאי). לפיכך, הטענה שהושמעה על ידי הרש שהפרסום בסאנדיי מידור היה תוצאה של בקשה ישראלית ונועד בעצם לפגוע באמינות הפרסום בסאנדיי טיימס לא נשמעת סבירה במיוחד. נציין כי מקסוול, בעל הסאנדיי מידור, היה מקורב לפרס. זה המקום להעלות את השאלה, ממי השגרירות קיבלה את האינפורמציה על ואנונו. ברור מאליו, שהשגרירות אינה פועלת על דעת עצמה והיא איננה מחזיקה רשימות של

עובדים בכור הגרעיני. על פניו השגרירות פועלת מול משרד החוץ בארץ (שבראשו עמד שמיר), אולם משרד זה אינו מטפל בסוגיה הגרעינית הנמצאת תחת טיפולו וסמכותו הבלעדית של ראש הממשלה (גם הוועדה לאנרגיה אטומית מצויה תחת סמכות ראש הממשלה). כך, יש להניח שהמידע הועבר לשגרירות – איננו יודעים כיצד – מהוועדה לאנרגיה אטומית.

דבר נוסף, פרס כראש הממשלה הוא שהורה להחזיר את ואנונו לישראל בתרגיל שגרר תשומת לב ותגובות עולמיות עד כדי כך שהתובע הכללי של רומא, דומניקו סיקה, טען שהפרשה הייתה "מבצע דיסאינפורמציה מאורגן היטב" (תמונתו של ואנונו מדביק את כף ידו למכונת שהובילה אותו להארכת המעצר הפכה מזמן הוכחה לכישלונה של מערכת הביטחון).⁹⁰ חטיפתו של ואנונו סימנה לתקשורת הבינלאומית ולממשלות בעולם שישראל רואה חשיבות רבה בהחזרתו של ואנונו, שכן אין מדובר בנוכל כפי שטענו בעיתונות.⁹¹ עמוס הראל כתב כי "מרגע שקם אדם שמספק מידע פנימי וסודי ואחר כך ננקטים נגדו צעדים קשים (חטיפה, משפט) כדי להשתיקו, יש לדברים תוצאה כפולה: גם נבנית בכך מהימנותו של העד – וגם הצלחנו להפחיד עד מוות את כל האזור".⁹² יש לציין, שבספרות ובעיתונות ישנם רמזים דקים ש"שמיר הציע לחסל את ואנונו בחו"ל" ולא לחטוף אותו ופרס ענה: "אנו לא הורגים יהודים".⁹³ הונאם ציין שכשהסיפור פורסם בסאנדיי טיימס "הוא לא גרר מיידע־מה תגובות. נדמה לי שרק בישראל עשו מזה עניין. מה שהפך את הפרשה לחדשה בינלאומית היה היעלמותו של ואנונו עוד לפני הפרסום".⁹⁴

מתברר ש"ישראל" חיזקה את התחקיר של הסאנדיי טיימס בעוד שיכלה להוביל לגניזת התחקיר באמצעות פנייה בלתי רשמית לעיתון, לא לאשר שוואנונו עבד בכור או שיכלה לחלופין לחזק את הקו של הסאנדיי מידור שטען שוואנונו הוא נוכל. קשה לקבל את ההערכה שכל המערכת פעלה בשלומיאליות ושהודעת השגרירות הייתה "איוולת" ותו לא. אם השגרירות לא הייתה מגיבה, התחקיר ככל הנראה לא היה מפורסם כלל, והרי כפי שראינו למעלה עורך הסאנדיי טיימס החליט לגנוז את התחקיר בסוף ספטמבר עד הודעה חדשה. למעשה, כפי שהונאם מספר בספרו, היו קולות במערכת שטענו שהעיתון הולך שולל אחרי מבצע ישראלי ושבעצם זהו "תרגיל עוקץ". גם הונאם ציין שחשש זה ליווה אותו.⁹⁵ מה הביא לתפנית בהחלטת המערכת? הודעת השגרירות מצד אחד וכינוס ועדת העורכים על ידי פרס מצד שני.

פרשיות אלו מחזקות את ההערכה שהשתמשו בוואנונו משלב מסוים. אני מעוניין להעיר הערה היסטוריוגרפית: מכיוון שאין לנו פרוטוקולים ועדויות פנימיות גלויות של השחקנים המרכזיים בצמרת הישראלית בזמן הפרשה, אנחנו נאלצים – כפי שקורה לא אחת בתחום הכתיבה על הגרעין הישראלי – להשתמש בספרות עזר ובכתיבה עיתונאית משוחדת וכזו שאינה מדייקת לא פעם. טוסקאנו, שאת ספרו הזכרנו מקודם,

מקדיש את פרק 21 בספרו על הפרשה לישיבות המכריעות שהתקיימו בין פרס, שמיר ורבין בזמן הפרשה. המחבר טוען בהסתמך על שיחות עם אישי מפתח שאת זהותם אינו חושף, שפרס הציע לתת לוואנונו לפרסם את התמונות והמידע שבידו כדי לחזק את ההרתעה הישראלית. פרס היה "נחוש", טוען טוסקאנו, בניגוד גמור לשמיר, לעשות שימוש בוואנונו כדי לאותת לעולם על יכולותיה המתקדמות ביותר של ישראל בתחום הגרעיני.⁹⁶ טוסקאנו אף יודע לציין שהייתה אסכולה במסד הביטחוני שבשנת 1985 הוציאה דו"ח פנימי וסודי ביותר שקרא לשנות את מדיניות הגרעין הישראלית. פרס היה חלק מאסכולה זו.⁹⁷ על אף התנגדות שמיר, ומכיוון שראש הממשלה לא קיבל את האלטרנטיבות האחרות, החליט פרס ליישם את הצעתו ולתת לוואנונו לדבר. "למרדכי ואנונו יתאפשר לספר את סיפורו לעולם", קבע פרס.⁹⁸ כאמור, המקורות של המחבר אינם גלויים והספק חיוני במקרים כאלו. עם זאת, הדברים שטוסקאנו מביא בהחלט משתלבים בתיאורו.

מפרשיות אלה מתברר שהמושג "פרשת ואנונו" הוא מושג פוליטי. ה"פרשה" הפכה לכזו כיוון שהייתה מדיניות שחתרה שתהפוך לאירוע תקשורתי. למעשה, אפשר להעריך שניתן היה להביא לכך שעדותו של ואנונו בסאנדיי טיימס תהפוך לאירוע שולי שמסתיים בקול ענות חלושה (בוודאי אם היו מונעים ממנו לתת את העדות). ישראל (או יותר נכון מדינאים בישראל) הפכה את המסר של ואנונו שהיה בשלב מסוים לא אמין (וגרם לכך שמערכת העיתון תחליט לא לפרסמו) – לאמין. לכך גם מצטרף ממד נוסף הקשור לתוצאות הרצויות והלא רצויות של "פרשת ואנונו" על האזור.

ח.

מניע מרכזי למדיניות עמימות אפקטיבית כרוך בעובדה שגם בצד הערבי ישנה מחלוקת אם להתחיל בפרויקט של ייצור נשק גרעיני. אמנם למדיניות העמימות יש אספקטים נוספים, הקשורים למאמץ של ארה"ב למנוע תפוצה גרעינית, אולם מדיניות העמימות נועדה בעיקרה למנוע את הכנסת המזרח התיכון למרוץ חימוש גרעיני.⁹⁹ איתנותה של מדיניות זו מוכחת על ידי העובדה שגם כיום אין שום מדינה באזור שהיא מדינה גרעינית (נדגיש שגם ישראל אינה מדינה גרעינית על פי המתחייב מכך, ולפיכך המזרח התיכון הוא אחד האזורים היחידים בעולם שלא נכנס לעידן הגרעיני). למעשה, אם לא הייתה מחלוקת בצד הערבי על פיתוח נשק גרעיני, מדיניות העמימות לא הייתה נחוצה כלל.¹⁰⁰ ואמנם, על אף ש"פרשת ואנונו" לא הייתה הסרת מעטה העמימות הגרעינית הישראלי, היה זה בהחלט חיזוק לקו הערבי שתמך בהכנסת מרכיבים בלתי קונבנציונליים לסכסוך. תוצאות מדיניות העמימות הביאו להחלשת המוטיבציות של מדינות במזרח התיכון ללכת בנתיב הגרעיני. למעשה, המדיניות הישראלית שיחקה לטובת החוגים במדינות

השונות שהתנגדו לפרויקט גרעיני צבאי בארצם על אף הלחץ הציבורי והפוליטי לעשות זאת. יוצא אפוא, שהאסטרטגיה הגרעינית העמומה הישראלית פעלה בוויכוח הפנים-ערבי לצד מתנגדי החימוש הגרעיני. מנגד, הרתעה גרעינית מפורשת וגלויה מצדה של ישראל תחזק את החוגים במדינות השונות התומכים בפיתוח נשק גרעיני עצמאי.¹⁰¹ ואמנם, על אף ש"פרשת ואנונו" לא הייתה הסרת מעטה העמימות הגרעינית הישראלי, היה זה בהחלט חיזוק לקו הערבי שתמך בהכנסת מרכיבים בלתי קונבנציונליים לסכסוך. לויטה ולנדאו בספרם בעיני הערבים: דימויה הגרעיני של ישראל, כתבו שפרשת ואנונו עוררה עניין רב בעולם הערבי והגילויים השונים זכו "להד חזק מאוד בתקשורת הערבית".¹⁰² המחברים מציינים שגם גורמים מתונים בעולם הערבי התייחסו בדאגה "למה שפירשו כהרמת הפרופיל האסטרטגי על ידי ישראל הן לכשעצמה והן נוכח השלכותיה על האצת מרוץ החימוש בנשק אסטרטגי במזרח התיכון".¹⁰³ הניו יורק טיימס דיווח ש"פרשת ואנונו האיצה את ייצור הנשק הכימי במצרים".¹⁰⁴ במאמר מפורט, "הערבים בעקבות וענונו", סקר דן אבידן את התגובות בתקשורת הערבית לפרשה. אבידן מספר שגנרלים מצרים שהתראיינו בתקשורת הערבית, "הדגישו כי כל מדינות ערב חייבות לעשות מאמץ עילאי כדי להגיע לכושר הרתעה גרעיני משלהן". בעיתון אל-שעב של האופוזיציה המצרית נכתב כי "הגילויים בדבר הנשק הגרעיני שנמצא ברשות ישראל מחייבים את ההנהגה המצרית לבחור באופציה הגרעינית ולהכיר בכך שהעימות עם ישראל הוא בלתי נמנע". גם בסוריה ועיראק היו קריאות דומות. "השכל הישר מחייב שהערבים יביאו בחשבון את עוצמתה הגרעינית של ישראל במסגרת מאזן הכוחות ויסגרו את הפערים בנושא זה", נכתב על ידי פרשן סורי. גם במדינות המפרץ היו תגובות דומות שקראו להפעיל לחץ על ישראל להעמיד את מתקניה הגרעיניים תחת פיקוח ובמקביל, "יזומה זו אינה צריכה לשמש תחליף לזירוז הייצור של הפצצה הגרעינית הערבית או המוסלמית – תהיה אשר תהיה זו שייצרו אותה מהר יותר – אותה פצצה שתגרום לכך שהאופציה הגרעינית של ישראל תאבד מערכה". אבידן סיכם את מאמרו בקביעה ש"אם לשפוט לפי הלך הרוח בעולם הערבי מאז התפוצצה פרשת וענונו, המגמה שם היא עתה להשיג נשק גרעיני, כדי שיהיה איזון בתחום הזה בין הערבים לבין ישראל".¹⁰⁵ מנגד, היו קולות בעולם הערבי שניסו להמעט בערך הפרשה: סגן עורך העיתון המצרי אל אהרם ציין שהפרשה היא "סיפור ישראלי מקומי".¹⁰⁶ שר ההגנה הסורי, מוסטפא טלאס (Tlas) טען, שידוע שלישראל יש יכולת לייצר נשק גרעיני – אולם אין ראיות לכך שהיא אכן מחזיקה בנשק גרעיני.¹⁰⁷ נשיא סוריה, חאפז אל-אסד, אמר דברים דומים.¹⁰⁸ אבא אבן, יושב ראש ועדת החוץ והביטחון של הכנסת דאז, העיד במשפט ואנונו שלדעתו "הייתה החמרה בכך שהפרסום הזה הדליק נורה אדומה במדינות עוינות, במדינות אשר מכריזות על עוינותן, ואין ספק שפרסום כזה תוצאתו לדרכן מאמצים של אויבים שלנו להגיע לצעדים בתחום הזה או בתחומים אחרים. כלומר, זה הגיוני

להניח שיש יותר נטייה במדינות ערב, בעיקר הקיצוניות ביותר, להחיש או להמריץ את הפעולה שלהן על חשבון מאזן ההרתעה שלנו". כשהתבקש על ידי עו"ד פלדמן לתת דוגמה לכך אמר: "אני מחליט לא לתת קונקרטיזציה"¹⁰⁹.

בתזכיר של משרד החוץ מאוגוסט 1987 שנשלח אל ראשי הנציגויות התייחסו להשלכות פרשת ואנונו על הדיונים הבינלאומיים בנושא התפוצה הגרעינית. במכתב שעליו חתום יוסי ביילין, מנכ"ל משרד החוץ, כתוב שהחל משנת 1984 פעל משרד החוץ ביחד עם "הוועדה לאנרגיה אטומית" כדי לגבור על היוזמות הערביות ב"סוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית" (IAEA). "נכשלנו בשנת 1984, אך הצלחנו בשנים 1985 ו-1986", כתב ביילין. בהמשך, מתחת לכותרת "החימוש הגרעיני של ישראל", נכתב שנושא זה מופיע בסדר היום של הסוכנות הבינלאומית וגם מזכירות האו"ם נדרשה באותו זמן להתייחס לסוגיה הגרעינית הישראלית מכיוון ש"פרשת ואנונו המריצה הפעילות בנושא, בלא להניח לו" (הדגשות המחבר).¹¹⁰ שנה מאוחר יותר, בתזכיר מיולי 1988 הסוקר את עצרת האו"ם האחרונה, נכתב ש"ב-1987 הצליחו הערבים, במסגרת יוזמה חדשה בסבא"א [הסוכנות הבינלאומית] להכניס סעיף לסדר היום שכותרתו "Israel's Nuclear Capabilities and Threat" המתמקד בתביעה מישראל להעמיד את מתקניה הגרעיניים תחת פיקוח כולל. במסמך מצוינת אחת הסיבות לכך: פרשת ואנונו אשר "המריצה הפעילות בנושא" הגרעיני הישראלי בקהילה הבינלאומית והערבית בפרט.¹¹¹ חוקר הגרעין יאיר עברון תיאר זאת בסוף ספרו כך: "ההדים הבינלאומיים והערביים מעידים על כך כי העמימות האופפת את הסוגיה הגרעינית בישראל נפגעה במידה כלשהי".¹¹²

כפועל, פרשת ואנונו העירה את האזור והקהילה הבינלאומית מחדש לדון בנושא הגרעיני הישראלי, והעדויות שהבאנו מלמדות שהתחקיר של הסאנדיי טיימס אכן חיזק את הממד הבלתי-קונבנציונלי והגרעיני בקונפליקט האזורי.

ט.

שלמה אהרונסון המצדד בהרתעה גרעינית פומבית, כתב בספרו הדין בנשק הגרעיני במזה"ת שאחת מבעיותיו של פרס "הייתה כיצד לעשות שימוש פוליטי באופציה הגרעינית בלי להודות בה בפומבי".¹¹³ והנה פרשת ואנונו הייתה פתרון לבעיה זו וכל זאת ימים לפני שסיים את תפקידו כראש הממשלה. במקום אחר כתב ש"גילוייו [של ואנונו] כללו נתונים טכניים שיכלו להזמין התקפה ערבית ומאמץ גרעיני ערבי מוגבר".¹¹⁴ בימים שקדמו לחשיפת הפרשה בעיתונות, כשהצמרת הפוליטית הייתה מודעת למהלכיו של ואנונו, נפגשו פרס, שמיר ורבין כמה פעמים ביחידות ובלי ששיחתם תועדה.¹¹⁵ האם העובדה שפרס עמד לסיים את השנתיים שהוקצו לו בהסכם הקואליציוני

לכהונת ראש ממשלה ולהעביר את המושכות לשמיר, שיחקה תפקיד ב"פרשת ואנונו"? זו הנחה סבירה בהחלט שהחלפת המשמרות במשרד ראש הממשלה הייתה אחת הסיבות שהובילו לפרשה. ב-20 באוקטובר 1986 סיים פרס את תפקידו כראש ממשלה, כשבועיים לפני כן פורסם התחקיר בסאנדיי טיימס וואנונו נחטף. לא פורסמו פרוטוקולים לדיונים שהתקיימו בפגישות השלישייה (וספק אם בכלל ישנם פרוטוקולים) ולכן לא ידוע על מה שוחחו (מלבד דיווחים בעלי אופי עיתונאי כפי שראינו בספרו של טוסקאנו למעלה), אולם ברור שבעקבות פרשת ואנונו שמיר עמד מול עובדה מדינית חדשה כשקיבל לידיו את תפקיד ראש הממשלה.¹¹⁶ היו שידעו לספר בעיתונות שפרס הוא שאמר לשמיר ורביץ שיש לפרסם הודעה רשמית על חטיפת ואנונו.¹¹⁷

שמיר, שנחשב כנץ חסר פשרות בציבוריות הישראלית בתחום הביטחוני, היה זה שהוביל לאורך שנות השמונים במערכת הפוליטית את הקו שתמך במהלכים המיועדים לפירוז האזור מנשק לא קונבנציונלי. בהיבט זה הוא המשיך את מדיניותו של יגאל אלון שעוד בשנת 1975 קרא בעצרת האו"ם לפירוז אזורי מנשק גרעיני.¹¹⁸ ב-1980 הוגשה ביוזמתו של שמיר בעצרת האו"ם הצעה מפורטת לפירוז גרעיני על פי מודל שיאפשר פיקוח על כל המתקנים הגרעיניים באזור.¹¹⁹ שמיר הסביר את יוזמתו ל"קבלת אמנה לפירוק נשק גרעיני במזרח התיכון, עליה תהיינה חתומות כל מדינות האזור. זו היא אמנה דוגמת אמנת טליטלולקו של אמריקה הלטינית האוסרת על ייצור, יבוא ושימוש בנשק גרעיני". שמיר הסביר ש"מדינות ערב עושות מאמץ להצטייד בנשק גרעיני ולכן היינו מוכנים לעשות הסכם. אנו מעוניינים שנשק גרעיני לא יוכנס ולא יהיה בכלל במזרח התיכון". שמיר הוסיף ואמר, שעל יסוד חתימה כזו "הייתה ישראל חותמת ומוותרת על האופציה הגרעינית".¹²⁰ על יסוד עמדתו בסוגיית פירוז האזור מנשק גרעיני מצא עצמו שר החוץ שמיר במחלוקת עם בגין שתמך בחימושה הגרעיני של ישראל ואף באימוץ מדיניות גרעינית מפורשת יותר, כשזה כיהן בתפקיד ראש הממשלה, שאמר על מדיניות שר החוץ שלו שההצעה בדבר הסכם על אזור מפורז מנשק גרעיני "זה רעיון טוב, אלא שכל פעם הוא עולה לגבי אזור אחר... זה תמיד מזכיר לי את דבריו של שייקספיר: מילים, מילים, מילים".¹²¹

דבריו הברורים מעל במת עצרת האו"ם ביולי 1988 מלמדים על חתירתו לכונן אזור מפורז מנשק גרעיני (NWFZ).

החל משנת 1980 הצענו [ישראל] בעצרת הכללית של האו"ם כינון של אזור מפורז מנשק גרעיני במזרח התיכון, המבוסס על שיחות חופשיות וישירות בין המדינות באזור. עשינו זאת במקביל להכרזתנו הקבועה שישראל לא תהיה המדינה הראשונה להכניס נשק גרעיני למזרח התיכון. [...] הגשנו את ההצעה הזו מכיוון שהנחנו שהתהליך המוביל להסכמים אלו וליישומם המוצלח יביא לא רק לצמצום

הסכנה של מלחמה גרעינית, אלא גם לסכנה היותר מיידית ומוחשית באזור של מלחמה קונבנציונלית.¹²²

דבריו של שמיר מעל במת עצרת האו"ם היו בעלי משמעות רבה בכל הנוגע למאמצים לפירוז האזור והם באו לאחר שנה וחצי סוערת לישראל בתחום הגרעיני בעקבות "פרשת ואנונו". חוקר הגרעין, שלמה אהרונסון, כתב בתחילת שנות השמונים ש"מר שמיר החזיר אפוא את האופציה הגרעינית הישראלית למרתף". כלומר, ששמיר החזיק בדוקטרינה קונבנציונלית ושלל את זו הגרעינית.¹²³

בעוד שבישראל לא התייחסו למחלוקות הפוליטיות בתחום הגרעין בין שני האישים, העיתונות הערבית התייחסה לניגודי העמדות בצמרת הפוליטית הישראלית. אבידן מביא במאמרו הנ"ל דברים של פרשן ערבי בכיר בשבועון אל-מוסתקבל, לפיהם "הצמרת הישראלית מתחלקת לשתי קבוצות בגישה לנושא זה". קבוצה אחת בראשות שמעון פרס גורסת "שעל ישראל לחשוף בגלוי את יכולתה הגרעינית כדי לעצור את מרוץ החימוש האזורי בנשק קונבנציונלי ולכפות על הערבים הסדר שלום מתוך עמדת כוח", וקבוצה שנייה מיוצגת על ידי יצחק שמיר, ולדעתה על ישראל "לשמור על ערפול לגבי כושרה הגרעיני".¹²⁴

במשפטו של ואנונו הוזמן מטעם ההגנה להעיד שמעון פרס ומטרתו של פלדמן במהלך זה הייתה להראות שוואנונו למעשה חיזק את ההרתעה הישראלית ולא רק שלא פגע במדינה אלא בפועל חיזק את ביטחונה. היה היגיון רב בהזמנת פרס לתת עדות מטעם ההגנה, כיוון שכפי שראינו למעלה הוא אכן היה חסיד של הרתעה מפורשת והדלפות ואנונו אכן חיזקו קו זה. אולם שלושה ימים לפני עדותו הוציא שמיר תעודת חיסיון לבית המשפט שאסרה על פרס להעיד בנוגע לחמישה היבטים מרכזיים של מדיניות הגרעין הישראלית – וכך למעשה עוקרה עדותו; זאת לצערה של ההגנה.¹²⁵ על משמעות צעדו זה של ראש הממשלה ניתן ללמוד גם מהעובדה ששמיר לא הוציא תעודת חיסיון דומה שתגביל את עדותו של אבא אבן שהעיד ימים ספורים לפני פרס. יואל כהן כתב ש"תעודת החיסיון שהוציא שמיר סייעה מאוד לפרס, והאופן שבו הוא התמודד אחר כך עם השאלות בבית המשפט היווה ראיה לקיומו של 'אינטרס משותף' בין העד לבין ראש הממשלה שמיר, שגם הוא תמך בעמדת הסודיות בעניינים גרעיניים".¹²⁶ אולם גישתו של כהן הטוענת ששמיר בעצם רק הקל על פרס אינה נתמכת בשום עובדה ומתעלמת לחלוטין מהמחלוקת הפוליטית בין השניים.

כהן מצטט מתוך הפרוטוקולים של בית המשפט שבהם נשאל פרס על ידי פלדמן: "נאמר לי על ידי עיתונאים... שבפורום פתוח אדוני [פרס] התבטא שהפרסום חיזק את כושר ההרתעה של מדינת ישראל. האם זה נכון?" פרס השיב בלקוניות: "לי לא ידוע על כך". עם זאת, כהן ידע לציין שתשובתו של פרס נראתה כסותרת הערה שהוא

העיר בנובמבר 1986, חודש אחרי שהופיעה הכתבה של הסאנדיי טיימס. בפגישה סגורה של חברי כנסת ממפלגת העבודה, אמר פרס שהכתבה דווקא "לא החלישה את ישראל".¹²⁷ כהן התייחס לדברים שפרס אמר בישיבה בתחילת נובמבר, "שאינן הוא סבור, כי הפרסומים האחרונים בניוזוויק ובטיימס הזיקו לישראל. [ו]היו חברים בסיעה שפירשו זאת כתגובה על פרשת ואנונו".¹²⁸ בכל אופן, כששאל פלדמן את פרס האם "לא הייתה שום התבטאות" ברוח זו, אמר האחרון, "בפורום פתוח בוודאי שלא", ועל ידי כך התחמק משקר גלוי ונשאר עם תשובה עמומה.¹²⁹

החיסיון ששמיר הטיל על עדותו של פרס מנעה מפלדמן לשאול שאלות קשות את פרס, ודרישתו של האחרון להסיר לפחות חלק מהנושאים שעליהם הוטל החיסיון לא התקבלה. פלדמן טען ובצדק שגם ככה הדיונים מתקיימים בדלתיים סגורות, והפרוטוקולים שאותם בית המשפט מפרסם הם רק לאחרי אישור והתערבות הצנזורה. בכל אופן, פרס מצא לנכון להביא את יועץ התקשורת שלו, אורי סביר, שיהיה נוכח בזמן עדותו. פלדמן התרעם על כך, והשופט אמר שהוא חשב שאורי סביר הוא אחד מאנשי הביטחון. אחד מאנשי השב"כ ציין בציניות: "גם ואנונו יכול לשכור לעצמו יועץ לענייני תקשורת, שישב באולם".¹³⁰

י.

עד כאן דנו בפרשה מנקודת השפעתה האפשרית על היחסים הגרעיניים במזה"ת. אך ראוי לציין עוד השפעה אפשרית של הפרשה, בתחום יחסי הפנים בין חברה ופוליטיקה בישראל. לדעתנו תוצאות "פרשת ואנונו" פגעו באפשרות לקיים דיון ציבורי מלומד ואחראי על הנושא.¹³¹

פסק הדין קבע שוואנונו הוא בוגד והפרשה בכללותה יצרה חיבור מלאכותי בין גילוייו של ואנונו מחד גיסא, לבין דיון ציבורי מושכל על מדיניות הגרעין הישראלית מאידך גיסא. במהרה, הפופוליזם יתפוס את הבכורה. סקר שנערך חודשים ספורים לאחר הפרשה לימד שיותר מ-78% מהציבור הישראלי תומכים בנשק גרעיני ישראלי. שנה קודם לכן בסקר דומה שנערך, התוצאה הייתה 54%.¹³² בפועל, "פרשת ואנונו" יצרה זיהוי פיקטיבי של "בוגדים" בין ואנונו לבין חוקרים וחוגים שונים המעוניינים למנוע את גרעונו של המזרח התיכון.¹³³ מציאות חברתית-ציבורית זו מיטיבה עם אלו התומכים בחיזוק הממד הגרעיני האזורי על ידי כך שטיעוני המתנגדים הופכים לקריקטורה חסרת אחריות במקרה הטוב ולבגידה במקרה הרע.

אמנם ואנונו הציג עצמו, ואחרים המשיכו בקו זה בעקבותיו, כלוחם נגד תפוצה גרעינית – "צאו למרי נגד האטום", כתב מתא מעצרו פחות משנה לאחר מעצרו¹³⁴ – אולם התוצאות של מעשיו היו הפוכות לחלוטין מאלו שעליהן הכריז בריש גלי. ואנונו

יכול היה למצוא נחמה בעובדה שמעשיו הביאו לתוצאה הפוכה מזו שלה הוא פילל (לפי דבריו), בעובדה שגם בארנבי, חוקר הגרעין שייעץ לסאנדיי טיימס, שהיה בין המייסדים וראשון המנהלים של המכון הבין-לאומי למחקרי שלום בשטוקהולם (SIPRI), דרש ובתוקף את פרסום התחקיר. הונאם כותב ש"עלה בדעתו של בארנבי, שמסגיר הסודות עלול לעשות שלא בכוונה את מה שהישראלים רצו בו למעשה – לספק אזהרה לאויבים של מדינתו, שהיה זה כוח עצום מכדי שיוכלו לסגור עמו חשבון. אבל, הוא האמין, כי יש לפרסם את הסיפור – בין שהתאים לישראלים ובין שלאו" (הדגשות המחבר).¹³⁵ כפי שראינו, התחקיר והשימוש הפוליטי שנעשה בו דווקא חיזקו את הממד הגרעיני בקונפליקט האזורי ואת המדינאים שתמכו במדיניות זו.

ואנו הצהיר שפעל נגד הפרויקט הגרעיני הישראלי – אולם ישראל לא הייתה מדינה גרעינית ולא "מעצמה גרעינית" כפי שהסאנדיי טיימס טען – אלא השאירה בצורה מעורפלת את יכולותיה ואף כיום היא אינה מוכרת כמדינה גרעינית על פי הפרוטוקולים המתחייבים ממדינה כזו. אין סיבה לזלזל במדיניות העמימות הישראלית שבגינה ישראל אינה מדינה גרעינית (על אף ש"כולם" יודעים שלישאל יש יכולת גרעינית). אמנם מדיניות העמימות היא "פיקציה דיפלומטית" – אולם הרווח הבינלאומי ממנה הוא רב, כיוון שמדיניות זו מונעת את גרעון המזרח התיכון. לפיכך, כשיצחק רבין ביקר בשוודיה זמן קצר לאחר חשיפת פרשת ואנונו והרצה במכון השוודי שבארנבי עמד בראשו והכריז כי ישראל אינה שייכת ל"מועדון הגרעיני", לא היה זה שקר – אלא אמירת אמת.¹³⁶

יא.

דיונונו על ההיבטים הפוליטיים של הפרשה מביא אותנו להעריך בסבירות גבוהה שהתחקיר בסאנדיי טיימס היה "איתות גרעיני" על כושרה ואיתנותה של האופציה הגרעינית הישראלית. אמנם "איתות" זה לא הוביל להפסקתה של מדיניות העמימות, אולם הוא היה ביטוי למדיניותו של פרס שחתרה לחזק את הממד הגרעיני בקונפליקט הישראלי-ערבי ובתור כזאת עזרה לקלקל את המאבק נגד הכנסת נשק גרעיני לאזור (יש לציין שדווקא תומכיו של ואנונו הגיעו מקרב מתנגדי הנשק הגרעיני ואילו מעשיו של ואנונו – ובמובנים רבים גם תמיכתם בו – החטיאו את מטרתם).

יש שיטענו שהתזה המוצעת במאמר הנוכחי היא "קונספרטיבית", ואף שמילה זו משמשת לרוב להדחיק ולבטל דיונים על "מאחורי הקלעים" של הפוליטיקה כאיזוטריה – אינני חושב שהיא מועילה לתאר את הפרשה הנידונה. אדגיש, שאינני חושב שוואנונו "נשלח" או פעל בשירותו של כוח פוליטי כלשהו כמעין תכנית אב מתוחכמת; אלא, להבנתי, בשלב מסוים אישים פוליטיים מסוימים פעלו – דוגמת פרס – כדי להפיק רווח פוליטי ומדיני מהחשיפה של ואנונו.

אפשר לתהות אם ה"איתות" הגרעיני בדמות "פרשת ואנונו" השיג את מטרתו. קשה להוכיח קורלציה ברורה בין הפרשה לבין התגברות החימוש הבלתי־קונבנציונלי בקרב מדינות האזור. למעלה הראינו שהפרשה עוררה את החששות של מדינות האזור ודרבנה אותן לצעוד במסלול הבלתי־קונבנציונלי. העובדה שהיום אין מדינות גרעיניות באזור (ראו מקרה לוב שעשתה Roll Back, או סוריה שנטען כי הפרויקט הגרעיני שלה נקטע באיבו על ידי ישראל) אינה מעידה על כך ש"פרשת ואנונו" לא עוררה את מפלס החרדה האזורי, אלא על כך שהיבטים נוספים במדיניות הגרעין הישראלית ("דוקטרינת בגין"¹³⁷ לדוגמה), או לחץ בינלאומי (במקרה של לוב) מילאו את תפקידם.

הערות

- 1 ארנן (סיני) עזריהו, עוזרם ואיש סודם של ישראל גילי ויגאל אלון בשיחה שנערכה עמו ב-7.9.2007. ארכיון המחבר.
  - 2 שמעון פרס בהארץ, 22.10.1986.
  - 3 על הפרשה התפרסמו חיבורים בעלי אופי פובליציסטי יותר מאשר אקדמי. על ואנונו והפרשה בכללותה ניתן לקרוא את ספרו של יואל כהן, מרצה לתקשורת, הנחשב לחוקר המוביל של הפרשה. ספרו הוא מחקר מקיף למדי, גם אם התעסקותו בהיבטים הפוליטיים של הפרשה שולית. ראו: יואל כהן. 2005. *המתריע מדימונה: ואנונו, ישראל והפצצה*. תל אביב: רסלינג. הפרק בספרם של מלמן והבר על הפרשה הוא אינפורמטיבי גם כן. ראו: יוסי מלמן ואיתן הבר. 2002. *המרגלים*. תל אביב: הוצאת משכל, 296-257. באנגלית ניתן למצוא את Ian Black, Benny Morris. 1991. *Israel's Secret War*. N.Y.: Grove Weidenfeld, 437-443.
- על הגילויים של ואנונו מצד אחד והעבודה של הסאנדיי טיימס מולו מצד שני, ניתן לקרוא בספרו של פיטר הונאם, העיתונאי של הסאנדיי טיימס שעבד מול ואנונו. הספר תורגם לעברית לפני כמה שנים בהוצאה קטנה: פיטר יונס [צריך להיות הונאם]. 2001. *האשה מהמוסד: סיפורו של מרדכי ואנונו*. הוצאת אור-עם. וכן ניתן לקרוא את המאמר של יואל כהן, גבולות הסודיות הגרעינית: מרדכי ואנונו והסאנדיי טיימס, קשר 38, גיליון אביב 2009, הוצאת אוניברסיטת תל אביב: 14-25. ספרו של הרש, על אף המגבלות הרבות שלו, מכיל פרטים המתבססים על ראיונות עם אישים שהיו מעורבים בפרשה. ראו: סיימור מ' הרש. 1992. *ברירת שמשון*, תל אביב: ידיעות אחרונות, 154-146. על היבטים תקשורתיים של הפרשה ראו: יואל כהן. 2005. סודיות גרעינית ותקשורת: המקרה הישראלי. בתוך: אורי לבל (עורך), *ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים*, מכון בן-גוריון, שדה בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 200-218; וגם עדה יורמן, מרגל האטום כאיום גרעיני בחברה ישראלית. קשר 42, גיליון סתיו 2011, הוצאת אוניברסיטת תל אביב: 62-73. באנגלית התפרסמו כמה חיבורים המתמקדים בעיקר בחטיפתו של ואנונו ובהיבטים בינלאומיים שונים הקשורים לפרשה. ספרו של טוסקאנו הוא חיבור כללי (ולפעמים ספקולטיבי מדי), אולם המחבר ראיין אישים מרכזים בפרשה. ראו:
- Louis Toscano. 1990. *Triple cross: Israel, the Atomic Bomb and the Man Who Spilled the Secrets*. Secaucus: Carol Publishers Group.
- ספרו של גפני עוסק בהיבטים שונים של הפרשה ובעיקר בהיסטוריה הגרעינית הישראלית. ראו: Mark Gaffney. 1989. *Dimona: The Thirtrd Temple?: The Story Behind the Vanunu Revelation*, Amana Books, Vermont.

- בארנבי הוא חוקר הגרעיין שעבד בשביל הסאנדיי טיימס וספרו על גילוייו של ואנונו משמש מאז פרסומו כמקור איכותי לכושרה ויכולותיה הגרעיניות של ישראל. ראו: Frank Barnaby. 1989. *The Invisible Bomb*. London: Tauris Publishers.
- ניתוח סוציולוגי של הפרשה על יחסי הגומלין בין תנועות חברתיות וכינון הריבונות הלאומית באמצעות יצירת סודיות ועמימות ראו: אורי בן אליעזר ואדריאנה קמפ. תשס"ו-2006. סודיות ועמימות גרעינית כצורה של אינטימיות תרבותית: חברת הסיכון העולמית ופרשת ואנונו במודרניות הרפלקסיבית. *סוציולוגיה ישראלית* ז(2): 281-315.
- בהמשך החיבור תהיה התייחסות לטקסטים נוספים הרלבנטיים לענייננו.
- 4 דוגמה טובה ואקטואלית לכך היא ההתייחסות הציבורית לסרטו של אמנון לוי על הכור הגרעיני בדימונה. הסרט שהוקרן בערוץ 10 ב-15.7.2012 והתייחס להיסטוריה של הפרויקט הגרעיני, זכה להתייחסות ציבורית קשה על כך שהוא פוגע באינטרסים של ישראל (על אף שהסרט עבר צנזורה כנדרש). לכך תרמו חילופי הדברים בין לוי לצנזורה ולמלמ"ב (הממונה על הביטחון במערכת הביטחון) הנוגעת לכך שקציני ביטחון פנו לאישים שונים שהשתתפו בסרט והזהירו אותם. הארץ, 11.7.2012. אני יכול להעיד על כך מגוף ראשון. על אף שהשתתפתי בסרט צנועה (ראינו אותי והופעתי למשך שניות ספורות), זכיתי לכמה תגובות צוננות במיוחד.
- 5 מלמן והבר: 265.
- 6 שם: 266.
- 7 הארץ, 30.7.1987.
- 8 מצוטט בפסק דין של בית המשפט העליון, ע"פ 172/88 (להלן: פסק דין).
- 9 ידיעות אחרונות, 5.11.1986.
- 10 חדשות, 23.4.1987.
- 11 כהן: 227.
- 12 ידיעות אחרונות, 4.9.1987.
- 13 הארץ, 21.11.1986.
- 14 מעריב, 20.11.1986. לדברי פקיד ישראלי: "היה צורך בחקירה, אחרת יכולנו לירות בו ברחוב בחור"ל".
- 15 פסק דין.
- 16 על דמות צבעונית זו אפשר לקרוא בספרו של הונאם שצינו למעלה ובספרו של טוסקאנו. תחקיר על גררו פורסם בידיעות אחרונות, 21.12.1987. סרט דוקומנטרי שנעשה באוסטרליה במרוצת שנת 1987 קבע שגררו הוא שהסגיר את ואנונו למוסד. "עורכי הסרט מוכיחים עד כמה הדוקים קשריו של גררה [גררו] עם שירותי הביטחון הישראליים". חדשות, 11.11.1987.
- 17 פסק דין.
- 18 יואל כהן, 2009: 16. ספרו של בארנבי שמוזכר למעלה מפרט את האינפורמציה שוואנונו סיפק לעיתון – גם זו שלא פורסמה בעיתון. תזכיר שכתב ומסכם את חוות דעתו המבוסס על המידע של ואנונו ניתן למצוא באתר של הפדרציה של המדענים האמריקאים (FAS) באתר: <http://www.fas.org/nuke/guide/israel/barnaby.pdf>
- 19 מלמן והבר: 279.
- 20 פסק דין. לפי הונאם תגובת השגרירות הגיעה יום לאחר הפנייה ותוכנה היה: "יש לי [דובר השגרירות] למסור לכם הצהרה קצרה, ומעבר לכך לא יהיה דבר: 'אין זו הפעם הראשונה שסיפורים מסוג זה מופיעים בעיתונות. אין להם כל בסיס במציאות ומכאן שכל הערה נוספת מצדנו היא מיותרת'". הונאם: 94. יוצא שלפי דבריו של הונאם, השגרירות לא אישרה שוואנונו עבד בכור, אולם הונאם לא דייק, כפי שניתן ללמוד מפסק הדין במשפטו של ואנונו ומהכתבה בסאנדיי טיימס.
- 21 ידיעות אחרונות, 10.11.1986.
- 22 הארץ, 28.9.1986.

- 23 מלמן והבר יודעים לספר שחיים כרמון ביקש למנוע מוואנונו לצאת מהארץ, אולם השב"כ, לטענת הכותבים, לא תפקד. מלמן והבר: 270.
- 24 דבר, 28.9.1988.
- 25 הונאם: 85.
- 26 מלמן והבר: 273.
- 27 מיכאל בר-זהר ונסים משעל. 2011. המוסד: המבצעים הגדולים. תל אביב: ידיעות אחרונות, 281.
- 28 ראו טוסקאנו והשוו תרגום פרק מספרו במעריב, 29.6.1990.
- 29 שם.
- 30 הונאם: 85. והשוו: טוסקאנו: 132.
- 31 מלמן והבר: 274.
- 32 הונאם: 86.
- 33 שם: 28.
- 34 דבר, 28.9.1988.
- 35 בארנבי: X-XI.
- 36 התחקיר המלא של הסאנדיי טיימס פורסם ב-5.10.1986 בכותרת: "נתגלו סודות הנשק האטומי של ישראל". הארץ תרגם את התחקיר במלואו ופרסם אותו יום לאחר מכן בכותרת המקורית. הארץ, 6.10.1986.
- 37 חדשות, 2.12.1989. בספריו האחרונים כבר לא ניתן למצוא טענה זו.
- 38 אין זה דבר פשוט להשיג את הפרוטוקולים של משפט ואנונו, כך גם סיפר לי מניסיונו יואל כהן שהגיע אליהם ועשה בהם שימוש בספרו המוזכר. פרשת פרסום הפרוטוקולים אף הגיעה לדיונים בכנסת. ראו: הצעה לסדר היום, מדיניות הגרעין של ישראל לנוכח פרסום הפרוטוקולים של משפט ואנונו, הישיבה השמונים של הכנסת ה-15, 2.2.2000. לפני שפלדמן התמנה לסנגורו של ואנונו, מילא את התפקיד אמנון זכרוני. האחרון לא היה מוכן לאמץ קו הגנה דומה לזה שפלדמן נקט ופוטר מתפקידו על ידי ואנונו בטענה שהוא משתף פעולה עם מערכת הביטחון. ראו: מיכאל קרן, אמנון זכרוני. 1999. פרקליט אחר. אור יהודה: הד ארצי הוצאה לאור, 318-322.
- 39 כהן, 2005: 252.
- 40 שם: 254.
- 41 Leonard S. Spector. 1987. *Going Nuclear*. N.Y.: Ballinger Publishing Company, 138.
- 42 מעריב, 3.8.1988.
- 43 חדשות, 3.8.1988. על הפרשה אפשר לקרוא אצל מלמן והבר. ראו: עמ' 290 ואילך. וגם אצל כהן, 2005: 204-213.
- 44 Louis Toscano, *Triple cross*, 296
- 45 ראו הציטוט המופיע בפתח מאמרנו וגם, למשל, העיתון האקונומיסט (*The Economist*) הניח שוואנונו תומרן ללא ידיעתו על ידי המוסד או שאף היה סוכן מוסד. כהן, 2005: 192. גם בתקשורת בהולנד העלו השערות דומות והתייחסו לפרשה בהרחבה. ראו, הארץ, 8.10.1986. למעשה, "כמה פקידי רשות ועיתונאים בישראל חושדים, שהפרסומים בסאנדיי טיימס הלונדוני על יכולתה הגרעינית של ישראל אינם אלא 'יוזמה של יחסי ציבור' שהגה המוסד". מעריב, 6.10.1986. גם בעולם הערבי היו שטענו שהפרשה היא "הונאה של המוסד" כדברי הרמטכ"ל המצרי בזמן מלחמת יום הכיפורים, גנרל סעד א-דין שאזלי. ידיעות אחרונות, 5.11.1986.
- 46 על הפשלות והטעויות פורסמו מאות ידיעות וכתבות בכלי התקשורת השונים בזמן הפרשה. הדבר מובן כיוון שזו הייתה המסגרת המפרשת שהוצגה לציבור. ראו למשל: "ראש המוסד": 'מחדל ואנונו בגלל שלומיאליות של השב"כ', מעריב, 2.11.1986; "המוסד מאשים את השב"כ במחדלים בפרשת וענונו", חדשות, 2.11.1986. וגם: חדשות, 10.12.1986. ראו גם את ספרו של אברהם רותם. 1999. שלום חבר. רמת השרון: הוצאת בר/קרן. המחבר היה ראש היחידה לאבטחת אישים בשב"כ.

- 47 אריאל לויטה, לדוגמה, טען שהמידע שוואנונו חשף פגם בכושר ההרתעה הישראלי. חדשות, 28.8.1987. מנגד, כפי שנראה בהמשך, ראש הממשלה, פרס, טען ההפך. גם פרופ' ג'ורג' קוואסטר, ששימש כעד הגנה במשפט טען ש"גילויי ואנונו לא השפיעו על מעמדה הביטחוני של ישראל ואף חיזקו אותו". הארץ, 5.1.1988.
- 48 לאורך השנים היו שרמזו על קונספירציה שלה ואנונו היה שותף. לי הדבר נראה מופרך מיסודו. ואנונו, כפי שאני מבין ומנתח את העובדות, היה "כלי" ששירת מגמה פוליטית מסוימת.
- 49 מלמן והבר כתבו: "התמונות היו ברורות: הן הראו פצצות לא גדולות במיוחד" (273). נדגיש שוואנונו לא ראה ולא צילם מעוררו פצצה גרעינית והכתבה בסאנדיי טיימס הדגישה זאת. מדובר כנראה על טעות בעריכה שכן המחברים מציינים בהמשך ש"ואנונו הודה באוזני הונאם כי לא ראה מימיו פצצה גרעינית שלמה" (276). ויקטור אוסטרובסקי, שמילא במשך שנים ספורות תפקיד זוט במוסד, ועורר דאגה בקרב הצמרת הפוליטית בארץ כשנודע שהוא עתיד לפרסם באנגלית ספר על הארגון, הפליג בתיאורו על חשיפותיו של ואנונו. אוסטרובסקי כתב שוואנונו אישר למערכת העיתון שישראל ערכה ניסוי גרעיני בדרום אפריקה בשנת 1979. Victor Ostrovsky and Claire Hoy. 1990. *By Way Of Deception*. N.Y.: St. Martin's Paperbacks, 150.
- 50 ניסיון להעריך מה יש ומה אין לישראל בכור בדימונה נעשה – פעם נוספת – לאחרונה במחקר מקיף ומפורט על כושרה של דימונה וההקשרים הסביבתיים. ראו: Mounzer Sleiman. 2010. Shutting Down Dimona: Israel's Nuclear Programme, arsenal and environmental, *Contemporary Arab Affairs* 3:4, 437-479.
- למעלה ראינו שבזמן אמת טען פרופ' קוואסטר שגילוייו של ואנונו לא לימדו את קהילת החוקרים הבינלאומית דברים חדשים. "אני אישית משוכנע... שאין חידוש בכתבת הסאנדיי טיימס". ראו: כהן, 2005: 289. החוקר תומס קוקרון כתב שהגילויים של ואנונו היו משמעותיים עד מאוד ולא היו ידועים לקהילת החוקרים הבינלאומית. הוא מתייחס בעיקר לגודל הכור ולאפשרות לייצר פצצת מימן. עם זאת, כדי לציין את הפער בין המידע שהיה בתחקיר לבין המידע שהיה ידוע לחוקרים הוא מתייחס לספרות משנית וספקולטיבית ולא למחקרים הרציניים. את עמדותיו ניתן למצוא בנייר שהציג בכנס שנערך בשנת 1996 בתל אביב שדן בפרשת ואנונו. עדותו נמצאת באתר של [http://docs.nrdc.org/nuclear/files/:\(Natural Resources Defense Council\)NRDC_nuc_10149601a_174.pdf](http://docs.nrdc.org/nuclear/files/:(Natural Resources Defense Council)NRDC_nuc_10149601a_174.pdf)
- תרגום של הרצאתו נמצא בקובץ "ואנונו והפצצה" מאת משתתפי הכנס הבינלאומי "דמוקרטיה, זכויות אדם ומרדכי ואנונו" שהתקיים בתל אביב באוקטובר 1996. הקובץ יצא לאור בהוצאת הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי, ירושלים, 111-102.
- 51 לא היה צריך לחכות עד גילוי של ואנונו, שכן כבר בזיכרונותיו של הגנרל דה-גול, שפורסמו בצרפתית ב-1970 (ושנה מאוחר יותר באנגלית), כתב האחרון שהיה קיים "שיתוף פעולה בהקמת מפעל ליד באר שבע לטרנספורמציה של אורניום לפלוטוניום – שממנו, ביום נאה אחד, פצצות אטומיות יכולות להיווצר". ראו: Charles de Gaulle, *Memoirs of hope: Renewal and Endeavor*. 1958-62, Simon and Schuster, New York, 1971, 266.
- 52 תיאודור טיילור, חוקר גרעין שמילא תפקיד בפרויקט הגרעין האמריקאי בראשית הדרך, ואף נתן עדות למערכת הסאנדיי טיימס, החזיק בעמדה סקפטית לגבי יכולתה של ישראל להפיק פצצת מימן. לדעתו ישראל הצליחה לבנות פצצות מעושרות וחזקות יותר – אולם לא פצצות מימן הדורשות שדה ניסויים. ראו: Leonard S. Spector, *Nuclear Proliferation: Who's Next? Bulletin of the Atomic Scientists*, May 1987, 1.
- 53 הערכות נעו בין 100 ל-200 פצצות. ראייה עד לאן אפשר "למתוח" את המידע של ואנונו. הארץ, 29.7.1987.
- 55 כמדומני שעדותו של בארנבי מספיקה, אולם נציין מספר מצומצם של חיבורים שהעלו טענות זהות או דומות – עוד לפני פרשת ואנונו – על כושרה הגרעיני של ישראל:

- Leonard S. Spector 1984. *Nuclear Proliferration Today*. N.Y. Vintage Press, Random House; Leonard S. Spector. 1985. *The New Nuclear Nations*. N.Y. Vintage Press, Random House.
- פיאן התייחס בספרו ליכולותיה של ישראל בתחום הגרעיני וספרו מתבסס על מקורות צרפתיים איכותיים: Pierre Pean. 1982. *Les Deux Bombes*. Paris: Fayard.
- בעברית פורסם ספרו של שי פלדמן. 1983. *הרתעה גרעינית לישראל*. תל אביב: הקבוץ המאוחד; וגם ספרו של פואד ג'עבר. 1972. *נשק גרעיני בישראל*. תל אביב: הוצאת בוסתן. כאמור, זהו מקבץ קטן של פרסומים מתוך מאות פריטים.
- 56 ראו התייחסותנו לעניין זה למעלה וגם: הארץ, 5.1.1988.
- 57 כהן, 2005: 291.
- 58 שם: 294.
- 59 שם.
- 60 *Triple Cross*, 190-191.
- 61 על ממשלת האחדות וההסכמים שנעשו בין המפלגות ראו: דני קורן. 1994. *זמן באפור: ממשלות האחדות הלאומיות 1984-1990*. תל אביב: זמורה ביתן.
- 62 על עמדותיו של פרס בנושא הגרעיני ראו: שלמה אהרונוסון. 1904, 1905. *נשק גרעיני במזרח התיכון*, כרך א' וב' ירושלים: אקדמון. בהתאמה; גם אבנר כהן. 2000. *ישראל והפצצה*. תל אביב: שוקן; אדם רז. חורף 2012. בדרך לדימונה, ראשיתה של המחלוקת על מדיניות הגרעין הישראלית, *פוליטיקה* 22, המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס, האוניברסיטה העברית: 107-134; אדם רז. יוני 2013. הממד הגרעיני ערב מלחמת ששת הימים. *כיוונים חדשים* 28: 147-160. על עמדותיו של שמיר בסוגיית הגרעין אנו מרחיבים בהמשך המאמר.
- 63 אני מרחיב על שתי האסכולות ביחס לנשק גרעיני במאמר: נוכח איראן גרעינית: יתרונותיה של מדיניות העמימות הישראלית, *עדכן אסטרטגי* 14(3), 2011, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי: 15-27.
- 64 שי פלדמן. 1983. *הרתעה גרעינית לישראל*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- 65 דן הורביץ. 1982. הקבוע והמשתנה בתפיסת הביטחון הישראלית. *פרסומי מכוני מדיניות* 4 ירושלים: המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס: 1-54. *הציטוט מעמ' 51*.
- 66 אבנר ניב. 1994. *פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל*. תל אביב: ספרית פועלים, 461.
- 67 ראו, רז, 2011. וגם: יאיר עברון. 2010. יגאל אלון והסוגיה הגרעינית (295-304). בתוך: צור, מ', וגנר, י', רז, א' (עורכים), *לקראת הימים הבאים*. גנוסר, הוצאת בית יגאל אלון.
- 68 על כך, ראו את הפרק על הגרעין בספרו של מעוז: Zeev Maoz. 2006. *Defending the Holy Land: a Critical Analysis of Israel's Security & Foreign Policy*. Michigan: University of Michigan Press.
- 69 ראו: יאיר עברון. 1987. *הדילמה הגרעינית של ישראל*. יד טבנקין והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב; רז, 2011; זאב מעוז, שם. יורם נמרוד, *ישראל בגוב הגרעיני*, מחברת מס' 1 של חוג אורנים, 1978, אורנים.
- 70 רז, 2012.
- 71 רז, 2013 [הכוונה למאמר הממד הגרעיני ערב מלחמת ששת הימים].
- 72 אדם רז. הפרשה הגרעינית של מלחמת יום הכיפורים ומשמעויותיה אז והיום. *עדכן אסטרטגי* (המכון למחקרי ביטחון לאומי), כרך 16 (4), ינואר 2014, 95-108.
- 73 מעוז: 305.
- 74 תרגום של תחקיר הסאנדיי טיימס בהארץ, 6.10.1986.
- 75 הארץ, 25.11.1986. שם מספר אנדרו ניל שהידיעה על כינוס עורכי העיתונים התה את הכף לטובת פרסום המאמר.

- 76 בניו יורק פוסט, למשל, פורסם מאמר על ועדת העורכים ושיחתם עם פרס. ראייה לכך שהמסר העיקרי בדבריו של פרס לפני ועדת העורכים התגלגל מעבר לגבולות הוועדה. המאמר בניו יורק פוסט דווח בחדשות, 7.10.1986.
- 77 תחקיר הסאנדיי טיימס, הארץ, 6.10.1986.
- 78 דן מרגלית. 1997. ראיתי אותם. תל אביב: זמורה-ביתן, 63.
- 79 שם: 62.
- 80 מלמן והבר: 284-285.
- 81 יואל כהן, 2009: 22.
- 82 תאריך פרסום המאמר בסאנדיי מירור הוא ה-28.9.1986 ולא ה-29.9.1986, כפי שכהן מציין במאמרו. ראו, כהן, 2009: 17.
- 83 מלמן והבר: 278-279.
- 84 הכתבה של הסאנדיי מירור מדווחת בעיתון הארץ ב-28.9.1986 (עוד לפני הפרסום בסאנדיי טיימס, כאמור).
- 85 Seymour S. Hersh. 1991. The Samson Option: Israel's Nuclear Arsenal and America Foreign Policy Random House, 312. N.Y. הרש מסתמך על ארי בן-מנשה, מה שגורם לפקפק באיכות מקורותיו.
- 86 Peter Hounam. 1997. *The Woman from Mossad: The Story of Mordechai Vanunu & the Israeli Nuclear Program*. London: Vision Paperbacks, 77. הארץ, 28.9.1986.
- 87 במאמר בסאנדיי טיימס נכתב שישראל "אישרה כי וענונו עבד בוועדה הישראלית לאנרגיה אטומית בדימונה". ראו תרגום המאמר בהארץ, 6.10.1986. העיתון לא הבריל בין הוועדה לאנרגיה אטומית לבין עובד הקריה למחקר גרעיני. לפי פרוטוקול בית המשפט שהבאנו למעלה השגרירות אישרה שוואנונו עבד בקריה ולא התייחסה כלל לוועדה.
- 88 ידיעות אחרונות, 10.11.1986. יואל כהן בשיחה עמי (24.10.2012) אמר לי שלדעתו ההסבר לאישור השגרירות למערכת הסאנדיי טיימס שוואנונו אכן עבד בכור היה Damage Control. כלומר, ישראל חשבה שאם היא תאשר שוואנונו עבד בכור, הדבר יכול היה להוביל לכך שהסאנדיי טיימס יחליט לסגת מפרסום המאמר. עם זאת, כפי שהראינו למעלה, עורך העיתון אמר לכתב הארץ שהם החליטו לא לפרסם את התחקיר "לפי שעה".
- 89 דבר, 28.9.1988.
- 90 חדשות, 3.11.1986.
- 91 הארץ, 31.7.2009.
- 92 מעריב, 29.6.1990. הידיעות על כך הסתמכו על ספרו של טוסקאנו שהזכרנו כמה פעמים בחיבורנו.
- 93 חדשות, 6.12.1987.
- 94 Hounam, 11, 68; וראו גם, כהן, 2005: 158.
- 95 *Triple Cross*, 107-110.
- 96 שם: 104.
- 97 שם: 110.
- 98 על כך ראו: עברון, 1987; מעוז, 2006; רז, 2011.
- 99 רז, 2011: 19-20. במאמר מוסגר אדגיש שאני חושב שנוטים לייחס משקל רב מדי לעמדה האמריקאית כלפי ישראל ביחס לגיבוש מדיניות העמימות. במאמר "בדרך לדימונה" שאוזכר בשלב מוקדם יותר בחיבורנו, אני מצביע (אינני מפתח את הנושא יתר על המידה) על כך שמדיניות העמימות הייתה פשרה בצמרת הפוליטית הישראלית בשלב שקדם ללחץ האמריקאי הכבד (שהחל רק בסוף 1962). יתר על כן, מדיניות העמימות לא נועדה "להרגיע" את האמריקאים, אלא להוריד את מפלס החימוש במזה"ת.
- 101 שם.

- 102 אריאל לויטה ואמילי ולנדאו. 1994. בעיני הערבים: דימויה הגרעיני של ישראל. הוצאת פפירוס, אוניברסיטת תל אביב, 52.
- 103 שם.
- 104 מצוטט בידיעות אחרונות, 13.3.1989.
- 105 דבר, 3.12.1986.
- 106 ידיעות אחרונות, 21.11.1986.
- 107 Yair Evron. 1994. *Israel's Nuclear Dilemma*. London: Routledge, 19.
- 108 שם: 78.
- 109 כהן, 2005: 285.
- 110 מתוך מסמך בן כמה עמודים של משרד החוץ הנושא את הכותרת "נושאים גרעיניים" שנשלח על ידי יוסי ביילין לראשי הנציגויות הישראליות ברחבי העולם. 7.8.1987. ארכיון המחבר.
- 111 שנה לאחר מכן נשלח אותו מסמך בשנית עם השינויים המתבקשים בהתאמה לאירועי השנה החולפת. ביילין הוא עדיין מנכ"ל המשרד. 11.7.1988. ארכיון המחבר.
- 112 יאיר עברון. 1987. *הדילמה הגרעינית של ישראל*. תל אביב: יד טבנקין והוצאת הקיבוץ המאוחד, 267.
- 113 אהרונסון, 1995: 312.
- 114 שם: 281.
- 115 *חדשות*, 10.11.1986. אדגיש שאינו יודעים באיזה תאריך בדיוק שמיר, פרס ורבין קיבלו אינפורמציה ראשונית על ואנונו. אני מניח שבשלב מוקדם יחסית וזאת מפאת רגישות הנושא. כמו כן, השגרירות לא יכלה לדעת שוואנונו אכן עבד בכור בדימונה אלמלא קיבלה אינפורמציה על כך ממקורות יודעי דבר. מקור זה מוכרח להיות הוועדה לאנרגיה אטומית שבראשה עומד ראש הממשלה (מאז 1966), פרס.
- 116 על האופן שבו מטפלים מקבלי ההחלטות במסמכים אפשר ללמוד מהידיעות שפורסמו בעיתונות לפיהן "לפני הרוטציה מחק פרס שיחות מהמחשב". יוסי בן-אהרן, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, סיפר כי כאשר נכנס שמיר למשרד ראש הממשלה, כשהחליף את פרס בתפקידו, ניתנה הוראה על ידי "שלטון פרס" למחוק מהמחשב את כל השיחות המדיניות. *חדשות*, 5.4.1988. אין הדבר אומר שנמחקו מסמכים הקשורים לפרשת ואנונו – אולם בהחלט אפשר להניח שדוקומנטציה הקשורה לפרשה – מצדו של ראש הממשלה דאז – טופלה.
- 117 *חדשות*, 10.11.1986.
- 118 יגאל אלון כשר החוץ השתתף (30.9.1975) בעצרת האו"ם בדיון על הצעה לפירוז גרעיני של המזרח התיכון והביע את תמיכתה של ישראל במהלך.
- 119 ההצעה הוצגה בפני הוועדה המדינית של העצרת על ידי השגריר אריה אילן ביום 31.1.1980.
- 120 על המשמר, 19.12.1980.
- 121 על המשמר, 9.6.1981.
- 122 שמיר נאם בעצרת האו"ם בתאריך ה-7.6.1988.
- 123 האופציה הגרעינית חוזרת למרתף, ידיעות אחרונות, 7.12.1983.
- 124 דבר, 3.12.1986.
- 125 עו"ד פלדמן אף הגיש ערעור שלא התקבל על המגבלות ששמיר הטיל על עדותו של פרס. *חדשות*, 7.1.1988; מעריב, 8.1.1988. 126 יואל כהן, 2005: 297.
- 127 שם: 302.
- 128 הארץ, 4.11.1986. עם זאת יש לציין ש"אחרים אמרו, שמתוך ההקשר מובן כי הוא התכוון לגילויים על מעורבות סוריה בטרור הביין-לאומי". כלומר, שפרס לא התייחס לתחקיר בעיתון.
- 129 כהן, 2005: 302.
- 130 *חדשות*, 7.1.1988.

- 131 אני מפתח בקצרה את הסוגיה של חימוש גרעיני כאמצעי לעיצוב החברה במאמר: אדם רז, "כשישעיהו ליבוביץ' התייצב נגד הפרויקט הגרעיני של ישראל", *כיוונים חדשים* 30, יוני 2014, 244-257.
- 132 כהן, 2005: 204 והשוו: אשר אריאן, דעת הקהל בישראל בנושא הגרעין. *עדכן אסטרטגי*, כרך 1 (3), נובמבר 1998, 6-8. לפי ממצאי הסקר בשנת 1998 יותר מ-92% מאזרחי המדינה תמכו בייצור נשק גרעיני.
- 133 על כך ראו את מחקרם של בן-אליעזר וקמפ המוזכר בראשית המאמר.
- 134 *ידיעות אחרונות*, 25.8.1987.
- 135 הונאם: 50.
- 136 *הארץ*, 19.11.1986. יש בלבול רב בקשר להיותה של ישראל "מדינה גרעינית". ישראל אינה מדינה גרעינית כיוון שאין היא מוכרת בתור כזו על ידי הקהילה הבינלאומית. אין זה שקר, אלא חלק ממדיניות מורכבת שאנו קוראים לה כאן "פיקציה דיפלומטית". לעצם העניין, כבר שנים רבות מקובל שמדינה גרעינית נדרשת להכריז על כושרה הגרעיני, לבצע ניסוי ולהציב נשק גרעיני במערך האופרטיבי שלה.
- 137 הכוונה היא לדוקטרינה שדגלה במניעת התגרענות של מדינות ערב באמצעים צבאיים, דוגמת הפצצת הכור בעיראק ב-1981 (הערת המחבר).

ברוך מבורך,¹ אמיר הורקין,² יצחק כ"ץ³

בין רציונליות לטריטוריאליות בבחירות המקומיות בישראל⁴

המאמר הנוכחי מקשר בין שלושה משתנים: פריפריאליות, מקצועיות ובמידה פחותה, יציבות שלטונית. בחינת הקשר בין שלושת המשתנים מובילה למסקנה פסימית משהו לגבי עתידה של הפריפריה בישראל ולקיומו של מעין "מעגל קסמים שלילי", המקבע, ככל הנראה, את חולשתו הכלכלית והפוליטית של השלטון המקומי בפריפריה. תוצאות המחקר מלמדות על קיומו של קשר גורדי פסימי משהו, בהתייחס לרשויות הפריפריאליות בישראל. ככל שהרשות המקומית פריפריאלית יותר, סיכויי העומד בראשה להיות חובבן או דוגמן גבוהים יותר (בעל ביצועים נתפסים גבוהים יותר). ככל שהרשות המקומית מרכזית יותר, סיכויי העומד בראשה להיות מקצוען או כוכב גבוהים יותר (בעל ביצועים אובייקטיביים גבוהים יותר). ממצאי המחקר הנוכחי מעניינים בראייה תיאורטית ובהתייחסות לאסכולת הרציונליות האובייקטיבית והמתוחמת. ניתן לומר כי הפריפריה מתבססת חזק יותר על המערכת הראשונה האינטואיטיבית בהצבעתה לראש הרשות המקומית, בעוד שהמרכז מתבסס חזק יותר על המערכת השנייה בהצבעתו לראש הרשות המקומית. במקום להתייחס לשתי מערכות עוקבות בזמן מצאנו במחקרנו שתי מערכות המתאימות כל אחת לאזור גיאוגרפי מסוים באותה נקודת זמן.

מבוא

ההתמקדות התקשורתית בחולשתה של הפריפריה בהיבטים שונים הולכת ותופסת תאוצה בשנים האחרונות ועולה, לפחות ברמה ההצהרתית, במעלה סולם סדר העדיפויות הלאומי (אלדר, 2012; גיני, 2012; דהן, 2009; הכט, 2003; וינשטיין, 2011; חננאל, 2009; כהן, 2007; לסרי וזליכה, 2012; סקר גיאוקרטוגרפיה, 2012; צפדיה, 2012; רווד, 2012; רווד ואהרונוביץ', 2010; רזין, 2009). פן חשוב בדיון הציבורי בסוגיות מרכז ופריפריה הנו דרגת המקצועיות של האנשים המובילים בשלטון המקומי בהשוואה בין מרכז לפריפריה (בן אליה, 2006; בן בסט, דהן וקלור, 2013; בן בסט ודהן, 2013; ברנדר, 2013; דהן, 2009; דלג'ו, 2008; הכט, 2003; מאיר-גליצנשטיין, 2009). אחרי ככלות הכול, ראשי השלטון המקומי בפריפריה הם אלה האמורים להוביל את תהליך צמצום הפערים שאליו

מייחלים כולם בימים אלו של צדק חברתי ומודעות גבוהה יותר לפערים בין חלשים לחזקים ולא־השוויון ההולך ומתגבר.

המאמר הנוכחי בוחן את הקשר בין שלושה משתנים: פריפריאליות, מקצועיות ובחירה מחדש. בחינת הקשרים הללו מובילה למסקנה פסימית משהו לגבי עתידה של הפריפריה בישראל ולקיומו של מעין "מעגל קסמים שלילי", המקבע, ככל הנראה, את חולשתו הכלכלית והפוליטית של השלטון המקומי בפריפריה.

המשתנה פריפריאליות במאמר נשען על מדד הפריפריאליות של משרד הפנים,⁵ המוגדר כשקלול של מדד נגישות פוטנציאלית עם קרבה לגבול של מחוז תל אביב ונע בטווח הציונים של 1-5 (1=פריפריאלי מאוד, 2=פריפריאלי, 3=בינוני, 4=מרכזי ו-5= מרכזי מאוד).⁶ ערכי המשתנה כפי שפורסמו מתייחסים לשנת 2004.

המשתנה מקצועיות הוצג, למשל, אצל הורקין, כ"ץ ומבורך (2001), שם הוצעה אופרציונליזציה של משתנה דיכוטומי, המקבל למעשה שני ערכים: ערך ה"דוגמן", המתייחס לראש רשות מקומית מכהן המצליח לשדר מסר של "מקצוען" (התושבים מרוצים מתפקודו ומתפקודה הכללי של הרשות המקומית), אף שהנתונים הכלכליים האובייקטיביים בתחומי החינוך, כספים ונדל"ן אינם מעידים על כך. הדוגמן "מצליח להטעות את המצביע הממוצע ולהעמיד בסימן שאלה את רמת התחכום והרציונליות האובייקטיבית שלו" (שם: 40). ערך ה"מקצוען" מתייחס לראש רשות מקומית מכהן המצליח לשפר את הנתונים הכלכליים האובייקטיביים ברשות המקומית.

המשתנה מקצועיות הורחב ממשתנה דיכוטומי למשתנה טיפולוגי במאמרו של הורקין: "הישרדות המכהנים המתאימים ביותר: מודל הביצועים המשולבים ובחירה מחדש במכהנים נבחרים בבחירות המקומיות ב-2003 וב-2008", שהוצג בכנס האגודה הישראלית למדע המדינה ב-2009 (הורקין, 2010).

בעקבות אופרציונליזציה הטיפולוגיה נוצרו משני הטיפוסים: דוגמן ומקצוען, שני רצפים, כאשר ראש רשות מכהן שאינו דוגמן ואינו מקצוען מכונה: "חובבן" וראש רשות מקומית מכהן, שהוא גם דוגמן וגם מקצוען מכונה: "כוכב" (ראו תרשים 1 להלן).

תרשים 1: כוכב, דוגמן, מקצוען וחובבן, לפי מודל הביצועים המשולבים

ביצועים אובייקטיביים		ביצועים נתפסים	
		טובים	גרועים
גרועים	חובבן	דוגמן	
טובים	מקצוען	כוכב	

מקור: הורקין, 2010: 116.

הנתונים שעליהם נבנו מרכיבי טיפולוגיית הדוגמן והמקצוען הם נתוני שנת 2007, השנה שקדמה לבחירות 2008. החובכנים, הדוגמנים, המקצוענים והכוכבים היו ראשי רשויות מקומיות שהתמודדו פעם נוספת בבחירות 2008 בניסיון להיבחר מחדש.⁷ משתנה הבחירה מחדש מתייחס בצורה הפשוטה ביותר לסיכויי הבחירה מחדש של ראש רשות מכהן, המתמודד פעם נוספת בבחירות המקומיות 2008 לראשות הרשות המקומית.

תוצאות המחקר מלמדות על קיומו של קשר גורדי פסימי משהו, בהתייחס לרשויות הפריפריאליות בישראל. ככל שהרשות המקומית פריפריאלית יותר, סיכויי העומד בראשה להיות חובבן או דוגמן גבוהים יותר. ככל שהרשות המקומית מרכזית יותר, סיכויי העומד בראשה להיות מקצוען או כוכב גבוהים יותר.

לפי הורקין (2010: 130) נמצא באופן כללי כי סיכויי הבחירה מחדש של הדוגמן בבחירות 2008 גבוהים מאוד (82%) ועולים על סיכויי הכוכב (81%), המקצוען (57%) והחובבן (43%).

סיכויי הבחירה מחדש של ראש רשות מכהן המשוך לקטגוריית הדוגמן בבחירות 2008, המתמודד שוב לבחירה לראש הרשות, הם הגבוהים ביותר כאמור לעיל. בחינת רמת הפריפריאליות של המכהנים הדוגמנים מלמדת, כי מתוך 11 רשויות שהעומד בראשן אופיין כדוגמן (בעל ביצועים נתפסים גבוהים ובעל ביצועים אובייקטיביים נמוכים), עשרה התמודדו ומתוכם תשעה נבחרו מחדש (90%). מתוך התשעה שנבחרו מחדש היה רק דוגמן אחד מן המרכז (בת ים) ואילו שמונת הנותרים השתייכו לפריפריה. המסקנה "הכואבת" מהאמור לעיל היא כי דווקא ברשויות הפריפריאליות, הנוטות בהסתברות גבוהה יותר לבחור בדוגמנים כראשי רשויות מקומיות, היציבות השלטונית גבוהה יותר, שכן סיכויי הדוגמן להיבחר מחדש גבוהים יותר מסיכויי כל טיפוס אחר של טיפולוגיית הדוגמן-מקצוען. עובדה זו מקבעת את חולשתן הכלכלית של הרשויות הפריפריאליות. הפנמתה יכולה לגרום אף למשיכת דוגמנים רבים יותר להתמודדות על כהונת ראש הרשות המקומית ברשויות פריפריאליות יותר, דבר שיפגע ברמת הפיתוח הכלכלי של רשויות אלה בהמשך.

ברמה התיאורטית מחזקים ממצאי מחקר זה את אסכולת הרציונליות המתוחמת של הביצועים הנתפסים, על פני אסכולת הרציונליות האובייקטיבית של הביצועים האובייקטיביים והפיתוח הכלכלי המוכח בשטח.

רקע תיאורטי

שתי אסכולות מובילות את המחקר ההתנהגותי, על הדיסציפלינות השונות שמרכיבות אותו בעשורים האחרונים: אסכולת הרציונליות האובייקטיבית ואסכולת הרציונליות המתוחמת. הבולטים שבחוקרים בכל אחת משתי האסכולות זכו לפרסי נובל בכלכלה: אומן (Aumann, 1995, 1997, 2005, 2008) וסימס (Sims, 1980, 1987, 1993, 2001), וכהנמן (2003, ממובילי האסכולה האובייקטיבית, סיימון (Simon, 1982, 1987) וכהנמן (2003, 2011), 2005, 1994, 1987, 1982), ממובילי האסכולה המתוחמת. אסכולת הרציונליות האובייקטיבית מעמיסה נטל כבד ביותר על כתפיו של הפרט הבוחר ברמות המיקרו והמקרו כאחת והופכת אותו למין מחשב על, המסוגל להתמודד עם עומס מידע אדיר, לעבד אותו ולהשתמש בו כבסיס להחלטות מושכלות ומבוססות ביותר. לחוקרים המצויים תחת כנפיה של אסכולה זו קשה לקבל אינטואיציה, רגשנות, אגו, הרגל, צייתנות לסמכות כבסיסי החלטה לגיטימיים ושכיחים בקרב הבוחר הסביר. אסכולה זו מתייחסת לפרטים כאל יצורים זהים או דומים במידה רבה בקבלת ההחלטות שלהם. בבסיסה של אסכולת הרציונליות האובייקטיבית מודל אידאלי של בוחר יותר מאשר מודל טיפוסי ומצוי של בוחר.

אסכולת הרציונליות המתוחמת גמישה הרבה יותר ביחסה אל הפרט הבוחר ברמות המיקרו והמקרו כאחת. בסיסי הפעולה וההחלטה הבאים יתקבלו על ידי מאמיניה כרציונליים לחלוטין:

1. פעולה שאינה עקבית עם מטרות אחרות, שלכאורה נראות חשובות יותר.
  2. פעולה שאינה מתבססת על עובדות נכונות, או מתעלמת מעובדות רלבנטיות.
  3. פעולה שבה השחקן המבצע הסיק מסקנות שגויות מן העובדות שהיו נתונות לו.
  4. פעולה שהתעלמה מדרכי פעולה חשובות אחרות.
  5. כישלון בניבוי מצב עתידי בשל התעלמות הציפיות מנתון משמעותי כלשהו.
- אם ניתן לסכם את גמישותה של אסכולה זו ביחסה לפרטים ברמת המיקרו והמקרו כאחת, ניתן לומר כי כל בסיס החלטה או פעולה, מוזר ככל שייראה למתבונן, יתקבל כרציונלי אם יענה על לפחות אחד מבין שני התנאים הבאים:
1. מספיק פרטים ישתמשו בו באותה נקודת זמן (עקביות רוחב).
  2. אותו פרט ישתמש בו מספיק פעמים במהלך ימי חייו (עקביות אורך).
- ההגדרה הכמותית של "מספיק" כמובן נתונה לפרשנויות סובייקטיביות שונות. דניאל כהנמן בספרו מ-2011, לחשוב, לאט ומהר,⁸ יוצר מעין אינטגרציה בין שתי האסכולות, כזו שבסופה המנצחת בין השתיים בהסבר ההתנהגות האנושית היא אסכולת הרציונליות המתוחמת. לפי כהנמן (2011), החשיבה האנושית מתבססת על שיתוף פעולה בין שתי טכנולוגיות: (א) מערכת 1 – רציונליות מתוחמת – לא מודעת, אוטומטית,

והשימוש בה לרוב אינו בשליטה רצונית (אינטואיציה, כוונות ורגשות); (ב) מערכת 2 – רציונליות אובייקטיבית – חשיבה מודעת, אטית (פעולות רצוניות). כהנמן מאפיין את תהליך קבלת ההחלטות של הפרט כתהליך מדורג, שבו מערכת 2 מקבלת את הצעותיה של מערכת 1, ומשנה אותן מעט מאוד, אם בכלל. הקבלות לכאורה לשתי המערכות ניתן לדבריו למצוא בכתבי אריסטו, תשוקה (מערכת 1) והיגיון (מערכת 2) (אריסטו, 1989) ובכתבי פרויד, תת-מודע (מערכת 1) ומודע (מערכת 2) (פרויד, 1988). מסקנתו היא לכן שגם ברמת המקרו וגם ברמת המיקרו תהליכים אינטואיטיביים מנצחים ומנצחים תהליכים רציונליים אובייקטיביים, שמגיעים מאוחר יותר ובדרך כלל מספקים הצדקות לתהליכים האינטואיטיביים.

ממצאי המחקר

בבחינת קורלציית ספירמן בין משתנה הפריפריאליות (1-5) למשתנה המקצועיות (חובבן=1, דוגמן=2, מקצוען=3, כוכב=4), התקבלה עוצמת קשר חיובית, מובהקת וחזקה למדי (Spearman's-r=0.435, p=0.0001) שפירושה, ככל שהרשות קרובה יותר למרכז, ראש הרשות קרוב יותר לדרגת כוכב, ולהפך, ככל שהרשות רחוקה יותר מהמרכז, ראש הרשות קרוב יותר לדרגת חובבן.⁹ במבחן χ^2 לבחינת הקשר בין מרחק מהמרכז (פריפריאלי מאוד ופריפריאלי=קטגוריה אחת, בינוני, מרכזי ומרכזי מאוד=קטגוריה שנייה) למשתנה המקצועיות נמצא קשר מובהק ($\chi^2=12.4$, d.f.=12, p=0.006) כאשר עוצמת הקשר לפי מבחן קרמר V גבוהה למדי (Cramer's-V=0.45).

בטבלה מספר 1 להלן מוצגות השכיחויות בתאים השונים בהצלבת המרחק כמשתנה דיכוטומי (רשות פריפריאלית למול רשות מרכזית) למול משתנה המקצועיות של ראש הרשות המקומית על ארבע הקטגוריות שלו, לשנת 2007.

טבלה 1 – הקשר בין מרחק מהמרכז לדרגת המקצועיות

דרגת המקצועיות ¹	מרחק מהמרכז ²	
	פריפריאלית מאוד ופריפריאלית	בינונית, מרכזית ומרכזית מאוד
חובבן	11 (33%)	3 (11%)
דוגמן	9 (27%)	2 (7%)
מקצוען	7 (21%)	7 (26%)
כוכב	6 (19%)	15 (56%)
סה"כ	33	27

1 דרגות המקצועיות של המכהנים מתייחסות ל-2007. וראו: הורקין, 2010: 127-128.

2 רמת הפריפריאליות של היישובים מבוססת על הגדרת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מ-2004. וראו: ציבל, 2008. לצורך הניתוח קודר המשתנה פריפריאליות האורדינלי למשתנה דיכוטומי

כאשר הקטגוריות 1-2 קובצו יחד (פריפריאלית ופריפריאלית מאוד) וקטגוריות 3-5 קובצו יחד (פריפריאליות בינונית, מרכזית ומרכזית מאוד).
* אין בטבלה ולו גם תא אחד שבו השכיחות הצפויה קטנה מ-5.

מהטבלה עולה בצורה ברורה שברשויות הפריפריאליות שכיחות וכן אחוז החובכים והדוגמנים יחדיו (60%, 20) עולה משמעותית על שכיחות המקצוענים והכוכבים יחדיו (40%, 13). כמו כן ניתן לראות בטבלה בצורה ברורה שברשויות המרכזיות מספר החובכים והדוגמנים יחדיו (18%, 5) קטן משמעותית ממספר המקצוענים והכוכבים יחדיו (82%, 22).

אם נקשר לממצאים דלעיל את ממצאי מחקרו של הורקין (2010) דלעיל בדבר הקשר בין דרגת המקצועיות לסיכויי הבחירה מחדש של מכהנים ברשויות המקומיות בישראל, נקבל את הממצאים המוצגים בטבלה 2 להלן.¹⁰

טבלה 2 – סיכויי הבחירה מחדש של טיפוסי המכהנים לפי דרגת המקצועיות בבחירות 2008¹

סיכויי הבחירה מחדש בבחירות 2008	דרגת המקצועיות של המכהן
43%	חובכן
82%	דוגמן
57%	מקצוען
81%	כוכב
67%	המכהן הממוצע ²

1. מבוסס על הורקין, 2010: 130, טבלה 11.
2. המונח המכהן הממוצע מתייחס לסיכויי הבחירה מחדש של כלל המכהנים מכל ארבע דרגות המקצועיות (חובכנים, מקצוענים, דוגמנים וכוכבים).

הממצא המפתיע ביותר העולה מטבלה 2 דלעיל הוא פער ההסתברויות המשמעותי של 25% להיבחר מחדש שבין הדוגמן למקצוען, לטובת הדוגמן! מעניין גם לראות את שוויון ההסתברויות (81% בהשוואה ל-82%) בין הדוגמן לכוכב מבחינת סיכוייהם לבחירה מחדש של שני טיפוסי משתנה המקצועיות.

כאמור לעיל במבוא, סיכויי הבחירה מחדש של ראש רשות מכהן, ששוויון לקטגוריית הדוגמן ב-2007 והתמודד בבחירות 2008, גבוהים ביותר. מתוך 11 רשויות שהעומד בראשן אופייני כדוגמן (בעל ביצועים נתפסים גבוהים ובעל ביצועים אובייקטיביים נמוכים), עשרה התמודדו ומתוכם תשעה נבחרו מחדש (90%). רק דוגמן אחד, מן המרכז דווקא (על פי החלוקה הדיכוטומית של מרכז ופריפריה בטבלה מספר 1 לעיל, קלנסווה),¹¹ לא נבחר מחדש. מתוך התשעה שנבחרו מחדש, היה רק דוגמן אחד מן המרכז (בת ים) ואילו שמונת הנותרים השתייכו לפריפריה. כל הדוגמנים מן הפריפריה

שהתמודדו מחדש בבחירות 2008, שמונה במספר, ניצחו בבחירות ונבחרו מחדש. כלומר, לדוגמן הפריפריאלי סיכויי בחירה מחדש מדהימים של 100%!

דיון ומסקנות

ממצאי המחקר הנוכחי מעניינים בראייה תיאורטית ובהתייחסות לאסכולת הרציונליות האובייקטיבית והמתוחמת. ניתן לומר כי הפריפריה מתבססת חזק יותר על המערכת הראשונה האינטואיבית בהצבעתה לראש הרשות המקומית, בעוד שהמרכז מתבסס חזק יותר על המערכת השנייה בהצבעתו לראש הרשות המקומית. במקום להתייחס לשתי מערכות עוקבות בזמן, מצאנו במחקרנו שתי מערכות המתאימות כל אחת לאזור גיאוגרפי מסוים באותה נקודת זמן.

ממצאי הקשר שבין פריפריאליות, מקצועיות ובחירה מחדש מעידים על קיומה של רציפות שלטונית ברשויות המקומיות הפריפריאליות בישראל, במובן זה שהמכהן מצליח להיבחר מחדש וליצור רצף כהונה ארוך טווח. דוגמאות מובהקות לכך מקרב הדוגמנים הפריפריאליים דלעיל הם ראש עיריית נשר, דוד עמר, שכהן כראש הרשות שש קדנציות ברציפות מ-1983 ועד 2008, ראש עיריית נתיבות, יחיאל זוהר, שכהן כראש הרשות חמש קדנציות ברציפות מ-1989 ועד 2008, ראש עיריית קריית ים, שמואל סיסו, שכהן כראש הרשות ארבע קדנציות מ-1989 ועד 2008 (למעט הפסקה אחת יזומה על ידו ב-1998) וכן ראש העיר בית שאן, ז'קי לוי, וראש העיר דימונה מאיר כהן שנבחרו לראשונה ב-2003 ונבחרו מחדש ב-2008 (שתי כהונות ברציפות).

רציפות שלטונית היא מושג בעל קונוטציה חיובית בדרך כלל במערכת דמוקרטית משום שהיא מגדילה במידה מסוימת את סיכויי היישום והמימוש של רפורמות ופרויקטים משמעותיים, שזמן ההשלמה שלהם הוא מטבעו ארוך יחסית. כנגד זה, רציפות שלטונית ארוכה מדי מעוררת אסוציאציות שליליות כגון סטגנציה, הסתאבות ושחיתות. מובן מאליו כי האינטרס העליון והיעד המיידי של פוליטיקאי נבחר באשר הוא, ללא קשר לקונוטציות הנ"ל, הוא בחירה מחדש לאורך זמן. ממצאי המחקר דלעיל מראים שקיימים מצבים מסוימים שבהם הרציפות השלטונית פוגעת דווקא בסיכויים לשיפור מצבה הכלכלי של הרשות המקומית.

ממצאי המחקר עשויים אף לתמוך בממצאי הבחירות ברמה הלאומית בישראל: למרות שהפריפריה ממשיכה לסבול מנחיתות כלכלית ומדירוג נמוך יחסית בסדר העדיפות הלאומי, ממשיכים בוחרים הפריפריה בצורה מסורתית, משום מה, לתמוך באופן בולט במפלגת השלטון המנהיגה את הקואליציה בבחירות לכנסת זה כמה עשורים.

ההסברים לתופעת התמיכה בדוגמנים ברמות פוליטיות שונות, כאלה שאינם "מספקים את הסחורה" הכלכלית וממשיכים להתבונן בשוויון נפש בהגדלת הפערים

בחברה בין עשירים לעניים ובין פריפריה למרכז, רבים ומגוונים. אך את כולם ניתן לשייך ברמה התיאורטית הגבוהה ביותר לאסכולת הרציונליות המתוחמת, המדגישה את התעלמות הפרט והאלקטורט מנתונים כלכליים אובייקטיביים ואת התייחסותם המובהקת לנתונים סובייקטיביים השייכים לתחום הפסיכולוגיה על גוניה ומשתניה השונים (רגש, אינטואיציה, הרגל, משמעת לסמכות מסוגים שונים וכד') בכואם לקבל החלטות קרדינליות לחייהם.

האופרציונליזציה של טיפולוגיית המקצועיות מתבססת על השוואה רוחבית, אובייקטיבית ונתפסת, בין הרשויות המקומיות באותה נקודת זמן, שנת 2007 במחקר הנוכחי. אופרציונליזציה זו עושה עוול מסוים לרשויות הפריפריאליות, כיוון שמצבן היחסי המקדמי למול שלושת בסיסי הביצועים האובייקטיביים: בתחום החינוך (שיעור הצלחה בכגרויות), הכספים (עודף/גירעון בתקציב הרגיל) והנדל"ן (התחלת בנייה וסיומן של דירות חדשות) חלש יחסית למול הרשויות במרכז. אולם סביר להניח, שרמת הציפיות המקדמית לביצועים אובייקטיביים תהיה נמוכה בקרב תושבי הפריפריה יחסית לתושבי המרכז, ולכן מצבן היחסי של הרשויות הפריפריאליות יהיה משופר יחסית לרשויות במרכז בהיבט זה. מרכיב הביצועים הנתפסים ייטיב לכן דווקא עם הרשויות הפריפריאליות יותר ויאזן את נחיתותן היחסית במרכיב הביצועים האובייקטיביים. בכל מקרה, מוצע לבחון גם את טיפולוגיית המקצועיות במחקר עתידי בראייה אורכית, לצד זו הרוחבית, ולבחון שיפורים אובייקטיביים ונתפסים לאורך זמן, לצד הביצועים האובייקטיביים והנתפסים בראייה השוואתית רוחבית בין רשויות מקומיות שונות באותה נקודת זמן.

הערות

- 1 פרופ' ברוך מבורך, חבר סגל בפקולטה למנהל עסקים במרכז האקדמי למשפט ועסקים ר"ג, מרצה בחוג למדיניות ציבורית באוניברסיטת תל אביב, המנהל המדעי במאגר מוחות – מכון מחקר וייעוץ בינתחומי בע"מ.
- 2 ד"ר אמיר הורקין, חבר סגל בפקולטה למנהל עסקים במרכז האקדמי למשפט ועסקים רמת גן, מנהל המחקר במאגר מוחות – מכון מחקר וייעוץ בינתחומי בע"מ.
- 3 פרופ' יצחק כ"ץ, מנכ"ל מאגר מוחות – מכון מחקר וייעוץ בינתחומי בע"מ.
- 4 המחקר הוצג לראשונה בכנס החוג למדיניות ציבורית באוניברסיטת תל אביב, בנושא השלטון המקומי, באוקטובר 2013. המחברים מבקשים להודות לשופטים האנונימיים על הערותיהם הטובות והמועילות אשר סייעו לנו בשיפור המאמר.
- 5 משרד הפנים, אגף בכיר למנהל מוניציפלי, המחלקה למחקר, מדד פריפריאליות של רשויות מקומיות, מנחם אב תשס"ח, אוגוסט 2008.
- 6 הרשויות המקומיות סווגו לעשרה אשכולות פריפריאליים אשר מקובצים לחמש רמות פריפריאליות. ראו: ציבל, נ'. 2008. מדד הפריפריאליות של רשויות מקומיות 2004 – פיתוח חדש. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 7 לפירוט נרחב יותר של המשתנים והמניפולציות המתמטיות בבסיס הטיפולוגיה ראו: הורקין, 2010.

- 8 הספר בתרגום לעברית יצא לאור ב־2011 בהוצאת מטר בשיתוף הוצאת כנרת.
- 9 יש לציין כי בהקשר זה בדקנו את המתאמים בין המשתנה פריפריאליות לבין שלוש ואריאציות אופרציונליות של המשתנה מקצועיות. בוואריאציה הראשונה קודד המשתנה מקצועיות כך: 1=חובבן, 2=דוגמן, 3=מקצוען, 4=כוכב. מתאם ספירמן בין פריפריאליות לבין מקצועיות במקרה זה הוא (Spearman's-r=0.435, p=0.0001). בוואריאציה השנייה קודד המשתנה מקצועיות כך: 1=חובבן, 2=מקצוען, 3=דוגמן, 4=כוכב. מתאם ספירמן בין פריפריאליות לבין מקצועיות במקרה זה הוא (Spearman's-r=0.337, p=0.009). בוואריאציה השלישית קודד המשתנה מקצועיות כך: 1=חובבן, 2=דוגמן, 3=מקצוען, 4=כוכב. מתאם ספירמן בין פריפריאליות לבין מקצועיות במקרה זה הוא (Spearman's-r=0.398, p=0.002). בחירת האופרציונליזציה של המשתנה מקצועיות (1=חובבן, 2=דוגמן, 3=מקצוען, 4=כוכב) במחקר זה התבססה אפוא על שיקולים סטטיסטיים, כאשר הוואריאציה הראשונה בעלת המתאם החזק והמובהק ביותר היא זו שנבחרה.
- 10 מקור: הורקין, 2010: 130 טבלה 11.
- 11 במקרה זה מדובר ברשות מקומית מהמגזר הערבי. יש לציין בהקשר זה כי במודל של הורקין (2010) נבחנו רשויות מקומיות (עיריות ומועצות מקומיות) מהמגזר היהודי בלבד, בעוד שרשויות מקומיות מהמגזר הערבי לא נבחנו בשל המאפיינים הייחודיים שלהן.

רשימת מקורות

- אב, מ'. 2008 (תשס"ח). מדד פריפריאליות של רשויות מקומיות. משרד הפנים, אגף בכיר למנהל מוניציפאלי, המחלקה למחקר.
- אלדר, ע'. 2012. בין השלטון המרכזי לרשויות מקומיות בפריפריה. בתוך: א' לסרי (עורך), כלכלה, חברה והפרטה בשלטון המקומי (234-238). רמת גן: הוצאת המכון לשלטון מקומי, אוניברסיטת בר-אילן ואתגר פתרונות אסטרטגיים ויזמות.
- אריסטו. 1989. על הנפש. הוצאת סמינר אורנים (תרגם והוסיף מבוא והערות מנחם לוז, הערות ופירושים אהרן בן-זאב).
- בן אליה, נ'. 2006. הדור הרביעי: שלטון מקומי חדש לישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- בן בסט, א', דהן, מ' וקלור, א'. 2013. ייצוגיות ויעילות ברשויות המקומיות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן בסט, א' ודהן, מ'. 2013. ייצוגיות ויעילות בשלטון המקומי. פרלמנט 77. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (כתב עת מקוון, ללא ציון עמודים). אוחזר מ־<http://www.idi.org.il>.
- ברנדר, ע'. 2013. השפעתה של ההתנהלות התקציבית על סיכויי הבחירה מחדש של מנהיגים. פרלמנט 77. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (כתב עת מקוון, ללא ציון עמודים). אוחזר מ־<http://www.idi.org.il>.
- גיני, מ'. 2012. מכללה דרומית או מכללה בדרום? השכלה גבוהה בפריפריה, ספיר כמקרה בוחן. פנים – כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 57: 76-86.
- דהן, י'. 2009. מנהיגות מקומית בעיירות הפיתוח: בין השלטון המרכזי לבין התקשורת הארצית. עיירות פיתוח (קובץ): ירושלים: יד יצחק בן צבי, 277-292.
- דלג'ו, מ'. 2008. כלכלת המערכת המוניציפאלית הכפרית בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- הורקין, א', מבורך, ב' וכ"ץ, י'. 2001. הדוגמן והמקצוען: פסיכולוגיה וכלכלה בבחירות המקומיות בישראל. פוליטיקה 7: 33-45.
- הורקין, א'. 2010. הישרדות המכהנים המתאימים ביותר: מודל הביצועים המשולבים ובחירה-מחדש במכהנים נבחרים בבחירות המקומיות בישראל ב-2003 וב-2008. בתוך: זובידה, ה' ומקלברג, ד'

- (עורכים), הסדרים דמוקרטיים במרחב הציבורי החדש. מחקרים בפוליטיקה ישראלית/ג' (141-105). הוצאת האגודה הישראלית למדע המדינה.
- הכט, א'. 2003. הנהגות מקומיות מובילות לשינוי – אפשר גם אחרת: דגמי הצלחה ברשויות מקומיות. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ויינשטיין, צ'. 2011. תכניות להתחדשות עירונית בפרויקט שיקום השכונות, הייתכן? תכנון 8 (2): 62-73.
- חננאל, ר'. 2009. ערי פיתוח וצדק חלוקתי: הפוליטיקה של תכנון אזורי והקצאת קרקעות בישראל. עיירות פיתוח (קובץ): ירושלים, יד יצחק בן צבי, 107-122.
- כהן, מ'. 2007. מודל יישומי להגברת תפקוד הרשויות המקומיות בפריפריה. בתוך: ועידת ראש הממשלה לשלטון מקומי, של ביה"ס לממשל ולמדיניות באוניברסיטת תל אביב – ספר הוועידה (271-274), תל אביב: הוצאת הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון – ביה"ס לממשל ולמדיניות ע"ש הרולד הרטוך.
- כהנמן, ד' ועמיתים. 2005. בתוך: בר הלל, מ' (עורכת), רציונליות, הוגנות, אושר – מבחר מאמרים. אוניברסיטת חיפה, כתר הוצאה לאור.
- כהנמן, ר'. 2011. לחשוב, לאט ומהר. מטר, כנרת.
- לסרי, א' וזליכה, ג'. 2012. צמצום פערים חברתיים באמצעות פעילות לצמצום הפער הדיגיטלי. בתוך: לסרי, א' (עורך), כלכלה, חברה והפרטה בשלטון המקומי (190-208). רמת גן: הוצאת המכון לשלטון מקומי, אוניברסיטת בר-אילן ואתגר פתרונות אסטרטגיים ויזמות.
- מאיר-גליצנשטיין, א'. 2009. מפא"י והמנהיגות המזרחית בערי הפיתוח: באר שבע כמקרה בוחן. עיירות פיתוח (קובץ). ירושלים: יד יצחק בן צבי, 259-267.
- מצנע, ע'. 2013. פערים לאומיים, פתרון מקומי. פרלמנט 77 (כתב עת מקוון, ללא ציון עמודים). אוחזר מ-<http://www.idi.org.il>.
- סקר גיאוקרטוגרפיה. 2012. דימוי מרכז ופריפריה בחברה הישראלית. פנים – כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 57: 29-35.
- פרויד, ז'. 1988. מבוא לפסיכואנליזה. תל אביב: דביר (תרגום: חיים איזק; עריכה מדעית: ח' אורמיאן).
- ציבל, נ'. 2008. מדד הפריפריאליות של רשויות מקומיות 2004 – פיתוח חדש. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. ירושלים: הוצאת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- צפדיה, א'. 2012. על גבולות בין מרכז לפריפריה. פנים – כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 57: 4-12.
- רווד, ב' ואהרונוביץ', י'. 2010. מנהיגות מקומית בעיר ספר שולית בין הלאומי לגלובלי: המקרה של ערד. בתוך: בריכטה, א', ויגודה-גדות, ע' ופדה ג' (עורכים), עיר ומדינה בישראל: שלטון מקומי לקראת העשור השביעי. ירושלים: כרמל.
- רווד, ב'. 2012. החלשה במסלול עוקף, איך נבנתה הפריפריה, המקרה של הנגב. פנים – כתב עת לתרבות, חברה וחינוך 57: 36-43.
- רזין, ע'. 2009. מעמדן הכלכלי של ערים במישור החוף הדרומי: תהליכים מנוגדים של "מטרופוליניזציה" ו"פרפריאליזציה". עיירות פיתוח (קובץ). ירושלים: יד יצחק בן צבי, 87-106.
- Aumann, J.R. & Dreze, J.H. 2008. Rational Expectation in Games. *American Economic Review* 98 (1): 72-86.
- Aumann, J.R. 2005. War and Peace. *Prize Lecture*. December 8, 2005.
- 1997. Rationality and Bounded Rationality. *Games and Economic Behavior* 21: 2-14.
- 1995. Backward induction and common knowledge of rationality. *Games and Economic Behavior* 8 (1): 6-19.
- Kahneman, D., Slovic, P. & Tversky, A. (eds) 1982. *Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases*. N.Y: Cambridge University Press.
- Kahneman, D. 1987. Experimental Economics: A Psychological Perspective. In: Tietz, R., Albers, W. and Selten, S. (eds). *Modeling Bounded Rationality*, 11-20.

- 1994. New Challenges to the Rationality Assumption. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 150: 18-36.
- 2000. A Psychological point of View: Violations of Rational Rules as A Diagnostic of mental processes. *Behavioral and Brain Sciences* 23: 681-683 (Commentary on Stanovich & West).
- Simon, H.A. 1982. *Models of Bounded Rationality*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- 1985. Human Nature in Politics: The Dialogue of Psychology with Political Science. *The American Political Science Review* 79 (2): 294-203.
- Sims, C.A. 1980. Macroeconomics and Reality. *Econometrica* 48 (1): 1-48.
- 1987. A Rational Expectation Framework for Short Run Policy analysis. In: Barnett, W. & Singleton, K. (eds), *New Approaches to Monetary Economics*, 293-310.
- 1993. Rational expectation modeling with seasonally Adjusted data. *Journal of Econometrics* 55: 9-19.
- 2001. Solving Linear Rational Models. *Journal of Computational Economics* 20 (1-2): 1-20.
- 2003. Implications of Rational Inattention. *Journal of Monetary Economics* 50 (3): 665-690.

אלירן בר־אל*

"האביב הערבי" הא־מיתית: כתיבתה של מהפכה

סקירה זו תציע מבט משווה על "האביב הערבי". בקריאה חותכת ובשילוב נקודות מבט שונות נראה שזו אינה תופעה אחידה העונה לפרשנות ספציפית. יוצגו ארבעה ספרים מגוונים המשקפים פלחים שונים של "האביב הערבי" ומאירים פינות שונות שלו. כל אחד בשפתו, הכתובה והמטפורית, מייצגים זרמי מחשבה המתכתבים דרך כריכתם יחד. להשוואה ביניהם ספר חמישי יתווה המשגה מופשטת של ה"אירוע", על פני צירי הזמן והמרחב. מערכת תיאור־הסבר נוצרת בשילוב הספרים לפי אורך ורוחב (המבט), כשספר פילוסופי מוסיף ממד שלישי של עומק. נטען שהמתבוננים מייחסים השפעה ל"אביב" בתוך מרחב מדומיין ערבי או מוסלמי, בניגוד למבט המשתתפים שלפיו האירוע מוכל על העולם הכללי, ואף מעבר לו. בבחינה טמפורלית מודגש העבר בכתיבת המתבוננים, המנסים לענות על השאלה "מה היה"; בעוד שהמשתתפים מדגישים את העתיד כמקום החשוב של התהוות "היכול להיות". מטרת הסקירה אינה למצוא משמעות "אמיתית" בפרשנות תוכנית ישירה של האירועים, אלא לתור אחר משמעותם הממשית בזיהויה דרך סדרת הווריאציות עצמה.

מבוא – הבדל ומרחק

אין להכחיש שבזמן המעבר מ־2010 ל־2011 היה אירוע מפתיע, שריתק מיידית מיליוני אנשים למסכי הטלוויזיה או לרחובות, לעיתונים או לכיכרות. לנייר ולאיפון דרך הלפטופ – זרם נהר של מידע על האירוע.

סקירה זו תתמקד בחמישה ספרים על אודות "האביב הערבי": ספרו של וואל גנאים, מהפכה 2.0; ספרו של ג'פרי אלכסנדר, מהפכה פרפורמטיבית במצרים; ספרו של ז'אן־פייר פיליו, המהפכה הערבית; ספרו של חמיד דבאשי, האביב הערבי; וכן ספרו של אלן באדיו, לידתה־מחדש של ההיסטוריה.¹ ארבעת הספרים הראשונים משקפים זוויות מבט שונות על "האביב הערבי". ספרו של גנאים מבטא נרטיב יחידני בהדגישו פרטים אישיים וחוויות חיים המתוארים בשפת היומיום. לעומת זאת, ספרו של אלכסנדר מעלה נרטיב קהילתני. הוא מתרכז בשיח של הקהילות השונות במהלך האירועים במצרים, הן דרך העיתונות והתקשורת והן דרך המשתתפים. פיליו נוקט גישה היסטורית ונרטיב קולקטיבי. בניגוד לגנאים שהזיע בכיכר, ישב פיליו בפרזיז והפיק לקחים על

---

*eliranbarel@gmail.com

"המוסלמים" ועל אודות "מהפכה ערבית". ובניגוד לאלכסנדר, הוא אינו סוקר את המהפכה המצרית בלבד, כמיקרוקוסמוס של האירוע כולו, אלא מתחקה אחר המקורות ההיסטוריים וההשפעות הפוליטיות של "האביב הערבי" הנתפס כתופעה כלל אזורית. דבאשי גם כן מזהה ב"אביב הערבי" תופעה כלל אזורית, אך כותב עליה מנקודת מבט פוסט־קולוניאלית שאינה אירופאית או אמריקאית, אלא גלובלית.

הספרים מייצגים פרשנויות שונות ביחס ל"אביב הערבי", אך כדי לייצר מצע השוואתי בין ארבעתם מן הראוי להציע מסגרת השוואתית לצורך בחינה ביקורתית של התופעה הנבחנת. ספרו של באדיו, הכותב על האירועים הקונקרטיים מזווית פילוסופית, יסייע לבחון את ההבדל והשוני בין ארבעת הספרים הנדונים. לצורך ההשוואה ביניהם נבחין בין שתי גישות: מבט על ציר הזמן של מתבונן מול משתתף; והיקף על ציר המרחב של הספציפי מול הכללי. (I) הגישה המתבוננת – מיוצגת על ידי שני סופרים, פיליו ואלכסנדר; ולצד שני ספרים של משתתפים הלוקחים חלק באירועים (דבאשי וגנאים). (II) הגישה הכללית, שאותה מייצגים פיליו ודבאשי, תביט ב"אביב הערבי" כתופעה גורפת, ושני הסופרים הספציפיים, גנאים ואלכסנדר, מתמקדים באירוע/מקרה של "האביב" המצרי. בצורה זו נבנית מארבעת הספרים השונים מערכת משמעות תיאורית־הסברית, בלתי שלמה כמובן, ואולי אף סותרת. אך כזוהי המציאות, ודרך קריאתה המשווה בין הספרים נוכל לקבל זאת כברכה ולא כקללה.² בעקבות ההשוואה יונחו הכלים המושגיים לביסוס הבדלים בגישות שונות ל"אביב", אך לא במטרה לסתור ולהכריע בין גרסה אמיתית לשקרית אלא כדי לייצר תמונה מורכבת של תופעה מתהווה, בעלת השפעות עמוקות הן על הפוליטי והן על הפוליטיקה באזורנו.

בחלק הראשון של הסקירה ייבחנו ארבע הגישות של הספרים השונים. כשיטוט לאורכו ולרוחבו של "האביב הערבי", יוצגו סקירות הספרים השונים לפי עולם המשמעות שלהם. תיאור הספרים בשפתם מייצר מערכת משמעות דו־ממדית, הנעה לאורך המבט על ציר הזמן, ולרוחב ההיקף על ציר המרחב של התופעה הנבחנת. בחלקה השני, דרך הפשטת האירועים הקונקרטיים, יוכנס ממד שלישי של עומק ל"אביב הערבי", שיתווה את ההבדל והשוני בין עמדת המתבונן והמשתתף, או הכללית והספציפית. בכך תיווצר מערכת משמעות תלת־ממדית, דינמית ואינטראקטיבית של האירוע. בחלק השלישי יחולצו מסקנות ושאלות מורכבות מהשוואת נקודות המבט, וחשוב מכך, מהאינטראקציה ביניהן. קריאה השוואתית זו, דרך סקירתה הביקורתית, תראה על התפשטות יריעת השאלות, במקום צמצומה בתשובות.

1. לאורך ולרוחב "האביב הערבי"

לבחינת המבט המשתתף באירוע, ובהיקף המקרה המצרי, לא נמצא ייצוג טוב יותר מאשר ספרו של וואל גנאים. בעצם זהו מסמך זיכרון של אירוע המהפכה במצרים. אך למרות שהסיפור כתוב על סמך חוויות העבר, הנרטיב שמובנה מתמקד בעתיד לבוא, ובשאיפותיהם של המצרים לעתיד אחר מהקיים. התרכזותו הספציפית במרחב המצרי, הווירטואלי והממשי, מבטאת את זווית ראייתו כלפי ה"אביב הערבי".

וואל, יליד 1980, בחור מצרי שגדל גם בסעודיה, נחשב לאחד המנהיגים במהפכה חסרת ההנהגה במצרים. ביוני 2010 הקים את דף הפייסבוק "כולנו חאלד סעיד" שהוליד דרכו מיליוני מפגינים מצרים, בעיקר בהפגנת הענק של ה-25 בינואר, שהתחילה את ספירת הימים (הרטרואקטיבית) לנפילת משטרו של מובארכ ששלט זה שלושה עשורים. את הנרטיב הפרטי שלו מתחיל וואל בתיאור בו הוא עצמו נמצא בחקירת משטרה. פריסת ילדותו דרך עדשת התחקור, שנערך ב-2007 והרבה לפני המהפכה, הולמת את מה שכינה "משטר של פחד".

הוא מתאר כיצד הימים והשנים שלפני המהפכה היו בלתי נסבלים. הניסיון של הוריו לקיים את המשפחה ולהקנות לילדיה חינוך הולם הביאו לנדודים בעקבות תעסוקה, או מה שמכונה הגירת עבודה, עד לערב הסעודית, שם אביו עבד כרופא ציבורי. וואל מתאר "ייצוא מוחות" מסיבי ממצרים לאורך שנות השמונים והתשעים, כשבדיחות נוסח "העתיד של המצרים הוא בקנדה" היו דבר שבשגרה. התקווה של תושבי מצרים לפי וואל, נמצאה בהגירת הגריין קארד האמריקאי, ולא בתוך מצרים גופא. כך התמודדו עם מערכת חינוך מושחתת שעודדה שוחד ורמאות, וחמור מכך, הביאה לשגשוג של חינוך פרטי, למי שידו הייתה משגת. תוך כל זאת, רצה וואל ללמוד הנדסה באוניברסיטה המקומית. ואולם הסיבה לכך שמצא עבודה הייתה דווקא תשלום חשבון הטלפון עבור שירותי האינטרנט שבהם השתמש, שהחריגו את החשבון המשפחתי במאות אחוזים. "כאן", אומר וואל, "התחלתי חיים און-ליין, ועצמאות כלכלית לשלם עליהם" (גנאים: 13).

ב-1998 ותוך כדי לימודיו, הקים אתר אינטרנט מוסלמי שחיבר בין מיליוני מוסלמים בעולם, דרך הפצה ושיתוף קובצי קול (בדומה לשיתוף סרטונים ביו-טיוב של ימינו). משם הגיע לארצות הברית כדי לתרום את האתר המוצלח והרווחי לעמותה שתתחזקו. אולי בגלל הפיצול המשפחתי והישארות אביו בסעודיה, וואל התכוון להתחתן מוקדם, וכמובן (עבורו), הציע נישואין לכמה נשים ברשת. כיוון שלא נלקח ברצינות אז, הסיק שעליו להתחתן עם לא-מוסלמית שהמירה דתה לאסלאם. ואם לא די בכך, נוכח הערכתו "לפתיחות התרבותית האמריקאית והדרך הפרקטית בה ניגשים אמריקאים לבעיות החיים" (שם: 16), חיפש אמריקאית שמומרת לאסלאם. לאחר שמצא מגיבה באחד

הפורומים באתר שלו, במקרה פגש אותה במסעו לארצות הברית שם מכר את האתר תמורת סכום נאה במיוחד, ונשא אותה לאישה.

בזמן שהייתו בארצות הברית נחשף לאיכויות שהותירו אצלו רושם עמוק: החינוך, חופש הביטוי, זכויות האזרח והאפשרות הדמוקרטית להביע דעה. מנגד, הוא ציין גם את הרגשת האינדיבידואליזם שהייתה זרה לאחריות המשפחתית וחשיבות הקבוצה שאותה הכיר מבית, וזיהה כחמימות מקיפה גם אם לעתים מגבילה. אולם מיד לאחר 11 בספטמבר חשו וואל ואשתו את השינוי באווירה שהתבטא ביחס משפיל ומפלה כלפיהם. הם חזרו למצרים בדצמבר 2001, ועד 2008 הספיקו להוליד שני ילדים, והוא השלים תואר MBA מהאוניברסיטה האמריקאית בקהיר. אז התקבל לעבודה בחברת גוגל וסניפה המצרי, ועדיין המרחק מהפוליטיקה (היה) ברור, כמו שהוא מעיד על עצמו (שם: 28). רוב העם במצרים, ובעיקר תושבים כפריים ממעמד נמוך לעומת וואל (חסרי השכלה אקדמית או נגישות למערב), לא עסקו בפוליטיקה אלא בחיי היומיום. כך גם וואל שתכנן ובנה בעיר את מה שחשב שיהיה עתידו. את המרחק מהפוליטיקה יש לראות כביטוי פוליטי של "המרוץ אחר מושיע" המתואר דרך תנועות המחאה למשטר הקיים, שקמו מאז 1928 עם האחים המוסלמים, ועד לתנועות ההתקוממות החדשות, "קאפייה" (מספיק, בערבית) ב־2004, ותנועת "6 באפריל" מ־2008. תנועות אלו קמו על רקע שביתות של פועלים, העדר אופוזיציה וחוסר ביטוי חופשי. אדם אחד שהיווה תקווה מושיעה היה ד"ר מוחמד אלבאראדי. בעל תפקיד בכיר באו"ם, וזוכה פרס נובל לשלום (2005) על מאמציו למניעת הפצת נשק אטומי בעולם. אפילו מובארק הכיר בו, ובהענקת מדליית כבוד (2006) ניסה לשייך את הנכס למשטר המצרי. הנה היה אדם בעל תהודה עולמית, שלא ניתן לגייס או להעלים. רק ב־2009, כאשר עתיד היה אלבאראדי לסיים את כהונתו השלישית ולפני חזרתו למצרים, העיר בעיתון מצרי שאינו מרוצה מניהולה של מצרים, וסימן פרץ לגיטימציה לשיח ביקורתי. למרות היעלמותו מהתקשורת הציבורית באחת, את הפופולריות שלו קשה היה להפחית – בעיקר בקרב הצעירים שראו בו אלטרנטיבה מיוחלת, ועדיפה בהרבה מבנו של מובארק.

סטודנט בשם מחמוד אל־חיטה הקים עמוד פייסבוק שנקרא: "אלבאראדי (ל)נשיא מצרים 2011". לקראת חזרתו המתוכננת למצרים בפברואר 2012, האווירה כבר הייתה לוהטת, ווואל החליט לנצל את הידע שלו במדיה, שיווק ואינטרנט כדי לקשור בין אלבאראדי לתומכיו. ימים לפני חזרתו הקים וואל את האתר שהפך לעמוד הרשמי של ד"ר אלבאראדי. שם פרסם תכופות מסרים, שלדעת וואל, היה אלבאראדי מפרסם בעצמו. למשל פרסם את "שבע דרישותיו של אלבאראדי לשינוי". אך פנים אל פנים נפגש וואל עם אלבאראדי רק באפריל. מאבק בעד ונגד האיש התחיל לצבור תאוצה בעמוד הפייסבוק, שם הואשם ב"קשרים עם המערב" והיותו כלי שרת בידיו. מנגד, פנה

וואל למשאלים דעות לשם קבלת החלטות. כך שיתף את קהל החברים שנכון לאותם ימים כבר מנה מאות אלפים.

ביוני 2010, לאחר שצפה בתמונות גופתו של הצעיר האלד סעיד, החליט וואל להקים עמוד לזכרו המציין את רגשותיו בפשטות: "כולנו האלד סעיד". זהיר דיו כדי לא לקשור את המקרה למטרות פוליטיות מוצהרות, עשה זאת וואל בעמוד נפרד מעמודו של ד"ר אלבאראדי. דיכוי המדיה בעולם הממשי העצים את השיתוף והפתיחות בעולם הווירטואלי של הפייסבוק. שיתוף תמונות ומידע בגוף ראשון, כאילו האלד מדבר למצרים, משך מאות אלפי תומכים. הצעד הראשון שהחליטו עליו ביוני משתתפי העמוד הוא "עמידה שקטה" (silent stand), שתעשה הרבה רעש סימבולי. בניגוד לתנועות קיימות, מהאחים ועד "6 באפריל", וואל חיבר בין המון שלא היה פעיל פוליטי, וחילץ את האכפתיות האנושית שלו כלפי סבל לא צודק, יחד עם רעיון משותף ויישומים ספציפיים שלו. אפילו תמיכה בינלאומית לא איחרה לבוא, כשקיבל הודעה על מצעד שקט דומה וסולידרי בלונדון. אך עד דצמבר ירדה התמיכה, ההתלהבות פחתה והמומנטום הלך ודעך. את וואל זה הדאיג מאוד, שכן היה כבר מושקע בעמודי הפייסבוק יותר מאשר במשרתו הנחשקת בחברת גוגל.

בשיתוף חוות דעת של גולשים בעמוד, ושל מארגני תנועת "6 באפריל" ומארגנים אחרים של אתרי מידע וחדשות (כמו Rasd), הוחלט ש"יום המשטרה", ה-25 בינואר, יהיה תאריך המחאה הגדולה – "חגיגה" של יחס המשטרה לציבור. כיום חופש לאומי ותאריך בעל חשיבות סמלית עצומה, לא היה יום טוב מזה להכריז על מחאה. העמודים באתר פייסבוק הפכו ל"כוורת" של פעילות וזירה של התרחשות: תיאום אירועים, סיקור שוטף של המתרחש והפצת מידע היו מנת היום במשך חודשים רבים. זרמו דיווחים על המתרחש בתוניסיה, על הפיגוע בכנסיית אל-קידסיאן ועל אזרחים מצרים שהציתו עצמם כחיקוי של מוחמד בועזיזי התוניסאי. בעמוד השתתפו קבוצות מגוונות בגיל, מגדר, דת וגזע וביטאו בו מגוון של דעות על הנושאים הבעורים. זו בדיוק הייתה גדולתו, מזכיר וואל, בהקניית מרחב ביטויי ששנים היה סגור ומצומצם. גיוון היה בולט גם בארגון האירועים. כאשר קבוצות שונות משכו לכיוון, ונקבעו אירועים והתארגנויות שונות במקומות וזמנים שונים, הפך העמוד של וואל למתווך בין פעילי השטח לפעילים הווירטואליים. דיווחים על היעדים של ההפגנות נקבעו שעות לפני קיומן, בעוד שהמשטר תמיד צעד מאחורי המפגינים ופשוט לא הצליח לעקוב אחר קצב התפתחות האירועים. ה-25 בינואר" היה הצלחה אדירה: הפגנת כוח עממי וספונטני, במובן שלא היה מאורגן (על ידי גוף או ארגון פוליטי), סללה את הדרך להפגנת "28 בינואר", שאותה כינה וואל "יום שישי" של זעם: מהפכה נגד השחיתות, אי הצדק, עינויים ואבטלה". בחירת יום שישי הייתה מתבקשת ויעילה עקב נהירת הגברים למסגדים לתפילה המסורתית. המשטר מצדו הגיב בניסיונות לחסום את הרשתות החברתיות, להזהיר את דעת הציבור

מהכאוס האפשרי, ולהאשים את המחאה כקנוניה של כוחות זרים. בעצם, אומר וואל, חסימת הרשתות החברתיות הייתה השיווק הטוב ביותר למחאה, שכן תושבים שלא ידעו על קיומה, התוודעו לאיום הגדול שחש המשטר. ואז, ב-27 בינואר, בין שתי ההפגנות הגדולות ביותר, נחטף וואל בידי ה"משטרה המדינית" והוחזק באלימות ובניגוד לרצונו למשך 11 הימים הבאים. מתוך תאו ודרך כיסוי עיניו, לא ידע וואל הכפות על המתרחש בחוץ. היעדרותו רק העלתה את החשד שהמשטר אחראי לה, וחיפוש נרחב, בינלאומי ותקשורתי יצר לחץ נוסף על המשטר והמשטרה לא לפגוע בו או באחרים מהצעירים העצורים. ההד התקשורתי נוסף על גלי אלימות מיואשים של המשטר, הביאו ללחץ כה גדול שהטה את הכף מעבר לנקודה הקריטית לה יכול המשטר, לטובת המפגינים. לפני שחרורו, משהפך למעין איש ציבור, תודרך וואל שעות ארוכות על ידי קצינים שונים לגבי הצגת דבריו בעת השחרור ולאחריו. וכדרכו, שמר על איזון בין הדחף לזעוק על הזוועות והסבל שחווה, לבין הערנות הפיכת של התלהמות כזו. לאחר שחרורו חזר ועזר לחבירת הכוחות האופוזיציוניים יחדיו, בעזרת הקשרים החדשים שיצר, תרתי משמע, בין האנשים ואתם. "אז", הוא אומר, "הבנתי כמה מוגבל היה תפקידי במהפכה" (שם: 274). מאז שחרורו ניסה המשטר המצרי לנכס את וואל לטובתו, ולגרום לו לדבר את שפת המשטר, הווה אומר תמיכה פומבית ברפורמות ואזהרה מכאוס מסוכן. אך קשריו עם הפעילים בשטח, כאחד מהם, גרמו לו להלך על החבל הדק בין הקצנת המהפכה ורדיפות אישיות של שוטרים ואנשי משטר, לבין מימוש דרישותיה של המהפכה לשינוי אמיתי. שינוי במערכת ולא במאיישים שלה, ברעיון שעליו נשענים ואותו מבצעים, ולא שינוי סמנטי או קוסמטי של המבצעים עצמם. בניגוד למהפכות של הדור הישן, תרתי משמע, שהונהגו "מלמעלה למטה" על ידי מנהיגים כריזמטיים ואז הוחלו על העם (ולא הכילו אותו), מציין וואל את המעבר למהפכה מודל 2.0: ספונטנית, עממית ולא אלימה, שמתהווה מלמטה, מן העם ועבורו, כלפי מעלה.

מבט אחר על "האביב הערבי" מייצג הסוציולוג האמריקאי, ג'פרי אלכסנדר. בבחינת רוחב ההיקף מציע ניתוח ספציפי למתרחש במרחב המצרי, אלא שמבטו כתחום מחקר, מתמקד בהיבט הקהילתני והביצועי של המהפכה, והכוח התרבותי שביניהם. אורך מבטו מתבונן בשיחים שונים שהתבצעו במהלך שמונה עשר ימי המהפכה במצרים. מזווית ראייתו, מעדיף אלכסנדר לשאול "איך" ולא "למה" היא התרחשה. לשם החקירה של שיחי הקהילות הוא סוקר ידיעות עיתונות וחדשות, מקומיות וזרות, וכן את עמוד הפייסבוק של גנאים ותחנות אל-ג'זירה. הוא טוען שלהבנת המהפכה יש להסתכל עליה "מבפנים", דרך המשמעות שהיוו האירועים למשתתפיהם. לשם כך לפיו, אין אנו בוחנים (או יכולים לבחון) את האירועים עצמם, אלא את ייצוגם הקולקטיבי של האירועים ושל המשתתפים. עוד הוא מוסיף, אין לאלמנטים מטריאליים שום אפקט ללא תיווך של ייצוגים תרבותיים. אלכסנדר טוען שעובדות חברתיות, כשלעצמן, אינן מדברות.

אלו הן ייצוגים של עובדות שמדברים, ובלבן של המשמעויות החברתיות ישנם קודים בינאריים המסווגים דברים בצורה קטגורית כטובים או רעים, טהורים או מחוללים. חירות אישית וכבוד סגולי תלויים בקיומה של סוג חברה מסוים, אומר אלכסנדר, כזו אזרחית ולא פרימורדיאלית.

כדי לזהות את השינוי הוא מבחין בין מערכות הקלסיפיקציה של משטר מובארק לבין זו של המהפכנים. המשטר מצדו הציג את המהפכות כ"טמאות" לעומתו ה"קדוש" (במובן הדורקהיימי). לשם כך סיווג את מפגיני ה-25 בינואר" כמרגלים, אי-רציונליים, מסוכנים, פרימיטיביים, סקטוריאליים וכד' – בעוד שהמשטר היה מצרי, בטוח, פטריוטי ומודרני. המפגינים ייצרו מערכת סימבולית מתחרה, שלפיה "הם אפיינו את התנועה שלהם, כ'חסרת הנהגה', [ובכך] בוחרים שוב-ושוב להדגיש את האופי 'הספונטני' של פעילותיהם" (אלכסנדר: 17). אלכסנדר מתאר כיצד העיתונות המערבית (אירופאית ואמריקאית) נעה בין זיהוי המהפכה כחילונית או דתית, תחת האיום הנלווה מאסלאמיזם קיצוני. אך הנרטיבים שקידמו המפגינים היו "חזרה להיסטוריה" ו"התעוררות", שבמהלכם אבדה המשמעות הסימבולית מהייצוגים הקולקטיביים ששלטו בזמן ש"לפני". שינוי זה בייצוגי הרקע היה השלב המקדים מעבר מהבניה חברתית לפעולה חברתית. וכדי שזו תצליח, מזכיר אלכסנדר, סמלים צריכים להיות מוקרנים ממבצעייהם לקהל הרחב. "הסוכנים שהיו בליבת המיזם הביצועי הזה היוו את קבוצת השליחים (carrier group)" (שם: 32), ובהמשך מוסיף אלכסנדר:

This unfolding *mise en scène* was directed, not by the mass of people, but by movement intellectuals who tried to work out the script and choreograph street actions in advance.

(שם, הדגשה במקור)

לפיו, בכך שהציגו המהפכנים את המהפכות כדמוקרטיות, לא רצו אותם "אינטלקטואלים של התנועה" לחשוף את זהותם או את קשריהם. כאן יש להיזכר בתיאוריו של גנאים על הניסיונות לשמור על זהותו בסוד כדי שלא לחשוף את עצמו או את משפחתו לסיכון מצד המשטרה, וכן את הסיפורים שהזכיר על אלו שלא הצליחו בכך. בשנים טרם המהפכה, לטענת אלכסנדר, המהפכנים החלו לקרוא וללמוד על אסטרטגיות של אי-אלימות ואי-ציות חברתית, בעיקר על בסיס רעיונותיו של "ג'ין שארפ, האמריקאי שהפילוסופיה שלו בדבר מחאה אזרחית קיצונית שאובה ממהאטמה גנדי" (שם: 35).³ יתרה מזאת, ימים לפני ה-25 בינואר לימדו מארגנים מ"האקדמיה הסרבית לשינוי" וסניפה המצרי, את המפגינים כיצד לשמר אי-אלימות – שבלעדיה טוען אלכסנדר לא ניתן לבצע ספירה דמוקרטית אזרחית.

כאשר היה מרכזה הסימבולי מאובטח ביציבות, ניצחון המהפכה, לפי אלכסנדר, הפך לשאלה של זמן. אך ביצוע או הצגה ללא אמצעי ייצור סימבוליים לא תוכל להתרומם. הצגה צריכה במה, ולמרות שהיו רחובות וכיכרות, ללא כוח חלוקתי, הם אמצעי מדיה לתפוצת המונים, למהפכה לא יהיה כוח פרשני. ועבור אלכסנדר, הניסיון של המשטר להפיל ולחסום את אמצעי המדיה היה ניסיון לחסום תפוצה סימבולית, על חשבון הכנסה כלכלית שבמידה רבה תלויה בתקשורת ההמונים. עם זאת, הוא מציין ש"בעלי המדיה הדיגיטלית יכלו לשתף פעולה עם המשטר המצרי ולסגור את המדיה ללא התנגדות. [אך] הביצועים של דמוקרטיה מצרית השפיעו עליהם לפעול בדיוק בדרך ההפוכה" (שם: 70, ההדגשה שלי).

אז מזכיר אלכסנדר כי העיתונות הזרה שוב נעה דיכוטומית בין שתי מטפורות מרכזיות: 1979 או 1989, בשאלה, "איזה מודל יהיה המקרה המצרי?" והמבנה הבינארי שאיראן-1979 זה "רע", ומזרח אירופה-1989 זה "טוב", למרות שהוא מכיר בעיתונאים כפרשנים ולא אובייקטיביים, לפיו הם מעריכים את המהפכות ביחס לשיח הרחב של חברה אזרחית, כתקן שמציין לא רק את האתיקה המקצועית שלהם, אלא גם את המחויבות של קוראיהם הדמוקרטיים בבית (אירופה וארצות הברית). אלכסנדר מדגיש כי בין עיתונות ערבית ומערבית יש למעשה "אינטר־טקסטואליות, כאשר כל צד מתייחס תדיר לדיווחו של האחר להדגשת הנקודות שלו" (שם: 75). אך מעבר לכוח פרשני, מציג אלכסנדר את מקום הצבא כמרכזי גם כן לאירוע המהפכה המצרית. הוא אינו טוען שאי־התערבות הצבא בדרכי המהפכה נגזר מרצון קציניו לשמור על האינטרסים המטריאליים שלהם (שליטה במפעלים וכיו"ב), ומציע שאנשי הצבא ומפקדיו, גם אלו שתחקרו באלימות את וואל גנאים, נמשכו לרגשות ולאידאלים שהוקרנו מהביצועים המהפכניים. לפי ניתוחו של אלכסנדר, תנועת "ה־25 בינואר" הזדקקה לא רק לייצוגי רקע טעונים מספיק, קבוצת שליחים נאמנה, תסריט יעיל בעל עלילה מפותלת, טכנולוגיה דיגיטלית וכד', אלא גם ליחסים המיוחדים בין ארצות הברית לצבא מצרים, כדי שהמהפכה "התרבותית שלהם תצא כמו שצריך" (שם: 85). מכאן, לא רק מובארק, גם הרעיונות שייצג, נשארו מזוהמים. וכדי להשלים את תהליך ההיטהרות טוען אלכסנדר שהמצרים חייבים להתקדם בדרך דמוקרטית. איזה סוג של דמוקרטיה או מה משמעותה בפועל בסוגיות הבווערות, הוא איננו מפרט.

שני הספרים הפרטיים שעוסקים ב"אביב הערבי" בהיקף אירוע המהפכה המצרית, מעלים הבדלים ביניהם נוכח מבטם השונה בציר הזמן, ופרשנותם השונה למושג ה"ארגון" של באדיו, כפי שיומשג בהמשך. ההבדלים מתבטאים בסגנון כתיבתם, הלשון שבה הם משתמשים, וכן במטפורות והדימויים עד כינויי הגוף. למשל, בכותרות הספרים על ציר הכללי מופיע המסמן "ערבי/ת"; ועל הפרטיים נראה את המסמן "מהפכה". כמו כן, החלוקות הקטגוריות בין אנחנו והם, דמוקרטי ואוטוריטרי, מזרח ומערב, יסודיות

בתפיסתם והמשגתם למה שהתרחש במצרים, אם מתוך מבט קרוב של משתתף כפי שהדגים גנאים, או מבט רחוק של מתבונן מעטו של אלכסנדר. למרות ששני הכותבים עטו שפה ליברלית ודמוקרטית, המשתתף שאף לריזומטיות וספונטניות עם סוף פתוח, יותר מאשר להייררכיות וסדר (בעיקר בנושא הארגון המוקדם) של אירוע המהפכה. במעבר לצד הכללי של "האביב הערבי", לא משתנה השפה ה(ניאו)ליברלית, לפחות על פני הצד המתבונן בציר המבט. אך הראייה והאחיזה הקטגורית מתערערות. ניכר שזיהוי כללי של האירוע חשוב לניתוח השלכותיו.

אם נמשיך על ציר הזמן של המבט המתבונן, גם ז'אן-פierre פיליו, חוקר צרפתי מתחום לימודי האסלאם ומזרח תיכון נמצא בו, ומציע "עשרה לקחים" או שיעורים "מההתקוממות הדמוקרטית". גישתו הטמפורלית דומה לזו של אלכסנדר בבחינת מבטו על האירועים בתור כאלו שהתרחשו כבר. אך כמו דבאשי רואה פיליו ב"אביב" תופעה מרחבית כללית. אלא שהנרטיב הקולקטיבי שונה מהגלובלי בבחינת המרחב שאמנם לא מצומצם למצרים, אך עדיין תלוי בקולקטיב הערבי או המוסלמי. פיליו מעלה נרטיב התפתחותי בעל שורשים היסטוריים והשפעות פוליטיות רחבות הרבה מעבר למרחב המצרי אך עורן מוגבלות ל"עולם הערבי". ספרו ראה אור בנובמבר 2011, פחות משנה לאחר האירועים, והיה הראשון להיכתב. על הקושי לכתוב אירוע או תופעה תוך כדי התרחשותם הוא מציין:

Any far-fetched conclusion is doomed to be preposterous, so the ten lessons here are just a modest contribution to the collective appraisal of this tremendous event (Filiu, 3).

פיליו מציע כי עשור מעגלי שנפתח בהתקפת מגדלי התאומים, נסגר כעת בהתקוממויות הדמוקרטיות בעולם הערבי. כצופה באירועים, וככותב (במודע או שלא) לקהל מערבי, הלקח הראשון של פיליו הוא שהערבים אינם יוצאי דופן. הם אינם היוצאים מן הכלל. כאמירה חיובית על פניה, יש לתהות, מהו אותו כלל שממנו הערבים אינם יוצאי דופן? ויותר מכך, מי הם אותם ערבים? בהמשך נראה שעבור משתתף, אפילו כללי שאינו פרטי, שאלות אלו הם לב העניין. אך פיליו מציין שערבים יכולים להילחם בגבורה עבור חירות וצדק, והם עשו זאת למעלה מדור. אלא שדעות קדומות תרבותיות והטיות פוליטיות מנעו את תפיסתם. מה שכן יוצא דופן הוא לא הערבים אלא הגמישות הנחושה של משטריהם. חריגה זו באה לקצה בהפלת בן-עלי ומובארק, שהדגישה את המהירות יוצאת הדופן בהחלט של התפשטות האירועים.

כלקח שני פיליו מסיק ש"מוסלמים אינם רק מוסלמים" ומסיט את תשומת הלב לכך שהאירועים התרחשו במדינות דתיות, אך לא היו בעלי אופי דתי והתרכזו באג'נדה פוליטית. האפשרות לשנות סעיפים בחוקות המדינות, ובחלק לנסחן מחדש כליל, ייצרו

פלגים שונים ומגוונים גם בתוך המחנה הדתי, דוגמת האחים המוסלמים או התנועה הסלפית. "אך אותו דבר יכול להיות נצפה גם בתימן, ירדן, סוריה ועומן", במיזוג של אלמנטים דתיים כחלק מהזהות הקולקטיבית, "ולא כחלק מקורפוס ספציפי" (שם: 29, ההדגשה שלי).

הלקח השלישי מציע שכעס הוא כוח השייך לצעירים. בעולם הערבי, שחציון הגיל בו הנו 22 ולא 28 כמו "בשאר אוכלוסיית העולם", הצעירים סובלים מדיכוי כבר שנים, מעיר פיליו, ומשלמים את המחיר של קיום חוקי חרום מול דחף לביטוי עצמי. הוא מזכיר את קפיצת השנים האחרונות בשיעורי האוריינות והחינוך בעולם הערבי, שתרמו לתפוצת השפה הערבית ובמידת מה לתחייתה מחדש. אך מול זה הוא מעלה, שרוב הצעירים הללו חשו דה־פקטו חסרי עתיד. השליטים היו מצדם בעלי מכנה משותף ליחסי אב־בן, בין שאגרסיבי ובין שנדיב, עדיין צובר טינה אצל חלק מהנוער המקומי. כשהמשטרים בעולם הערבי היו חסרי אופוזיציה ושמרו על היותם כאלה, צמיחת מעמד הביניים נבטה מתוך המפלגה ובחסות קשריה שלא היו ניתנים לעקיפה. מכאן הוא טוען נגד הנרטיב המקובל של מעבר חלק לדמוקרטיה. הכעס והתסכול, בליווי הפחד היומיומי והאבטלה הגואה של אותו מעמד ביניים, מנעו את התקיימותו "עבור עצמו". בתי הקפה היו מלאים, זה נכון, כותב פיליו, כי לא היה מקום אחר למובטלים לדבר על כדורגל. במקביל, פרסומים מקוונים הופיעו באופן שוטף והדגישו את כוונתם להילחם בפשע, בשחיתות, באבטלה וברעב. בתוניסיה נכתבו שירי היפ־הופ והופצו כדלק מחאתי, שאחריו רדף המשטר תמיד צעד אחד מאוחר מדי. כך נוצרה "מוזיקת המחאה" כפי שכונתה והוציאה רבים לרחובות. גם במצרים הצעירים והנוער התקוממו והדגישו זאת בסימבוליקה מחאתית, כמו שמות האירועים ועמודי הפייסבוק שהדגישו תמיד שני צדדים שאינם בלתי תלויים: זעם/כעס ונוער. בחיקוי של המשטר עצמו, הכריז הנוער המצרי על "תשדורת מס' 1", דרך מפורסמת של המשטר לדבר לעם, ושם פירטו את דרישותיהם. המסמך נוסח בשיתוף פלגים חילוניים ודתיים, מכל צדי האופוזיציה, שהיו כמובן באותו הצד נגד מובארק והמשטר.

תנועות נוער שהפכו קולקטיביות, השפיעו כבר ב־1968 בשני גלי הפגנות גדולים. שלושים שנים לאחר מכן, הצבא במצרים ובתוניסיה לא התערב "והעניק את הניצחון למחאת הנוער" (שם: 42). גם במדינות אחרות, אומר פיליו, כמו בחריין, סוריה, ירדן ואלג'יריה, נוער מתקומם לא בורח מסכנה, והופך את הכעס לכוח ואת הזעם לאנרגיה, המתחזקים לעתיד. משם יוצא פיליו ללקח הרביעי, הוא שרשטות חברתיות "עושות את העבודה" (social networks work). בנובמבר 2005, בזמן שאירח בן־עלי את "הפסגה העולמית של חברת הידע" בחסות האו"ם, היה האינטרנט בתוניסיה תחת שליטה כבדה, הודות לספקים מונופוליסטיים וקשריהם למשטרה הלא כל כך חשאית. אך הוא מזכיר כי שלישי עד מחצית מן המצרים והתוניסאים אכן מחוברים לאינטרנט, וכי בתוניסיה לאחד

מכל עשרה יש עמוד פייסבוק. נתונים אלו מסייעים להבין את משחקי החתול ועכבר בין המשטר לתושבים והמפגינים, שכן על אף השליטה ברשת האינטרנט, אין המשטר יכול לשלוט בהתרשתות האינטרנט. שתי התנועות החדשות במצרים, "קאפייה" ו"6 באפריל", קמו ותוחזקו דרך עמודי האינטרנט, מצהיר פיליו. לא רק לשם תיאום אירועים, אלא גם להפצת מידע. אתרי שיתוף התמונות תרמו להפצת זוועות המשטר מצד אחד, ולהצלחת ההפגנות מצד שני. תמיכה בינלאומית של תנועות "אנונימוס" ו"ויקיליקס" במתקפת טרור אינטרנטית או הפצת מסמכים החושפים את שחיתות המשטר התוניסאי, עזרה לערער את הלגיטימציה והשליטה האפקטיבית של המשטר. אך בזמן שהרשתות החברתיות התעצמו דווקא אחרי האירוע בתוניסיה, הן עזרו להתהוות האירוע המצרי. כאן מזכיר פיליו את העמוד שהקים וואל גנאים, שמשך מיליונים ובכך תרם להצלחת מחאת "ה-25 בינואר", סימן היכר שהממלכה במרוקו למדה, ניכסה וניצלה לשם יצירת דעת קהל בהפצת גרסאותיה לאירועי המחאה שם בכינוי "20 בפברואר".

בלוב וסוריה, מציין פיליו, אירע משהו דומה אך הפוך. הרשתות החברתיות תרמו לתפוצת האירועים, בתוך ובין המדינות השונות. התגובה לאלימות מצד המשטר היא שהפוכה, שכן במקרה הלובי הביאה מיד להתערבות מצד כוחות המערב, ארצות הברית ונאט"ו, בעוד שבמקרה הסורי הביאה ללחץ מסיבי ומתמשך על אסד להפסקת האלימות מצדו, אך ללא התערבות בינלאומית. בכלל, הרשתות החברתיות הפיצו את הסבל שחשו המוני התושבים ותרמו לארגון המחאה נגדו ונגד מבצעיו. "זו לא הייתה 'מהפכה 2.0'",⁴ הוא אומר, אלא עוד כלי יעיל לארגז הכלים המחאתי. אך המפתח לגבי דידי הוא ארגון. וייתכן שמעבר לצל המאפיל של הכינוי "ילדי הפייסבוק", אלו בדיוק התארגנויות חסרות הנהגה שהן החידוש האמיתי של "האביב הערבי".

הלקח החמישי הוא שתנועות חסרות הנהגה יכולות לנצח. בניגוד למהפכות של שנות החמישים והשישים, מזכיר פיליו, אז נמשכו רגשותיהם הפוליטיים של הערבים לדמויות מושיעים/מנהיגים כריזמטיים, כיום עברנו היפוך קופרניקאי של הצדדים. בכל מקרי "האביב הערבי", דינמיקת הדיכוי, בעיקר כאשר הלוויות ההרוגים (לפי מבט המשתתפים: "הקדושים") היו מוקד לתקיפות, ביצעה תפקיד מכריע בהתרחבות המחאות. עם זאת, מזהה פיליו שלושה דפוסים של התרחבות התנועות חסרות הנהגה: כמו בתוניסיה, מהפריפריה למרכז; כמו במצרים, מתח'ריר לפריפריה; או כמו בבחריין ותימן, כמאבק וקרבות רחוב על שליטה באתר בעל חשיבות סימבולית (היא חוזק, והתנגדות) – אתר, שהמשטר במדינות אלה נאלץ להרוס אחרי שהצליחו כוחותיו (שבחלקם היו זרים) לפנות ממנו את המפגינים. היחסים בין המארגנים "בשטח" ומפלגות האופוזיציה מסמנים את השינוי הנוכחי באופן פעולת המחאות. אפילו אם הייתה התערבות של מפלגה אופוזיציונית בארגון המחאות, היו אלה הפעילים הצעירים שנתנו את הטון, מעבר ל"דרגת" המבוגרים בסולם ההיררכי הרשמי. תנועות חסרות הנהגה במצרים ותוניסיה

הצליחו להפיל דיקטטורות דרך מחאות לא אלימות, טרם השילוב של לחץ מהרחוב, מצוקת עובדים ואקטיביזם למען חירות שסללו את הדרך למעבר דמוקרטי ושינוי חוקתי. אך לגבי לוב מסתייג פיליו וטוען כי שם חוסר ההנהגה התגלה כחרב פיפיות, כאשר התנגדות אלימה ומזוינת הפכה למלחמת אזרחים מפוזרת ברחבי המדינה. לפיו, זה בדיוק החשש מהצלחת התנועות האלו, שהפחידו מנהיגים כמו אסד וקדאפי, ודחפו אותם למלחמה בכל מחיר.

כלקח שישי נטען, בלשון רצינית, שהחלופה לדמוקרטיה היא כאוס. כך האמינו לא רק מערבים, אירופאים ואמריקאים, אלא גם ובעיקר הערבים והמוסלמים עצמם, ולפי יחסי המטפורה המשפחתית בין המשטר לעם: "נומי, נומי ילדתי, אבא יגן עליך מפני כוחות האופל והרשע" (שם: 74). פיליו מוסיף כי הפעלה מתמשכת מדי של חוקי החרום למשל, הביאה לייבושו של השיח הכאוטי, כיוון שכאוס לא היה פחד עתידי עוד, אלא נמצא שזור לכל אורך סגנון הפעולה המשטרי. ב־18 בפברואר למשל, כאשר הפגנות מחאה נקבעו ברחבי לוב וטריפולי הבירה, קדאפי היה מוכן להטיל כאוס על כל תושבי לוב. לפעולות אלה נלווה נאומו של בנו, סייף אל־אסלאם (20 בפברואר 2011), ובו הזהיר את התושבים והמפגינים (בניגוד למפגיני מצרים ותוניסיה שכונו במערב "מורדים") מפני היקרעות המדינה בין מזרח ומערב. אך המהפכנים לא יכלו להיות יותר ברורים שהם מייצגים אומה מאוחדת: "אנו שייכים לשבטים שונים, אך אנו עם אחד עם מטרה אחת: להיות חופשיים" (שם: 86). מכך מסיק פיליו ש"האביב הערבי" קבר את הבחירה המזויפת בין דיקטטורה לאסלאמיזם, והציגה כמות שהיא: בחירה בין דמוקרטיה וכאוס, אך כאוס שמתוכנן ומיושם על ידי שליטים דועכים.

לקחו השביעי הוא אם כן, שהאסלאמיסטים חייבים לבחור. אירועי "האביב הערבי" הביאו לנקודה שבה אם לא יעשו כן, יהפכו לזניחים. הם אינם קובעים לא את סדר היום ולא את תנאי ההתייחסות. במקום, הקבוצות הדתיות נמצאות בתהליך של מיקוח ומו"מ עם מגוון של קבוצות אחרות, וכל אחת בעלת דרישות שחייבות לעבור את סף הפרגמטיות כדי להחזיק מים. תהליך פלורליסטי זה, אומר פיליו, יחייב את האסלאמיסטים להכיר בפלורליזם שלהם עצמם. כך הוא מציין לדוגמה את מוטו האחים המוסלמים, "האסלאם הוא הפתרון", שיכול להתפרש כקיצוניות גלובלית בנימה טוטליטרית, או גם כמנטרה של "חיה ותן לחיות". מכאן, אחרי עשורים שרק היו צריכים להתנגד, כעת צריכים האסלאמיסטים לבחור, וזוהי מהפכה בתוך מהפכה.

לקח שמיני, שג'יהאדיסטים עלולים להפוך מיושנים, מוסבר בסגירת מעגל העשור האחרון מתקיפת מגדלי התאומים ו"המלחמה בטרור" שעליה הכריז ג'ורג' ווקר בוש. המלחמה בעיראק (ואחר כך באפגניסטן) הזינה את הנרטיב הג'יהאדיסטי ואת הנחת הלוחמה הנצחית. אך קיצונים משני הצדדים הוזנו מהאשליה הרצחנית הזו, שלפיה האחד חייב להיות מוכרע או מושמד כדי להבטיח לאחר שלום ושגשוג. חיסול בן־לאדן

למשל, מאוזכר הרבה יותר בעיתונות המערבית מאשר בערבית, שכן, רבים חושבים שם כי עוד טרם המוות הפיזי, "מנהיג אל-קאעידה נקבר חי תחת הפגנות ענק ערביות" (שם: 118). הג'יהאדיסטים, טוען פיליו, הנם כבר חסרי מילים או מנהיגים, והם יכולים להפוך גם לחסרי השפעה או רלבנטיות.

הלקח התשיעי קשור לפלסטין, והיא, אומר פיליו, עדיין המנטרה. עבור הקולקטיב הערבי, כמעט כל צעיר או צעירה ערבים בגילאי 20 עד 25, שגרת החדשות היומית הייתה עמוסה במנות גדושות של פלסטין, טוען פיליו. החל מצעירותו, בשנת 1987 ראה הפגנות של נוער פלסטיני בכל המסכים כשהמילה "אינתיפאדה" הפכה בינלאומית. התפשטות הלוויין והתקשורת הניידת קירבו את התמונות והצופים בזמן האינתיפאדה השנייה ב-2002, כאשר נשאלו כולם על ידי אישה פלסטינית מג'נין: "היכן הערבים?" אז גם צפה בהפגנות האירופאיות נגד התקיפה השנייה בעיראק, וראה את הפלת פסלו של סאדאם ב-2003. הוא יכול היה לראות את תהלוכות ההלוויות בעזה, וכן את מהלכי ותוצאות מבצע "עופרת יצוקה" ב-2008. לאחרונה, לכל צעיר/ה ערבי (או אחר) הייתה גישה ל"מניפסט הנוער העזתי", שפורסם בפייסבוק בדצמבר 2010, וכן בהתממשות מסוימת של לפחות אחת מדרישותיו, אחדות. המומנטום העממי מסביר חלקית את התוצאה הבלתי צפויה, ואף הבלתי מתקבלת על הדעת בזמן שלטונו של מובארכ – חתימת הסכם הפיוס בין פת"ח וחמאס (27 באפריל 2011). כל אלו ועוד מצביעים על פער משמעותי בין חשיפה ממושכת ל"מטרה" הפלסטינית, לבין היכולת לתרגמה לפעילות פוליטית. פער זה, בשירות הסטטוס קוו, תחזק את המחיצות בין עזה לגדה, וכן בתוך ירדן, כאשר תמיכה פרו-פלסטינית היתרגמה ישירות למפלגה זו או אחרת. לראשונה צפו פלסטינים במאבקים ערביים אחרים ועבדו כדי לטעון בהם משמעות מקומית, למשל בפתגם "מהפכה מתונים ועד חאן יונס". גם ברמה בינלאומית פלסטין עדיין, ואולי בעיקר עכשיו, המנטרה, וקווי חלוקתה יסרטטו את המפה הגיאוגרפית. הלקח העשירי שחותם את הספר מציע כי אין אפקט דומינו לתחייה מחדש. על "האביב הערבי" מכריז פיליו בתור רנסנס ערבי. "האביב" נאבק בפועל להחיות גוף חברתי שהיה משותק על ידי אוטוקרטים שונים והקליקות שלהם. חומת ברלין הערבית הייתה חומה של פחד, והיא נפרצה בתוניסיה ונקרעה במצרים. אך לוב הדגימה כמה רחוק מוכן שליט מכור לכוח ללכת, רק כדי להישאר במקום. אם כן, אומר פיליו, אין מערכת ערבית שעליה ניתן לשחק בדומינו, כי אם ספירה ציבורית ערבית, תוססת ומובנית דרך רשתות חברתיות, ולכן "האביב הערבי" הוא באותו הזמן דמוקרטי, עממי ומכיל. מכאן ש"האביב הערבי" הוא רנסנס דמוקרטי. יהיו כמובן חבלי לידה כלכליים, בגידות פוליטיות והתפצלויות חברתיות, ואלו הם החסרונות הערביים (אך לא העדר מסורת דמוקרטית, או חשיבות של האינדיבידואל). חסרונות אלה אינם קשורים לתרבות, לדת, או לניסיון דרוש. מסקנתו של פיליו כמתבונן בעולם הערבי, או ככותרת ספרו "במהפכה

ערבית", היא שההיסטוריה נמצאת בהתהוות, והרנסנס הערבי רק התחיל. אך נראה שהמושפעים מהאירוע לפיו, הם הקולקטיב הערבי ונרטיב זה שזור לאורך הדרך שהוא מנתח את "האביב הערבי". לטענתו, גבולות האירוע הם המרחב הגיאוגרפי הערבי ולכן המהפכה היא ערבית והשפעותיה אף תישארנה בגבולות אלו.

כמו פיליו, גם חמיד דבאשי רואה ב"אביב" תופעה מרחבית כללית וגורפת. אך בניגוד אליו הנרטיב שמתפתח אצל דבאשי הוא גלובלי. עוד בניגוד לפיליו ואלכסנדר, הוא מצהיר כיריית פתיחה על כך שספרו הוא חלק מהמאמץ המהפכני, ומשתתף במאבק של המפגינים וכן מזדהה עם מבטם העתידי על ציר הזמן. בעמודו הראשון הוא מוסיף, ש"כתיבת הספר היא דרכי להצטרף לאחיי ואחיותיי בכיכר תח'ריר השרים את סיסמתם: 'העם רוצה שהמשטר ילך'".

בהזכירו את הממרה המרקסיסטית, גם פרשנות העולם היא דרך כלשהי לשנותו, אומר דבאשי. לטענתו, המחאות המהפכניות לאורך המזרח התיכון שמו סוף לפוסט־קולוניאליזם כתצורה אידאולוגית השלטת זה מאתיים שנה, וכך עלינו לדמיין מחדש את הגיאופוליטיקה של האזור. התזה המרכזית מזכירה שכתוצאה מהקולוניאליזם האירופאי, סדרת משטרים נוצרה בהם ואופני ייצור הידע תואמים לפוסט־קולוניאליזם. המבנה האידאולוגי הזה, שהביא לעליית בן־עלי ומובארק, נבע משילוב של "סוציאליזם של עולם שלישי", "לאומיות" ו"אסלאמיזם". מבנה זה הגיע לקצו עם עליית הערבים והמוסלמים כשחקנים בשדה לאחר מה שמכנה דבאשי "התנגדות מושהית". כתוצאה מכך, נפלו ויקומו לא רק משטרים אלא גם משטרים של ידע.

הצעתו העיקרית היא שהבינאריות בין "המערב" לבין "המזרח" נשברה כליל. היא נחלשה לאורך הזמן האחרון, בנפילת אויבו המושבע של המערב, ברית המועצות, אך גם בגוש האירו ניתן למצוא סימנים לאי חפיפת האסטרטגיות האמריקאיות. לתפיסת דבאשי, גם האחר המוסלמי והערבי כבר לא נמצאים שם כחזית מול המערב. שני הצדדים התפרקו כאשר המבנה הבינארי איבד את אחיזתו. מעבר לכך, הרפובליקה האסלאמית באיראן גם כן איבדה את הלגיטימיות שלה. בתוך שלושים שנות דיכוי, תנועת המחאה באיראן (התנועה הירוקה) הולכת וצוברת תאוצה. מנהיג איראן כינה את המהפכה במצרים "מהפכה אסלאמית", אך האחים המוסלמים מיהרו להגיב שזוהי מהפכה מצרית. כעת, יותר מבעבר, התיאוקרטיה האסלאמית נחשפת במערומיה האלימים. נגד החשש שמהפכות "האביב הערבי" יהפכו או ייחטפו לתיאוקרטיות כאלה, מזכיר דבאשי שלקבוצות כדורגל במדינות אלו יש יותר תמיכה מאשר לקבוצות הדתיות ובכלל, בקהילות סוניות בניגוד לשיעיות, חלשה יותר הנטייה להימשך לדמויות כריזמטיות כמו ח'ומייני. את תנועות המהפכה הוא מזהה כטראנס־לאומיות ופוסט־אידאולוגיות, מה שמסמן לפיו את המעבר לארציות קוסמופוליטית וגיאוגרפיית שחרור. הארציות

הקוסמופוליטית תמיד הייתה (נוכחת/נעדרת) אך הוצלה על ידי בינאריזם כגון דתי – חילוני, מסורתי – מודרני, או מזרחי – מערבי.

כבר ב-2009 הצהיר דבאשי שהצעירים באיראן ייצאו את המהפכה, ולפיו האירועים מתקדמים כנובלה בעלת סוף פתוח ולא כאפיק מונולוגי. בעקבות בחטין, הוא מזהה התפתחות דיאלוגית של נרטיב האירוע הגלובלי, אשר הולך, נפתח ומתרחב, ולא נסגר ומצטמצם. הוא מדגיש שהמהפכות מתרחשות במדינות שעמדתן בעד ונגד מחנה "המערב", ואומר: "האביב הערבי" הניע אותנו חזרה לשדה הכוח של ההיסטוריה, ומוכיח את טעותן של כל תיאוריות המודרניזציה, סוף ההיסטוריה, התנגשות הציוויליזציות (שם: 15). מפרוץ האירועים בדצמבר 2010, החל העולם לעבור תהליך של ביזור (דה-סנטרליזציה). דרישת המפגינים "שהמשטר ילך" משמעה הדחת לא רק השליט כשהוא לעצמו, אלא גם את משטר הידע ומשטר ייצור הידע, שתחזק את הרעיון של "המערב וכל השאר".

מעבר לאוריינטליזם הברור שמבטא ברנרד לואיס למשל, בהדגישו כי אל לנו לחפש דמוקרטיה באזור חסר מסורת דמוקרטית, יש לזהות לפי דבאשי שני זרמי הסבר בעייתיים בספרות ובעיתונות. האחד פתולוגיה, שלפיו אלמנטים פתולוגיים במדינות והחברות הערביות הביאו לפרוץ "האביב"; ומנגד, גניאולוגיה, זיהוי והטמעה של "האביב" בתוך שרשרת גורמים סיבתיים ארוכי טווח. בהמשך טוען דבאשי נגד מייקל הארדט וטוני נגרי שהמאבק כיום עודנו נגד אימפריאליזם ולא נגד ה"אימפריה", שלשיטתם החליפה את מבנה השליטה ההיררכי בכזה רוחבי. בניגוד לכך, דבאשי מזהה שעבודתם נשאת בתוך מסגרת אירוצנטרית לפיה המערב כבר ניצח והתגבר על מודל מדינת הלאום, ומכאן אין הם מסוגלים לדמיין עולם אחר משלהם. הוא מוסיף, שמתחילתו הקפיטליזם פעל באופן גלובלי דרך שליטה מרושתת. האירוצנטריות של הארדט ונגרי, וכן של פוקויאמה והנטינגטון, מתבטאת בהנחתם ודמיונם בדיוק מרכז מטרופוליני כזה לעבודת הקפיטליזם והאימפריאליזם (כשם קוד למערב). עוד לטענת דבאשי, כשהם מונחים על ידי היגיון נוצרי:

What Hardt and Negri are doing in effect is not overcoming capitalist globalization but yielding to the power and authority of the world that it has generated... [they] are not transcending 'the West', or even decentering it. By way of making it immanent, they are making its transcendence even more metaphysical, precisely at the moment that it is imploding (Dabashi, 37).

לטענתו עלינו להיות באותה עת טרנסצנדנטליים מבחינה היסטורית, ואימננטיים מבחינה גיאוגרפית. כל מדינה וחברה חווה מקרה פרטי של היסטוריה קולוניאלית ופוסט-קולוניאלית, וכן תגובה אימננטית לצורת לידתה של הגיאוגרפיה המשוחררת

שלה. מהפכות אלה, מציין דבאשי, הן "חזרת המודחק" של הרפובליקה האסלאמית, ובני אדם מזוהים ומזדהים דרך קטגוריות, שייצרו קרטוגרפיה המחלקת בין המערב והמערביים שהיוו את העולם, לעומת מי שהיו מחוץ לעולם (המערבי), או בעולם אחר, "שאר העולם". דרך ערוץ "נשיונל ג'יאוגרפיק" הוא מבליט את עדשת הראייה המערבית, ואף קורא במקביל את צמיחת האנתרופולוגיה כגוף של ידע, אם פרויקט הקולוניאליזם האירופאי, כפרקטיקות שליטה שהנציחו והטמיעו את טבעיות עליונות המערב. במסגרת זו קם פרויקט האוריינטליזם של אדוארד סעיד עד טלאל אסאד, והראה כיצד הלא־אירופאים הפכו לסימולקרה של בני אדם, אנושיים רק כאובייקטים של מחקר אנתרופולוגי.

דבאשי מציין שהאנתרופולוגיה חסמה את אפשרות שמירת השומרים, כי אם היה המבט המחקרי מופנה לאנתרופולוגיה עצמה, כל ההיגיון מאחורי פעילותה היה מתהפך, כקנה הרובה הקולוניאלי כלפי מחזיקו. להצעתו עלינו לפתח שפה חדשה כדי להיות מסוגלים לקרוא את המהפכות, שכן בתוכה שוכן העולם. גם רעיונות ומושגים כמו דמוקרטיה ומהפכה צריכים לעבור ניסוח וחשיבה מחדש. השפה הנוכחית מדגישה ניאור־אוריינטליזם בקשר להתעוררות ערבית, דרך מטבע כפול: האחרת ("הם"), המוסלמים או הערבים, בניגוד "אלינו" (המערביים), ורומנטיזציה (הפיכה לאקזוטי דרך מיסטיות ה"אוריינט"). הסיבה לכינוי "ניאור" היא צדה המדבר את השפה הזו, והפעם מזכיר דבאשי, אלו גם ערבים שבחלקם כתבו כי "האביב הערבי" עובר אוריינטליזציה דרך ייצוג מוטעה או העדר ייצוג. מכאן הוא עונה לשאלה הניצחת: בהחלט יכולים המוכפפים לדבר, ומאז 2011 הם עושים זאת, בשיתוף ובתרגום חסר תקדים בין ערבית לאנגלית. לדבאשי אין עניין בניתוח המהפכות תוך שימוש באותה שפה מושגית שקדמה להן, כי לפיו:

There is no 'West' (there never really was, of course) to Orientalize anything or anybody. That binary... has epistemically exhausted itself (67).

אפילו הרעיון של "תקשורת מערבית" הוא בדיה, אומר דבאשי, ואין לתת לה קדימות או להניח שיש מי שיש לו קדימות על אופן ייצוג המהפכות. לפיו "האביב הערבי" חשף צביעות ומשוא פנים ארוכי טווח, וחילק מחדש את האזור בין מי שתומך במהפכה, לבין כוחות המתנגדים לה(ם). אלא שמעבר למאבקים ארוכי שנים, למשל בין ישראל וחיזבאללה, כעת מנהיגיהם מצאו עצמם באותו הצד, מנסים לטרפד את המהפכות מלהתפשט. דבאשי מראה כיצד נפגשו ההפכים בקיפול המרחב הציבורי שיצר אירוע "האביב הערבי". הן נסראללה והן נתניהו דאגו ופעלו לשימור הסטטוס קוו, בצורת מאבקים אלימים, כיוון שאלו שמרו אותם בשלטון תחת הצל המאיים של המלחמה. מפגש הפכים נוסף ומפתיע מתרחש גם בין ארצות הברית לאיראן. גם השמאל הערבי צידד במהפכות מצרים ותוניסיה, אך לא באיראן ובסוריה (שהן כביכול כוחות "ההתנגדות"),

כמו שארצות הברית ונאט"ו קפצו לעזרת המפגינים הלובים, אך לא עבור אלו בסוריה או בבחריין. ודבאשי מסכם תפניות אלו באמרו:

So it transpired that, in a bizarre twist, parts of the Arab and Iranian 'left' (but by no means all) were united in a hypocrisy with their arch nemeses, the US and Israel, as there emerged a coalition of interests between left and right..., between Hezbollah and Israel. Egypt and Tunisia, then, were perceived as good for the left, but not Syria and Iran. The reverse was true for the right: any trouble coming Syria or Iran's way was good, but God forbid if it came Bahrain's or Saudi Arabia's way (111-112).

הקוסמופוליטיות הארצית שאוחררה לפי דבאשי איננה אונטולוגית אלא קיומית: היסטורית, נחוית, נזכרת ומבוצעת. בכך הוא מציין את החוויות הארציות שהתקיימו היסטורית אך הוסוו על ידי נורמטיביות עצמית אדירה של "המערב". כיכר תח'ריר הפכה סמלית למהו אחר, לעולם אחר, מעבר ל"דמוקרטיה ליברלית מערבית", משהו עדיין חסר שם, שיש להמשיגו בעולם הזה, מציע דבאשי. בפיתוח הנרטיב הגלובלי, דבאשי כותב על המתח המשולש בין גזע, מגדר ומעמד.

בנושא הגזע, הוא חושף כיצד "האביב הערבי" העלה לפני השטח גילויי גזענות בתוך העולם הערבי ולא רק כלפיו. האשמות של לובים כלפי האפריקאים כנחותים ורצחניים שבאו להרוג בהם בעבור בצע כסף של קדאפי הצטרפו למתח בין ערבים לפרסים בתוך העולם המוסלמי, כאשר כל צד האשים את האחר בגרימת המהפכות. אך "האביב הערבי" חשף את שיטת ה"הפרד ומשול" ששלטה באזור דרך לאומנות אתנית, ויצר מכנה משותף רחב השואף להכיל קבוצות הטרוגניות.

מבחינה מגדרית הציב "האביב" באופן היסטורי את סוגיית הנשים בחזית המאבק לצדק ושחרור. אפילו תביעת הנשים הסעודיות לנהוג מצטרפת לחלק מהמאבק הגלובלי בכוחות הדיכוי, אלו הקולוניאליים ואלו הגבריים. כשהתרחב מרחב הפעילות נפתחה האפשרות לפרק את מרכיבי המגדר (כאפנון חזרתי של הגוף) ולהרכיבם מחדש בדרך משחררת יותר, מחוץ לקטגוריות קיימות וידועות מראש. אולי כך ניתן לענות למקומם המרכזי של נשים בחזית המאבק, במרחב הדיגיטלי או הציבורי.

המעמד כמובן היה מרכזי ויישאר כזה לאורך תהליך צמיחת והצלחת ההתנגדות ה"אביבית". באותה הדרך, בשנים האחרונות, פועלים דרום אסייתים בעיקרם יוצאים להפגין ברחובות האמירויות. לטענת דבאשי, פועלים אלו הפכו להיות מייצגם החיים את ההומו-סאקו של אגמבן, חיים (חשופים) שניתן לאבד ללא הקרבה. אך כשנחוג יום הפועלים במצרים הותכו הגיונות כלכליים ופוליטיים לתוך מצפון קולקטיבי המאפיין בדיוק את הארציות הקוסמופוליטית, על רקע אופק חדש של אפשרויות. בנושא הגירת עבודה, צופה דבאשי גידול בגלי ההגירה לאירופה, נוכח ערעור היציבות הפוליטית-

כלכלית במדינות "האביב". משנפלו הדיקטטורים הערבים נשברו אתם הסכמי הגבולות וההטבות שנחתמו מול מדינות אירופה והיטיבו עם השליטים (בן-עלי וקדאפי למשל) בתמורה לחסימת גלי ההגירה⁵ למדינתם. סדרת מאבקים אלו יעצבו את פני האזור בעתיד הנראה לעין, הרבה מעבר לסוגיית יישום חוקי השריעה ואכיפתם.

במעבר מ"פוליטיקה של ייאוש" ל"פוליטיקה של תקווה", וניצחון האתוס על האתנוס על ידי פתוס, כוחות ההיסטוריה השאירו את הציונות מאחור, ואף "אירופה, הן כרעיון והן כזהות, מגיעה לקצה. וזה דבר טוב: אירופאים יהיו משוחררים מאירופה, ומוסלמים ישתחררו מהיותם חלק מ'השאר'" (שם: 200). כתוצאה מ"האביב הערבי" נוצרת הגדרה מלאה יותר של מרחב ציבורי, מבחינה מושגית ומרחבית כאחד. דבאשי מזכיר את החלק השני והחשוב מהציטוט המפורסם של מקס ובר, שהגדיר את המדינה המודרנית כ"מונופול על אלימות", אך רק כזה הנשען על שני מרכיבים משלימים: הצדקה פנימית ואמצעים חיצוניים. האחרונים הם אמצעי הכפייה לרשות המדינה, אך הראשונה היא משהו שעליו התושבים צריכים להסכים. בסוריה, איראן, לוב ותימן איבדו המשטרים כל שמץ של הצדקה פנימית מן הסוג הזה. בדרך של התפכחות שאליה התייחס מרקס כ"תודעה מעמדית", חשף "האביב" את השקריות של כמה הנחות יסוד בסיסיות, כמו שאלו מדינות השותפות ל"התנגדות" לישראל ולאיימפריאליזם המערבי. אך לפי דבאשי משטריהם אינם מציעים דרך להתנגד לשליטה; אלא הם התנאי לשליטה הזו. מכאן, אבדן הלגיטימציה של משטרים כמו סוריה ואיראן מצביע על כך שישראל, ארצות הברית וסעודיה כעת חשופות או בעצם חושפות את האימפריאליזם חסר הבושה שהן עדיין מבצעות באזור.

מה שחזינו בו מאז "התנועה הירוקה" באיראן ב-2009 ועד ל"אביב הערבי" ב-2011 ומעבר לו, הוא תביעה מחדש, שיטתית ומתרחבת, על ידי הפגנות ענק זו אחר זו, של המרחב הציבורי שהעידן הפוסט-קולוניאלי הותיר מרוקן. בהתהפכות היוצרות, המחאות הטרנס-לאומיות זירזו זו את זו וצברו מקצב משלהן. אין זה משנה מה יעשו המדינות, אומר דבאשי, המרחב הציבורי שממשיך להתרחב ימשיך להגביל את פעולות המשטרים. הוא טוען שאופן הפעולה והמנוע מאחורי המחאות המהפכניות הוא הופעתו ההדרגתית של דמיון גיאוגרפי חדש של שחרור, שבו רעיונות כמו חירות, צדק חברתי וכבוד האדם מתבטאים בדמיון הקולקטיבי של המהפכנים, שטופח כבר בצורות ספרותיות ואמנותיות. בהמשך הוא מבקר שתי עמדות נרטיביות: האחת אבולוציונית, שמנסה לפיו לבצע אינטגרציה של האירוע לתוך המערכת הגלובלית הקפיטליסטית, ומדגישה את הכרח צמיחתו של מעמד ביניים שיציל את החברה מפילוגים אתניים; השנייה רבולוציונית, המשתרעת מה"שמאל הקנטיאני" (והגל הצעיר) דרך מרקס. במקום, דבאשי תומך במהפכה מתמדת וקבועה, ולא "מלאה" ומושלמת. הוא משלב את המודל של חנה ארנדט על ה"מהפכה", בהשוותה את זו הצרפתית עם האמריקאית וזיהויה כאפיק כלכלי

ואפיק פוליטי שהביאו לתוצאות שונות: אלימות בצרפת הכלכלית, וחוקתיות בארצות הברית הפוליטית. בשלבו את המודלים הנפרדים של ארדנט, הוא שואף להתעלות מעל הבחנתה בין הכלכלי והפוליטי. כתגובה לרעיון המהפכה ההכרחית של מרקס, ארנדט נשענה על הבחנה שונה, אך עדיין הפרידה היכן שבאשי מנסה לחבר רעיון של מהפכות בעלות "סוף פתוח", כהיתוך או הרמת המחיצה בין הכלכלי והפוליטי למודל שלישי של "מהפכה מתמדת". כדי להיבדל ממרקס, מודגש העדר דטרמיניזם דרך התרחבות מתמדת של הספרה הכלכלית (ותרגומה המתמיד) לתוך הפוליטית, למשל בכניסתם של סטודנטים ונשים למרחב הציבורי.

דבאשי קורא את המהפכות כאירועים בעלי סוף פתוח, שכן הם תמיד תלויים במהפכה, במהפכנים ובצופים בה בעת. בהקשר זה מוצע לנו, חוקרות וקוראים כאחד, להפוך את המשוואה ולראות שיש ללמוד מהמהפכות ולא ללמדן. במקום לאפשר קריאות פתולוגיות של המהפכות, המהפכנים חייבים ללמוד לקרוא את טבען הפתולוגי של תצפיות והבחנות כאלו. "בן השיח שלנו", הוא אומר, "אינו 'המערב', שכן 'המערב' מת". "האביב הערבי" והמחאות הדמוקרטיות שביצעו אותו, מעלים כמה מאפיינים ראשיים: הם היו חברתיים ולא פוליטיים במהותם; הם היו לא אלימים; פוסט-אסלאמיים ופוסט-אידאולוגיים, במובן שהם התרחשו כפרי של מיצוי התצורות האידאולוגיות שהיו מותנות בתקופת הפוסט-קולוניאליזם והתבטאו באסלאמיזם, סוציאליזם ולאומיות. בדרך ההטרולוגוסית שבה התבצע "האביב הערבי", לא ניתן להתקבע אידאולוגית, אפילו לא סביב רעיון האינדיבידואל הניאו-ליברלי שכעת מאוים ואינו עוד "הסובייקט של הידע" אלא מוטמע לתוך ההיבדלות המהפכנית. עוד אי-אפשר לפסול היתכנות שהישראלים בעצמם לא ירימו ראש ו"ירדו מהמצדה", אומר דבאשי, "כעם הראשון והאחרון להשתחרר ב'אביב הערבי'" (שם: 249). בתיאור תהליך של רה-אוריינטציה עולמית, הוא מסיים בציטוט מ"מכתב בנות ובני יוצאי ארצות ערב והאסלאם בישראל לבנות ובני דורנו במזרח התיכון ובצפון אפריקה", המבקשים מ"בנות ובני דורנו בעולם הערבי והמוסלמי בשאיפה לדיאלוג כן אשר יכיל אותנו בתוך ההיסטוריה והתרבות של האזור".⁶ לפי דבאשי, אין יותר נאמנות לסובייקט יודע כול, ולמזלנו איננו עוד בעידן הנרטיבים הגדולים, המבססים פילוסופיות אוניברסליות ותיאוריזציות מקיפות. בדיוק היחלצות זו פתחה את הצוהר לדמיון של עולם אחר, או העולם של מי שהיה עד כה, האחר.

2. עומק "האביב הערבי"

לאחר שנסקרו ארבע גישות ל"אירוע", יש לראות כיצד להשוות בין תיאוריו השונים. לשם כך תיושם המשגתו של באדיו על אודות ה"אירוע", דרך צירי הזמן והמרחב. ספרו האחרון של אלן באדיו, שהוא עצמו משארית הפילוסופים הצרפתים "של פעם"⁷ לפי

גישה אחת, והסמן השמאלי של הפילוסופיה הפוליטית בצרפת לפי האחרת, פורש רק מאה עמודים הכתובים באופן ישיר ולנקודה זו, הנקודה בזמן שבה כולנו חיים כעת, כהערת הגל על "הפילוסופיה [ש]אינה אלא זמנה הנתפס במחשבות" (2011: 14). מכאן משתמש באדיו במושגיו הפילוסופיים לחיבור כל הנקודות לכדי הסבר סינגולרי של הזמן שלנו, ולהגנת האמת והאוניברסליזם.

את התזה הבסיסית באשר לזמן המהפכני שלנו מסכם באדיו במשפט אחד: "אמת פוליטית היא סדרת השלכות המאורגנת בתנאי האידאה שבה העִצְמָה (intensification), התכווצות (contraction) והתמקמות (localisation) מחליפים אובייקט הזדהותי, ואת השמות המפרידים הנלווים לו, בהצגה ממשית של כוח הריבוי הגנרי" (2012: 93-85). במשפט זה מקפל בתוכו באדיו את קריאתו הייחודית למצב העניינים הנוכחי, סביב משברים כלכליים, מהפכות פוליטיות ומחאות חברתיות. הוא מבטא את הכשרתו המגוונת כמתמטיקאי וכפילוסוף, ומניב קריאה ביקורתית, שיטתית וייחודית נגד קריאות פשטניות מן הצד השמרני או הליברלי על אודות המתרחש בעולמנו בשנים האחרונות. לאחר שהסיר מעליו קצת מהביקורת שספג לאחרונה מצד הוגים כמו אנטוניו נגרי וסלבווי ז'יז'ק (2006, 2012), על העדר (ביקורת של) כלכלה פוליטית בכתביו (2012: 7), באדיו מתחיל בשזירת הקפיטליזם והמרקסיזם בימינו. לפיו, שזירה זו הביאה למצב הפרדוקסלי שבו המרקסיסטים כיום הם "המאסטרים שלנו", קרי שליטינו הפוליטיים. והוא מסביר: "[הם] רועדים ומסתודדים בלילות מיד כששוק המניות מתנווד או ששערי הצמיחה שוקעים. שימו את המילה 'קומוניזם' בפניהם, והם יקפצו ויאשימו אתכם כפושעים" (שם: 8). באדיו מתנער מהצורך להוכיח שהוא מרקסיסט, כפי שמתמטיקאי לא צריך להוכיח את נאמנותו לאוקלידוס או לאויילר (שם). לטענתו, הקפיטליזם העכשווי מחזיק בכל התכונות של הקפיטליזם הקלאסי, המכונה משטר של גנגסטרים, כי הקפיטליזם מפקיד את גורל ההמונים לתאבונם של קומץ אוליגרכים.

נוסחתו של מרקס על ה"מנכ"לים של הקפיטל" מחזיקה לפי באדיו גם, ובעיקר אם, לא משנה איזה "צד" של השלטון שולט. כלומר אובמה או בוש; סרקוזי או הולנד; וגם ביבי או לבני, לא משנים את המציאות שלנו באמת, ולאמת זו עוד אחזור. בעינו עומד גם האפיון האי־רציונלי של מרקס לגבי המערכת הקפיטליסטית המתבטא במשברים האחרונים מ־2008 ו־2011. בעקבות כך באדיו שואל: האם אנו עדים לכרסום במהות הקפיטליזם ברוח שהייתה סביב 1850? אז "אביב העמים" של אירופה, שנבע מהרסטורציה של רעיונות שמרניים ואנטי־מהפכניים בין 1815 ל־1840; והיום "האביב הערבי" שהמשיך את "השנים האדומות" של שנות השישים עד השמונים? הייתכן שפוקויאמה צדק ככלות הכול, וההיסטוריה, זו שהכרנו עד היום, אכן הגיעה לקצה⁸ ואנו על סף של לידתה המחודשת? לפי באדיו, אם תהיה לידה חדשה של ההיסטוריה, אין לצפות שתגיע מהשמרנות הברברית של הקפיטליזם (שמניב את המדיניות נגד זרים, עד

לסכסוכים בין-לאומיים) ומקביעותם של מנגנוני המדינה המשמרים את דפוסה המדכא. האפשרות היחידה להתעוררות מחדש היא יוזמה המונית הנוטעת את שורשי האידאה (שם: 15), ובמילים אחרות, אנשים, כריבוי, חייבים רעיונות גדולים.

באדיו מתווה שלוש צורות של התפרעויות (riots): מיידיות, סמויות והיסטוריות. הוא משתמש בצירים שונים כדי להבחין בתהליכיות השלכית, ברציפות המקוטעת, המבחינה בין צורות שונות בה במידה שהיא קושרת אותן בתלות הדדית על ידי נקודות חצייה קריטיות. תחילה של התמקמות (localisation) מרחבית היכולה להיות חלשה, מוגבלת, או מתמשכת ומשותפת. אז הזמניות (temporality) משתלבת דרך היקפיות (extension): חקינית פשוטה, או איכותנית. קומפוזיציה בלתי אחידה והיצמדות לאידאה הם גם מרכיבים אינטנסיביים ההכרחיים להפיכת התפרעות לאירוע. כשהתפרעות מיידית אינה מצליחה להתיק עצמה, ולייצר לה מקום חדש (בדרך כלל כמעבר מהפריפריה למרכז העיר), היא נשארת ממוקמת במיידיות הנוכחת של המפגינים ולא מצליחה להפוך להיסטורית. ההיקפיות של התפרעות מיידית מוגבלת לקבוצה חברתית הומוגנית, ואינה מצליחה לייצר היקפיות הכללתית (generalized) החוצה קטגוריות וגבולות חברתיים. כניסתן לבמה של נשים רגילות הוא הסימן הראשון לכזו היקפיות הכללתית. התפרעות סמויה מייצרת התמקמות משותפת ובכך מתחילה לקשור את הקטגוריות "מקצוע" ו"שביתה" ולמשוך מפגינים ממקצועות שונים. אלו ביחד יוצרים צורות חדשות של פעילות וסוג חדש של אחדות פופולרית. קריאות אחידות כלפי המשטר, כפי שהציגו מיליוני המפגינים בעולם הערבי⁹ ומחוצה לו, מזינות התפרעות סמויה, הרווחת לפי באדיו נגד משטרים מערביים בעולם, ושואבות מהסובייקטיביות שלה, ובכוחה, אם תוצת, לפרוץ את האפתיות של כולנו ולמצוא שם חיים מעבר ל"דמוקרטיה" הקטלניות שלנו. אז מסביר באדיו את הדיאלקטיקה של היצמדות ונאמנות לאידאה של האירוע, דרך התארגנות של הצהרות גנריות לכדי אסטרטגיות וטקטיקות. תוך שהיא מפוררת את מערכת הקלסיפיקציות והשיום המדינתית המכוננת "מילים מפרידות", התנועה המחאתית מתקינה מערכת כללית וגנרית, ובכך מבצעת מהלך כפול: שלילי כאשר היא ממאנת בדרך פרטיקולרית להזדהות עם האובייקט המדומיין הפיקטיבי, המשווק על ידי המדינה וסקרי דעת קהל המייצרים ממוצע מדומיין שאליו משווים את כל התושבים; וחיובי כיוון שהתנועה מכילה וסופגת זהויות שונות, מוסלמיות או קופטיות; סוניות או שיעיות, גבריות ונשיות אל תוך התנועה עצמה – שאינה מצטמצמת לכדי אף לא אחת מהן. בצורה כזו מנכיחה התנועה בפעולתה את הפריצות בסדר הסימבולי, והיא אף מצליחה לשנות את הערכים הסימבוליים של העולם הנתון כולו.

האירוע, מושג מפתח בהגותו של באדיו (2007), מוגדר כִּמָּה שמפר את חוקיו הרציונליים של העולם, כשינוי ברמת הופעתם של ריבויים רבים המופיעים בעולם. הוא מבוסס על אימננטיות עצמית, מתמשך ושורר ממכשולי המדינה והחשוב שבהם,

האובייקט הדמיוני שמכונה "האזרח הממוצע". זה שמומצא על ידי המדינה המשווקת אותו כבסיס לדרגת הזהות של הנכללים בקבוצת ההתייחסות הפוליטית. בחרגתו נסללת הדרך לחציית גבולות חברתיים רחבה יותר, תוך נאמנות לאידאה, כפי שכל הצופים בעולם הכירו באירוע (ובאמת) של תח'ריר. אך יש להדגיש כי למרות שהמפגינים במצרים היוו מיעוט סטטיסטי,¹⁰ עדיין הוכרה הלגיטימיות שלהם לדבר עבור כל (שאר) העם. כאן מתקן באדיו את רוסו, וטוען שהרצון הכללי מוצג תמיד באירוע של "מיעוט מסיבי", וזוהי לפי באדיו הופעתה של אמת (שם: 60). קשה להתעלם מהקרבה להמשגה השמיטיאנית של מצב חרום כמוליד הריבון, אלא שמתפרש כאירוע של הולדת האמת כריבון, מתוך מצב החרום (emergency à emergence).¹¹ הלגיטימציה לדבר בשם ועבור כל העם, למרות שהמדבר הנו בפועל מיעוט, היא המפתח. רק אידאה כוללנית מספיק, קומונלית, יכולה לפי באדיו להוות מצע רחב מספיק וקונקרטי דיו לתחזוק התמשכותו של אירוע. דוגמה לאידאה כזו היא הקריאה הבסיסית והכללית שנשמעה פה אחד מכיכר תח'ריר ל"צדק, חרות וכבוד האדם".

ההתארגנות שוכנת בחיתוך בין האידאה לאירוע. זהו (המשך) תהליך של הפוליטיקה בהתהוות. החשיבות הגדולה של המכונה בסוציולוגית "מיסוד", היא בעצם הנאמנות לאמת של האירוע, שהחל אפוא כהתפרעות, אך נוכח האידאה שעוברת לוקליזציה, העצמה והיקפיות – קיבלה נופך היסטורי. בלשונו של באדיו, ההתארגנות היא המאפשרת לסמכות של האירוע להתמשך, באמצעות פורמליזציה של מאפייניו המכוננים. הוא חוזר ומעלה את הניסוח הלקאניני של המעבר בין הממשי והתשוקה לסימבולי ולחוק. הפורמליזציה מתייחסת לתיווך בין תשוקה לחוק ששמו הוא הסובייקט (שם: 66). והוא מרחיב: "ההתארגנות פוליטית היא הסובייקט של משטר האירוע, סדר בשירות האי־סדר, השומר הקבוע של היוצא־דופן" (שם). תהליך ההתארגנות הפוליטית שואב את הלגיטימיות שלו מהאידאה המקורית של ההתפרעות ההיסטורית הקדם־אירועית: העצמת מי שאינו קיים (אלו המודרים, או הנכללים בדיוק כמודרים, מהסדר הסימבולי הפורמלי הקודם), כדי להחליף את הייצוג (representation) בהצגה (presentation) טהורה של שחקן פוליטי חדש. כזה שהתרגל לא להתקיים, ואנו התרגלנו לאי־קיומו.

בהקשר של "האביב הערבי" טוען באדיו שלפחות האירועים במצרים ותוניסיה אינם קריאה פשוטה לדמוקרטיה. לראיה הוא מציין שהמילה כמעט נעדרה מכל השלטים שהונפו בתח'ריר (שם: 55, 109). עבורו זוהי פרדיגמת "התשוקה למערב" שחייבת להיות ובעצם אכן מעוררת עד היסוד, ואפילו נשברת, נוכח האירועים העכשוויים. גם המדיה הדומיננטית וגם שליטינו הפוליטיים הציעו פירוש פשוט ל"אביב הערבי" ברוח התשוקה למערב: התשוקה להתענג מכל מה שאנו, המערביים השופעים, כבר מתענגים עליו. "התשוקה להיכלל לבסוף ב'עולם המתורבת'" (שם: 48). ערעור ושברת הפרדיגמה הזו היא לפי באדיו הפתח בהיסטוריה, פתח שעלול לטמון בחובו חידוש שלא מהעולם הזה.

ביטויים לפתח ההיסטורי הזה מוצא באדיו בעולם הערכי, באירופה, בארצות הברית, באסיה ואפילו בישראל. על הרצף של באדיו נמצא מערך שיטתי המסביר תהליכיות שקושרת התפרעות להתקוממות, לאירוע, לאמת, לקיום ולשחרור. באדיו משלב את המציאות הנמוכה עם התיאוריה הגבוהה ומייצר מאלאנג' יפהפה של תיאור מוחשי והסבר מופשט, שבעצם אומר לנו מה? שרשרת האירועים האחרונה, הכוללת משברים כלכליים בקפיטליזם הניאו-ליברלי וחילופי משטר פוליטיים, מסמנת את הפוטנציאל ללידתה מחדש של ההיסטוריה ופריצת גבולותיו וחוקיו של העולם שהכרנו עד כה, הוא עולם הקפיטל הגלובלי.

כל עולם כזה מעניק רמת עוצמה (intensity) של קיום לשוכנים בו, וכן, בכל עולם ישנו מי שאינו קיים למרות היותו חי; אלא שעבורו העולם מעניק רמת קיום מינימלית. הפרולטרם של מרקס נמצאו במצב הזה, וכן הפלסטינים בין הירדן לים. כל יצירה חיובית נטועה בהזדהות עם זה שאינו קיים בעולם. האירוע לפי באדיו, מסומן נוכח העובדה שהמורגל לא-להתקיים רוכש התקיימות אמיתית, עוצמתית, ביחס לעולם. ובקשר לפעולה פוליטית, אומר באדיו, הצורות ההתחלתיות של שינוי העולם וחוקיו הכלליים,¹² הם העצמה – שכן המניע המרכזי של דברים הוא החלוקה של עוצמות קיום שונות; התכווצות – שהמצב עובר דרך (יצירת) ייצוג של עצמו, "כמטונימיה של המצב כולו" (שם: 68); והתמקמות – ההכרח ל(ה)בנות אתרים סימבוליים משמעותיים אשר שם יכולתם של אנשים להכתיב את גורלם נראית בבירור. ויש לציין, שנראות זו אינה בת צמצום לנראות במדיה ובתקשורת. לנראות המושגת בהתמקמות של התפרעות יש משמעות פנימית משלה. "זוהי נורמה אימננטית", אומר באדיו, שחייבת להפוך את עצמה לנראית, כתביעה וקריאה אוניברסלית, כולל לעצמה, במין ידוע עצמי קולקטיבי. ומדוע זה חשוב כל כך? משום ההכרח שהוויית הלא-מתקיימים תופיע כקיימת. זה מה שיוזם שינוי בחוקי ההופעה עצמם.

אירוע פרה-פוליטי, כמו התפרעות היסטורית בעלת פוטנציאל המשחרר את העולם מהציר ההיסטורי שהסתובב עליו, מתרחש כאשר קיום-על אינטנסיבי המנוסח דרך התכווצות היקפית, מגדיר אתר (site) שבו המצב כולו משתבר בנראות המכוונת לאוניברסלי. די להיזכר במראות מכיכר תח'ריר אשר כיאות לאירוע מזוהים כהרף עין וכל צופיהם יודעים שהוויית מי שאינו-מתקיים הרגע הופיעה באתר הספציפי לה. לכן גם לא ניתן להתכחש לאירוע בפומבי. אז, התהליך שבאדיו מכנה התארגנות או משטר האירוע, הוא קיטוע יעיל של האידאה לפעולות, הצהרות והמצאות המאמתות את הנאמנות לאירוע. לכן זירת המחלוקת במצרים היא החוקה (שם: 88). במובן זה התארגנות היא מעבר של כוח אירועי (ודגש מרחבי) לממד הטמפורלי. ההתארגנות היא המצאת זמן שמאפייניו הפרטיים נשאבים מהאירוע, וכפי שהמצרים חשו היטב מאז נואר 2011, זהו זמן מחוץ לזמן (של העולם הקודם).

לסיכום טוען באדיו שאם האירוע, כהתפרעות היסטורית, הוא שבירה בזמן – שבירה בה מופיע זה שאינו-מתקיים – התארגנות האירוע היא המחויף-לזמן שבזמן. היא יוצרת סובייקטיביות קולקטיבית שבה ההתקיימות של מי שאינו-מתקיים, בכוחה לערער את הכוחות השמרניים של המדינה. רעיון שאינו ממוקם – הוא אימפוטנטי, ואתר ללא רעיון – הוא לא יותר מאשר התפרעות מיידית. אך דרך התמקמות משותפת והעצמה, התפרעות היסטורית מציגה הצגה ממשית של מה שקיים, ומה שחייב להתקיים, הוא העם שנמצא בכיכר או בשדרה ופועל יחדיו. העם אף מצליח למוטט את האובייקט ההזדהותי והשמות המפרידים שקשורים לו, את אותם שמות שהמדינה מעניקה למפגינים. התמוטטות זו, שמגדירה מחדש את היחס והתוכן בין האפשרי והבלתי-אפשרי, היא המצב הסמוי שבו התארגנות פוליטית מראה את כוונתה לפתח את השלכותיו של קיום חדש, שלא-התקיים: הקיום של האנונימי, קיום פוליטי המוני טהור של העם. גם כאן די שנסתכל מערבה ומזרחה, צפונה ודרומה, כדי לשמוע את הקולות של מצרים, תוניסאים, יוונים, ספרדים, סורים, אמריקאים, הודים, סינים, פלסטינים וישראלים אומרים כולם: "ייצוג הארץ שלי על ידי מדינתה כוזב!" ואלו לפי באדיו הניסיונות לפתוח את ההיסטוריה שחורגת מעבר לתחושה שוללנית כלפי המשטר, למלווה באידאה חיובית ובהתארגנותה.

זה המקום להזכיר שתנועת המחאה תמיד נשאלת: "אבל מה הדרישות שלכם? מה התכנית?" אולם התנועה אינה יודעת. כבר מההתחלה היא רוצה לדעת. היא רוצה לחגוג את הסמכות הדיקטטורית שלה עצמה – דיקטטורית כיוון שהיא דמוקרטית אד-איניפיניטום בבחינת הצהרות ופעולות. היא מכפיפה את השלכות הפעולות לערך העבודה האינטלקטואלית של הפעולה עצמה, ולא לקטגוריות האלקטורליות של כוונות ותוצאות. זהו הקשר בין תוצאות לייצוגיות שחייב להתנתק נוכח האירוע וההתארגנות הפוליטית שהתווה. בניגוד לרטוריקת התוצאות, השגורה בפי כל פוליטיקאי התובע את בחירתנו, מזכיר באדיו שכאשר ההיסטוריה מתעוררת מחדש זו ההתעוררות שמעניינת ורלבנטית. לה יש להצדיע; השלכותיה הרציונליות הן המקום להשקיע בו את האידאה. כל זאת תקף מעצמו. באשר לתוצאות – "נחכה ונראה", הוא מציע, מבלי שנעצור את נשמתנו (כפי שאומר הפתגם האמריקאי). ברם, לפי חלק מהכותבים כפי שראינו, אין צורך לחכות. בחלקן לפחות, התוצאות כבר כאן.

3. שאלות משתהות על אמת אביבית

לפי חנן גרינברג, כתב ידיעות אחרונות, "אין כאן אביב ערבי אלא טלטלה" (29.6.2012). במונחים ספציפיים ולא כלליים, כותרת אותו עיתון לאחר הבחירות הדמוקרטיות (בעלות אחוז ההשתתפות הגבוה ביותר) הראשונות במצרים הכריזה שמולנו: "חושך מצרים" (25.6.2012). אך דבאשי מזכיר אל נכונה כי ראייה ועיוורון הולכים יד ביד וללא האחד

אין השני. צריך לדעת לחוש מתי לסגור את העיניים (והמציאות) כדי לראות טוב יותר, וכדי להתחמק מהמטפורה האכזרית של ג'ק צ'סטרטון על המחשבה, ותפקודה כפה שנפתח רק כדי להיסגר על משהו יציב; כמו אולי הרעיון הדמוקרטי עצמו? שהרי, כפי ששם זאת באדיו, אם נפקח את עינינו לא פחות ממחשבתנו, ניווכח שבפועל הקריאות לדמוקרטיה לא היו שכיחות ואולי אף לא מרכזיות. בהחלט היו קריאות לצדק חברתי, להפלת המשטר – ותביעות מרכזיות אלו נתבעו לא באופן דמוקרטי, אלא בתפיסת כמה ציבורית שהפכה בן לילה למטען נפץ סימבולי כפי שהראה אלכסנדר, אך גם פוליטי כפי שהדגיש פיליו וכן חברתי כתפיסתו של דבאשי. לאור זאת יש לשאול, האם באמת נשברה ההבחנה שמזהים המשתתפים בין "מזרח" ל"מערב"? האם "אירופה" אכן מתה? ולאור מבטם של המתבוננים, האם התבצעה כבר מהפכה במצרים? או בכלל הייתה זו התקוממות ערבית דמוקרטית וכללית?

די בכך שננסה כעת לענות מחדש על השאלות הברורות כדי לראות את הקושי בקריאת התופעה כאחידה לאחר קריאה מגוונת שלה. "מה קרה?" הופכת שאלה מורכבת הרבה יותר ומיד נקשרת לשאלות הגורמים והמבצעים, ובתורן לתוצאות. האם אנו רואים ב"אביב" אירוע מקומי או אוניברסלי? האם זוהי מהפכה של תודעה או של הווייה? והאם המהפכה ניצחה? האם זה אומר "נרמול ערבי", כמו שמשמע מהנרטיב ההיסטורי של פיליו? או שתם עידן הפוסט-קולוניאלי ומתו כל האידאולוגיות לפי הנרטיב הגלובלי של דבאשי?

האם הגורמים לכך היו עברו המסוים של וואל גנאים והידע שצבר? או שמא הופעת אלבארדי וקיום הפייסבוק? ובכלל, תפוצת האינטרנט והקמת העמוד של האלד סעיד? או שזה היה הרעיון של ה-25 בינואר שבלעדיו לא היה מתפשט "האביב"? האם, להצעת אלכסנדר, לימודי טקטיקות של מחאה לא אלימה והתארגנות בינלאומית (סרבית ומצרית) הביאו את "האביב"? או שזו הייתה חברה אזרחית שהתפתחה בעולם הערבי? צבא עממי ולא סקטוריאלי? והקשר שלו לארצות הברית? האם הגורם הוא שינוי הקוד הבינארי של ייצוגי הרקע? או שבירתה של כלל החשיבה הבינארית?

את מי אנו מוצאים כמבצעי הפעולות הללו? האם את הערבים והנוער שבהם כמו פיליו? או את "התנועה הירוקה" באיראן כמו דבאשי? שמא את הקבוצות הדתיות, האינטלקטואלים של מצרים? או העיתונות הזרה ותפוצתה? וכיצד, אם בכלל, אפשר לנתח את התוצאות של האירוע האביבי? האם הן הסוף של 1789 או התחלתה האחרת? האם "האביב הערבי" דומה ל-1979, או ל-1989? האם הוחלף משטר הידע, או אמצעי הייצור הסימבוליים? מכאן, האם זו מהפכה פוליטית? חברתית או תרבותית? האם פלסטין עודנה המנטרה, או שהפליטות הסורית מאיימת להחליפה?

מקבץ שאלות אלו מעיד על מורכבות התופעה וכן על הגישות השונות לקרוא ולכתוב עליה. בהשוואת ארבעת הספרים, השוני ביניהם עולה מסקירתם זה לצד זה, על רקע

מערכת המושגים של באדיו המאפיינת את ה"אירוע" בתור כזה. המרחק השונה מהאפס של ציר הצירים, הניצב כאמת אירועית נעדרת (ועדיין אפקטיבית), מדגיש מסקנה כפולה: בהיבט מרחבי ובהיבט טמפורלי. מבחינת המרחב, האירוע לפי המשתתפים (דבאשי וגנאים) כולל את העולם כולו, ואף את שמחוצה לו ועדיין חסר שם, אפילו מה ששוכן אחרי הדמוקרטיה המערבית הקיימת. כנגד זה, המתבוננים (פיליו ואלכסנדר) ממרחבים את האירוע בגבולות ערביים, ותחת ההפרדה בין אלו שכבר שם, לאלו שאמורים להגיע. מכאן לבחינת הטמפורליות שמעלה הישענות מובהקת על תקווה בניתוח של המשתתפים. פניהם אפוא לעתיד ולפיהם, העיקר עוד לפנינו. המתבוננים מצדם כבר מסכמים את האירוע שהיה, ומפיקים מ"האביב" לקחים תחת ההנחה שהוא כבר יכול להיות מסוכם, גם אם בחלקו. המתבוננים במהפכות, למרות שקיפותם וידיעתם הכנה שהאירועים עדיין מתהווים, אינם מצליחים לדמיין עולם שונה משלהם, וכבר מוצאים את המהפכה במצרים ואת "האביב הערבי" כאירוע דמוקרטי ממדרגה ראשונה. הם מבטאים ומבצעים, אם להשתמש במונחיו של באדיו עצמו, אתיקה מסוג: "הפוך לכמוני ואכבד את ההבדל שלך" (2005: 40). הרי כיצד ניתן לכתוב לקחים מאירוע בהתהוות? כפי שמציין באדיו, אולי בדיוק הרעיון הדמוקרטי המערבי הוא שנפרץ כאן לעתיד טוב יותר, חסר ניצול כלכלי מקומי ועולמי?

כל עוד המהפכות יממשו את מה שנצפה וידוע כבר כמוצלח מבחינת המערב, חופש (פורמלי) בגבולות הקפיטליזם, הכול אפוא נראה (לנו) בסדר. המתבוננים באירועים תופסים את אירועי "האביב הערבי" דרך מה שהסוציולוג הבריטי ג'ון אורי כינה Revolving Wheel (1973: 128). עבורם, הגלגל תמיד היה שם ועכשיו הוא הסתובב בכיוון הנכון עבור העולם הערבי. הן אלכסנדר והן פיליו נשארים בגבולות השיח והדמיון של העולם הערבי, השואף (במודע או שלא) למטרות מערביות.

אלו המשתתפים שרואים את האירוע כחריגה מגבולות העולם הקיים. שוב במונחיו של אורי, הם מבטאים את תפיסת ה־Object Overturned, כאשר האובייקט הוא העולם כולו (שם). כפי שמסמן גנאים, אנו נמצאים במודל 2.0 וכדאי שנסגל עצמנו, אך לא מתה סכנת מודל 1.0. גם דבאשי הרג את המערב ואתו את משטרי הידע/כוח שהפעיל. יחד עם המערב שנפל, גם המזרח איננו וכלל החלוקה הגיאוגרפית הזו שהתמוססה לגמרי. העידן שהיה נגמר, וזה לא היה עשור מעגלי שנפתח ב־2001, אלא, לפי דבאשי, ב־1789, עם צמיחת מסורת השחרור האירופאית. שניהם זיהו באופן הפוך ובניגוד לכותבים המתבוננים באירועים, את האוניברסליות של המחאות המהפכניות. אלא שדבאשי, בפנייה פוסט־מודרנית, טוען שדווקא חוסר האוניברסליות היא השחרור המיוחל, ובכך הוא מצטרף להתנגדות הפופולרית למושגים כמו אמת ואוניברסליזם. אך עלינו לשאול בעקבות המשגתו של באדיו, האם דבאשי, בתור הכותב הביקורתית בחבורה שכמו "האביב" לא הותיר אבן במקומה, לא נשאר עדיין נאמן בחשבון אחרון

למסגרת העבודה הליברלית כשהוא מבטל בהינף יד את הממד האונטולוגי, האוניברסלי והאמיתי של האירוע "האביבי"? מה שעומד בבסיס ההתרחקות מתמות השחרור המרקסיסטיות הוא הניחוח הדטרמיניסטי שלהן שאותו שואף דבאשי למזער עד מאוד, ולכן המשגתם הפתוחה של האירועים. אולם במובאתו של הגל מ"הלוגיקה של המדע" נראה שבהכנסת ממד טמפורלי ל"אירוע" מרחבי נמצא את לב עניין ה"מהפכה", ונצליח להיחלץ מבינאריות חיה (כמו זו של אלכסנדר הנעוצה בבסיס ביצוע המהפכה המצרית) או בינאריות מתה (כפי שהרג אותה דבאשי), שהרי:

שום דבר אינו יכול להתחיל, בין שדבר זה ישנו ובין שאיננו; שהרי אם הוא ישנו, אין הוא מתחיל זה עתה; ואם איננו, הוא אפילו איננו מתחיל. – אם טוענים, שהעולם או משהו התחיל, הרי הוא התחיל באין, אבל באין אין התחלה, ואף האין איננו התחלה; כי ההתחלה מכילה בתוכה ישות כלשהי, אך האין איננו מכיל כל ישות. האין איננו אלא אין. כל יסוד, כל סיבה וכו' (אם האין נקבע בדרך זו) מכילים משהו חיובי, ישות כלשהי. משום כך גם לא ייתכן, שמהו יחדל להיות. שכן אילו הייתה אפשרות כזו, הרי הייתה הישות צריכה להכיל בתוכה את האין, והרי ישות איננה אלא ישות, ואין היא ניגודה של עצמה (1977: 439).

אם ניקח את הגל במלוא הרצינות, האין זה אומר ש"האביב הערבי" לא יכול להתחיל אלא אם כבר היה שם, ובכלל, שאין הוא יכול להיגמר? ומכאן, האין זו הדרך האולטימטיבית לראות את הדיאלקטיקה של הידע והאוקסימורון ב"לוגיקה של הקונקרטי" בהנכיחם את הנעדר (לוי שטראוס, 2010: 28-29)? בהצביעם על מה שבדיוק אין בעולם? קבוצות ופרטים, שהסטטוס קוו בחסות מבצעו וכן הם בחסותו, שמרו כלא-קיימים ונתונים לדיכוי קשה. תהליך זה, כמובן, איננו מוגבל לעולם הערבי. מה שאוניברסלי הוא הרעיון המשותף לעליית דרגת התקיימותם של מי שלא-התקיימו, והתעצמות זו של הנוער, הסטודנטים והנשים, היא מה שפורץ את גבולות וחוקי העולם הקיים בדרך ליחסים חברתיים חדשים.

מעבר לכך, נותר רק לראות היכן אנו עומדים ביחס לקו החדש שמסורטט מתחת לרגלינו. האם אנחנו מרוצים ממקום זה או שעלינו, בהמשך לקריאה של דבאשי, לדמיין מחדש את האזור? אך אם לא ייתכן שמהו יחדל מלהיות, מה יעלה בגורל הפוסט-קולוניאליזם? האם פרקטיקות תאגידיות, משפטיות ופיסקליות, שאת כולן ניתן לאגד תחת מטרייה ניאוליברלית, כעת חדלות מלהיות מבוצעות? האין הצבא במצרים עדיין מחזיק אחוז ניכר מתעשיית חומרי המזון הבסיסיים? והאם לא מרבית העסקים בסוריה מנוהלים על ידי משפחתו של הנשיא שנלחם ונפגע הכי קשה מ"האביב הערבי", בשאר אסד? קשרים אלו וכאלו בוודאי נפגעו אך לא כולם נקרעו כלא היו.

"האביב הערבי" חידש בהפניית נקודת המבט למי שבמשך יובל היו וחיו בצל, הן של המערב והן של עצמם, וכמו כן לאופן התארגנותם הפוליטית. כמוכפפים הם יכלו לדבר

מאז ומתמיד, אך לא היה מי ששמע. נוכח האירוע נמצא לא הקול כי אם האוזן, והתברר שאכן יש למוכפפים קול אוטונומי, ושאינו שונה כל כך מקולן של חברות העולם, על אף ייחודיותו ההיסטורית. מה ש"האביב" דורש מאתנו הקוראים הוא להפוך את נטייתנו הרגילה לקרוא (על) אירועים כמו כיכר תח'ריר, occupy ווול-סטריט, ההפגנות ביוון ובשדרות רוטשילד דרך פרספקטיבה היסטורית של הקשר והתפתחות. כהתפרצויות של חופש, עלינו לקרוא אותם כמו "סימנים מהעתיד"; במקום לנתח ולהבין אותם כחלק בהתפתחות רציפה מהעבר להווה, עלינו להכניס את הפרספקטיבה של העתיד לאינטראקציה, ולקרוא אותם כחלקים מוגבלים מעתיד אוטופי השוכן רדום בהווה, כפוטנציאל החבוי שלו.

בזירה הפנימית, מה זה אומר על ישראל ולנו הישראלים? התייחסות ביקורתית לא חסך דבאשי מישראל כאשר זיהה אותה עם הכוחות האנטי־מהפכניים, וכאחראית לשארית הקולוניאלית היחידה באזור. אך הוא גם סיים את ספרו בציוטוט, שמציג את האוכלוסייה היהודית בישראל, לפחות כחלקה בעל המוצא הערבי, כחלק אינטגרלי מהתהליכים המתהווים כעת בעולם. אולי בעקבות באדיו, פיליו, גנאים ואלכסנדר, תוכל ישראל לפתח שפה חדשה, ביצועיות כללית מתרחבת – כזו שתתבסס על סוג שונה של תקווה מהסוג שהכרנו – שלא השואה והנאצים נושפים בעורפה, אלא ההתעוררות הממשית, גם אם טראומטית, של כל העמים השכנים לנו. התקוממות שלומנית אך תקיפה בעד צדק חברתי, כבוד אדם, חירות וייצוג הולם. גנאים מעביר זאת בנימתו האישית טעונת הרגש, ואילו המבט הכללי השני, של אלכסנדר, מציע התמקדות דרמטורגית, בכיצוע עצמו. פיליו מוצא בתופעה שהיא דמוקרטית ודבאשי את התעלותה. ההבדל אינו נובע מקריאה שונה כי אם ממידת נאמנות שונה לאירוע. מידה זו מעצבת בתורה את צורת ההתארגנות, וחשוב מכך, את חוקי הקיום של העולם שיווצר בזמן שלאחר האירוע. הבחירה האמיתית, אם כן, היא לא בין הצלחת "האביב הערבי" לבין כישלוננו; אם תיווצר דמוקרטיה או שהדת והמדינה לא ייפרדו. הלך מחשבה כזה מצביע על לא יותר מכך שעמדתנו מצטרפת לאחרות בצדו המסוים של האירוע ה"אביבי". מה שקריטי הוא לקיחת הצדדים, כלומר באיזה צד אנו, כמתבוננים/משתתפים וכקוראים המקושרים למהפכות, בוחרים מבחינה אתית למקם עצמנו ביחס לאירוע המהפכני. וזוהי שאלת הנאמנות לאירוע, מול הפיתוי המתמיד והמשתנה לזנוח אותה.

מבחוץ, האירוע נתפס כמצב של התנגשות בין שני קצוות. או ש"המחאה לצדק חברתי" תצליח, או שהדבר (שמכנים "השיטה") יחזור לקדמותו; או שזה דמוקרטי או שזה פונדמנטליסטי. אך מבפנים, בתוכו, האירוע הוא המקום של החדש, הלא־מוכר, בעל נפח כשלעצמו. מתוך האירוע, המשתתפים מותחים את הגבולות הקיימים ואינם רוצים או מקבלים את קריסתם זה על/נגד זה.

דרך תיאורו של ולטר בנימין למלאך ההיסטוריה אשר כיוון מעופו, כידוע, לעתיד, אך פניו מכוונות לעבר – נראה כי אין סיבה ולא הכרח לפסול קריאה כלשהי כשגויה ולהציבה אל מחוץ לגבולות השיח הלגיטימיים. באופן הקריאה הזה אנו עצמנו חוטאים למורכבות התופעה הנבחנת על ידי קביעת גבולותיה בעצמנו, ולא לפי האמת של האירוע. במקום, קריאות נבדלות מנקודות מבט מובחנות ובהיקף משתנה מניבות מסלול חקירה שאולי איננו ליניארי, אך כאן בדיוק טמון כוחו. כפי שהזכיר לאקאן, "האמת פוערת חור בידע" והתקדמות זו של הלא-ידוע, בדיוק על חשבון הידוע, היא שחורגת מחוקי הידע הנתון שלנו לכיוון האמת, ואת הבלתי-אפשרי הופכת בקונטינגנטיות להכרחי. אם להאמין ולדבוק בכך – זו שאלה של החלטה ובחירה.

הערות

- 1 Ghonim, W. 2012. *Revolution 2.0: The power of the People is Greater than the People in Power: A1 Memoir*. USA: Houghton Mifflin Harcourt;
- Alexander, J.C. 2011. *Performative Revolution in Egypt: An Essay in Cultural Power*. UK: Bloomsbury;
- Filiu, J.P. 2011. *The Arab Revolution: Ten Lessons From the Democratic Uprising*. USA: Oxford University Press;
- Dabashi, H. 2012. *The Arab Spring: The End of Postcolonialism*. UK: Zed Books;
- Badiou, A. 2012. *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings*. UK: Verso.
- 2 וכך גם להימנע מדיכוטומיות נוסח הרמנויטיקה סובייקטיבית הניצבת מול תנאים מכניים אובייקטיביים.
- 3 זאת בניגוד לדבריו של וואל גנאים על כך שהעלה לעמוד הפייסבוק ציטוטים של גנדי כי נזכר בסרטו הביוגרפי (גנאים: 107).
- 4 בהתייחס לכתבתו של ראמי אורדן מהעיתון לה מונד הצרפתי מה-22.2.2011.
- 5 קבוצות המהגרים מהוות 3.1 אחוזים מאוכלוסיית העולם, ויכולות להרכיב את המדינה החמישית המאוכלסת ביותר בעולם.
- 6 לפרסום המקורי בבלוג "ערבים-יהודים" ראו:
רוח-גדידיה-רוח-חדשה-2011/04/11http://arabjews.wordpress.com/2011/04/11/
- 7 מהדור של לאקאן, דלז', דרידה או פוקו, וממשתתפי מחאות הסטודנטים בפריז, מאי 1968.
- 8 לפי הפירוש הפחות מסודרי למאמרו המפורסם של פרנסיס פוקויאמה מ-1989, *the end of history*, שיכול להיות מובן בעברית גם כ"מטרת ההיסטוריה", אז ישאל באדיו בהתאמה, הייתכן שמיצתה ההיסטוריה את מטרתה הנוכחית?
- 9 המשפט הזכור ביותר מהמהפכה המצרית הוא הקריאה "העם דורש שהמשטר ילך".
- 10 בשיא ההפגנות, בחודשים פברואר ומרס 2011, היו בכיכר תח'ריר יותר ממיליון ומאה אלף מפגינים. מתוך אוכלוסייה המונה כ-80 מיליון, היוו המפגינים בשיאם רק מעט יותר מאחוז ובאופן פרדוקסלי הם אלה שהיו ה-1% למרות שביטאו את עמדות ה-99%, כפי שנהוג לכנותם בשפת תנועת Occupy. מכאן מתקבל גם היגיון להסבר של באדיו כי בתפיסת המרחב שלה, התנועה בעצם מהווה "דיקטטורה עממית" ולא דמוקרטיה כפי שנהוג לכנות זאת במערב. זאת בהתאם להגדרתו לגבי הדיקטטורה העממית כ"סמכות שהנה לגיטימית בדיוק בגלל שהאמת שלה נובעת מהעובדה שהיא מעניקה לגיטימציה לעצמה" (שם: 59).

- 11 שמיט, ק'. 2005 (1922). תיאולוגיה פוליטית (25). תל אביב: רסלינג.
12 אלו הם גם חוקי היחסים בין אובייקטים (והופעתם) בעולם נתון, בניגוד לחוקים האונטולוגיים של האובייקטים עצמם (באדיו, 2008: 1880).

רשימת מקורות

- באדיו, א'. 2005. אתיקה: מסה על תודעת הרוע. תל אביב: רסלינג.
הגל, גו"פ. 2011 (1821). הפילוסופיה של המשפט. ירושלים: שלם.
----- 1977. ישות, אין והתהוות. בתוך: צבי א בראון (עורך), מפארמנידס ועד הוגי ימינו: מקראה באונטולוגיה, חלק ב' (422-443). ירושלים: מאגנס.
לוי-שטראוס, ק'. 2010. מיתוס ומשמעות. תל אביב: כבל.
צורקמן, מ'. 1990. היסטוריונים והמהפכה הצרפתית. ירושלים: הוצאת משרד הביטחון.
Badiou, A. 2007 (1988). *Being and Event*. UK: Continuum.
----- 2008. The Three Negations. *Cardozo Law Review* 29(5): 1877-1883.
Urry, J. 1973. *Reference Groups and the Theory of Revolution*. UK: Routledge.
Zizek, S. 2006. *The Parallax View*. USA: MIT Press.
-----2012. *Less Than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. USA: Verso.

ביקורות ספרים

